श्रीव्यासराजग्रन्थमाला

श्रीव्यासराजप्रणीतं

॥ भेदोज्जीवनम् ॥

श्रीकाशीतिरुमलाचार्यरचितया

काशिकाटिप्पण्या सहितम्

सम्पादक

विद्वान् डि प्रह्लादाचार्य

अध्यक्ष, स्नातकोत्तरसंस्कृतविभागः,

बेङ्गळूरु विश्वविद्यालय

प्रकाशकाः

श्रीविद्यापयोनिधिप्रकाशनम्

श्रीव्यासराजमठः

बसवनगुडि, बेङ्गळूरु - ४

श्रीव्यासराजग्रन्थमा।७

श्रीव्यासराजप्रणीतं

॥ भेदोज्जीवनम् ॥

श्रीकाशीतिरुमलाचार्यरचितया

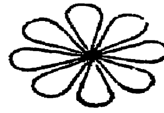
काशिकाटिप्पण्या सहितम्

सम्पादक

विद्वान् डि प्रह्लादाचार्य

अध्यक्ष, स्नातकोत्तरसंस्कृतविभाग.,

बेङ्गळूरु विश्वविद्यालय

प्रकाशका

श्रीविद्यापयोनिधिप्रकाशनम्

श्रीव्यासराजमठः

बसवनगुडि. बेङ्गळूरु-४

Sri Vyasaraja Granthamala

BHEDOJJIVANA

OF

SRI VYASARAJA

WITH THE COMMENTARY

KASHIKA

OF

Sri Kashi Thirumalacharya

Edited by
Vidwan D. PRAHLADACHAR
Chairman
Department of Post-Graduate Studies in Sanskrit
Bangalore University

Published by
SRI VIDYAPAYONIDHI PRAKASHANA
SRI VYASARAJA MATH
GOVINDAPPA ROAD, BANGALORE-4

First Edition, 1000 Copies

August 1991

Price Rs 25–00

Printed at

PRABHA PRINTING HOUSE

22-A, Dr D V Gundappa Road, Basavanagudi, Bangalore-4

|| श्री. || No

|| श्रीगोपालकृष्णो विजयते ||

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-सर्वतन्त्र-स्वतन्त्र श्रीसर्वज्ञाचार्यकरार्चित श्रीमूलगोपालकृष्ण, पट्टाभिराम. वेदव्यासदिव्यश्रीपादपद्माराधक श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य श्रीव्यासराजविद्याकर्णाटकसिंहासनाधीश श्रीगजेन्द्र-पूर्वादिमठाधीश श्रीविद्यावारिधितीर्थश्रीपादकरकमल-सञ्जात-श्रीविद्याप्रसन्नतीर्थकरकमलसञ्जातानां

श्रीविद्यापयोनिधितीर्थश्रीमच्चरणानां

अनुग्रहसन्देशः

महदिदं प्रमोदस्थानमस्माकं यत् कर्णाटकविद्यासिंहासनत्वेन सुप्रथितोऽयं श्रीव्यासराजमठः श्रीमद्व्यासराजप्रणीतस्य नातिविस्तरस्यापि गहनस्य काशिकाटिप्पणीयुक्तस्य भेदोज्जीवननाम्नः प्रकरणश्रेष्ठस्य प्रकाशनेन स्वनामधन्यतां भजत इति ।

भगवदेकान्तभक्तस्य निखिलजगत्त्राणस्य जीवोत्तमस्य मुख्यप्राणस्य तृतीयावतारभूतेन द्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्येण श्रीमदानन्दतीर्थ-भगवत्पादेन संस्थापितं, श्रीपद्मनाभतीर्थ-श्रीजयतीर्थ-श्रीराजेन्द्रतीर्थादिभिः ज्ञानवैराग्यभक्त्यादिभूषणभूषितैः ज्ञानिवरेण्यैः महामुनिभिः समलङ्कृतं दिव्यपीठं समधिष्ठाय विश्वविश्वम्भराविख्यातस्य न्याय-मीमांसादिनानाशास्त्रपारावारपारीणानामपि दुरवगमस्य न्यायामृतादि-

ग्रन्थतल्लजजातस्य प्रणयनेन भगवत्पादस्य मध्वमुनेरसाधारणी मेवां कृतवतः सम्प्रदायार्थकोविदस्य श्रीव्यासयते· महान्तमुपकार को नाम विद्वान् न स्मरति ? निर्दुष्टया निशिततर्कसमनुगृहीतया प्रमाणप्रमितया च पद्धत्या, दुराग्रह दूरीकृत्य परकीयपक्षाणा तलस्पर्शिविवेचन तथैव स्वपक्षस्य सुदृढ प्रतिष्ठापन चैतै महानुभावैर्विरचिताना ग्रन्थानाम-साधारणलक्षणम । ते च तात्पर्यचन्द्रिकाप्रभृतयो ग्रन्था· प्रकटितपूर्वा अपि नेदानीमुपलभ्यन्त इत्येतन्नून विषादस्थानम् । अथापि तत्र तत्रैतेषा ग्रन्थरत्नाना प्रकाशनार्थं प्रयत्नो विहित इति सश्रुत्यामन्दमानन्द-मनुभवामः । आशास्महे च ते ग्रन्था अचिरादेव विदुषा विद्यार्थिनां चोपयोगाय कल्पन्त इति ।

भेदतत्त्वविषये समुद्भूतान् विपरीतान् वादान् निराकृत्य सुदृढ तत्सस्थापनेन सफलस्यास्य भेदोज्जीवनस्य सन्त्यनेकाष्टिप्पण्य । तथापि प्रथितयशस· महीशूरभूपालस्य मुम्मडि श्रीकृष्णराजमहाराजस्य आस्थानविदुष· नैय्यायिकप्रवरस्य श्री काशी तिम्मण्णाचार्यस्य काशिकाभिधाना टिप्पणी सुसूक्ष्म मूलभावमावेदयन्ती नव्यन्यायशैली समादृत्य विषयान् विवेचयन्ती अध्येतृणामध्यापकाना च महान्तमुपकार-मातन्वती विद्वद्वलये समानिता वर्तत इति तया सहाय ग्रन्थ· श्री विद्यापयोनिधिप्रकाशनेन प्रकाशित ।

एतद्ग्रन्थसम्पादनकर्मणि सश्रद्ध कृतपरिश्रम श्री डि प्रह्लादाचार्य तथा वैदुष्यपूर्णयाग्लभूमिकया ग्रन्थस्यास्य विशेषत उपयुक्ततामापा-दितवन्त श्री कृ त पाण्डुरङ्गीमहोदय च समभिनन्दाम ।

ग्रन्थस्यैतस्य प्रकाशनार्थं श्री राव् बहदूर् वि वेंकटेशाचार्यमहोदय-विश्वस्थमण्डलस्य धर्मदर्शिभिः विशेषतः साहाय्यमाचरितम् । तथैव अस्मन्मठस्य सर्वाधिकारिभिः श्री वै एम् रङ्गनाथाचार्यैः तथा बसवनगुडि श्री व्यासराजमठस्य निर्वाहकैः श्री श्रीमुष्ण श्रीनिवास-मूर्तिभिः एतद्ग्रन्थप्रकाशनार्थं सादरं सर्वापि व्यवस्था विहिता । प्रभामुद्रणालयाधिपैः श्री डि एस् कृष्णाचार्यैरतिसुन्दरं ग्रन्थोऽयं मुद्रापितः । तानेतान् सर्वानपि अस्मदुपास्य श्रीगोपालकृष्ण समनुगृह्णात्विति प्रार्थयामहे ।

श्री विद्यापयोनिधिप्रकाशनमिदं प्रतनैः श्री व्यासराजपीठाधिपैः विरचितानप्रकटितपूर्वान् अपूर्वानन्यान् ग्रन्थानप्यविलम्बेन प्रकटय-त्विति च आशास्महे ।

बेंगळूरु

१०-८-१९९१

श्री विद्यापयोनिधितीर्थश्रीमच्चरणाः

श्री व्यासराजमठाधीशाः

भूमिका

अस्तीय दृष्टि केषाञ्चिदर्वाचीनाना यत् सर्वाण्यपि दर्शनानि केनचिदाचार्येण तत्तन्मतस्थापकत्वेन प्रसिद्धेन कालविशेषेषु नूतनतया निर्मितानीति । परन्तु नाय वादोऽभिमत श्रीमध्वाचार्यस्य द्वैत-सिद्धान्तधुरन्धरस्य । अयन्त्वेव मेने— ये च समया जगतीतलेऽस्मिन् उपलब्धा सन्ति ते सर्वेऽपि प्रवाहतोऽनादय । न च तेषा समयाना सामस्त्येनोच्छेदोऽपि शक्यशङ्क । कालविशेषे विरोधिन कस्यचन मतस्य प्राबल्ये सति दर्शनानीतराणि केवल तत्काले विरलानुयायीनि लुप्तानीव भवन्ति । पुनराविर्भवन्ति च समयान्तरे । आस्तिकनास्तिक-भेदेन भिन्नानि, आस्तिकेष्वपि बहुषु विषयेषु परस्परविरोधीनि नैतानि सर्वाणि दर्शनानि तत्त्वप्रतिपादकानीत्यङ्गीकर्तुं शक्यन्ते । किन्त्वेषु एकमेव तत्त्व ब्रूयात् । इतराणि तु अतत्त्वमेव तत्त्वतया बोधयन्ति तत्त्वजिज्ञासून् नैव उपकुर्वते । यच्च तत्त्वदर्शन यच्च नेति तु जिज्ञासूना अनादिवासनया अन्त सुप्तया उचितसन्निवेशवशाच्चोद्बोधशीलया निर्णीयत इति हेतोः विमर्शनकुशला अपि नानाशास्त्राध्ययनसञ्जातबुद्धिविभवा अपि विपश्चिद विभिन्नमतयो दृश्यन्ते— इति । सति चैव द्वैतखण्डनतत्पराणामद्वैत-ग्रन्थाना वादकोलाहलेन द्वैतवाद सर्वथोत्सन्नो भवतीति वा, अद्वैत-निराकरणबद्धादराणा वादकौशलेनाद्वैतवाद निर्मूलितो भवतीति वा न केनापि स्वप्नेऽपि भ्रमितव्यम् । अथापि तत्त्वबुभुत्सूना कृते पर-दर्शनेषु दोषान्वेषणपरा स्वाभिमतसिद्धान्तसमर्थनपरास्तादृशा वादग्रन्था आवश्यका एव । न हि विचारशीला तत्त्व बुभुत्सवो विना मथन उपदेशमात्रेण तृप्यन्ति । न श्रूयते कि तै "वादे वादे जायते तत्त्व-बोध " इति सूक्ति ।

अपि च येय भारतीयदर्शनेषु अत्यन्तं गहनाना विषयाणा अतीवप्रगल्भा विचारचातुरी दृश्यते, यश्च सर्वेष्वपि तेषु दर्शनेषु विपुलो

ग्रन्थराशिर्लक्ष्यते सर्वं चैतत् अतिचिरन्तनात् कालात् देशेऽस्मिन् निरन्तरं प्रवृत्तस्य निशितमतीनां प्राज्ञानां विचारस्य फलमित्येतदपि सर्वैर्विना विवादमङ्गीकर्तव्यम् । अतिप्रौढानां तादृशानां वादग्रन्थानां रचयितारः सर्वेष्वपि दर्शनेषु समुपलभ्यन्ते । तेष्वग्रगण्या भवन्ति श्री व्यासतीर्था व्यासराजापराभिधाना ये महानुभावाः स्वीयया अनुपमया विशुद्धचिन्तनप्रणाल्या अद्भुतानपूर्वान् ग्रन्थान् निर्माय भारतीयं दार्शनिकं जगत् विभवशालि वितेनिरे ।

ग्रन्थकर्तारः श्री व्यासतीर्थाः

क्रैस्तवीयपञ्चदशशताब्दस्य अन्तिमे भागे (1478-1539 A D) कर्णाटकराज्यस्य मैसूरुनगरस्यानतिदूरस्थे ग्रामे कस्मिंश्चन लब्धजनुभिरेतैर्महनीयैः, द्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्यैः श्रीमन्मध्वाचार्यैः संस्थापितं पीठमधिष्ठाय नव ग्रन्था व्यरच्यन्त ।

ते च—

१ न्यायामृतम् । (स्वतन्त्रो ग्रन्थः)
२ तर्कताण्डवम् । ,,
३ तात्पर्यचन्द्रिका । (श्रीमध्वाचार्यविरचितस्य ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य श्रीजयतीर्थविरचिता या तत्त्वप्रकाशिकाभिधा टीका तस्या व्याख्यानम् ।)
४ मायावादखण्डनमन्दारमञ्जरी । (टिप्पणी)
५ उपाधिखण्डनमन्दारमञ्जरी । ,,
६ मिथ्यात्वानुमानखण्डनमन्दारमञ्जरी । ,,
७ तत्त्वविवेकमन्दारमञ्जरी । ,,
८ भेदोज्जीवनम् । (स्वतन्त्रो ग्रन्थः)
९ सत्तर्कविलासः । (अनुपलब्धः स्वतन्त्रो ग्रन्थः)

ग्रन्थेष्वेतेषु तर्कताण्डवमेक न्यायवैशेषिकाणा भाट्टाना प्राभाकराणा च ये प्रमाणसम्बन्धिन सिद्धान्तास्तान् विवेचयितुमुद्युक्तम् । अन्ये सर्वेऽपि ग्रन्था विशेषतोऽद्वैतमतविमर्शनार्थमेव प्रवृत्ता । एषु ग्रन्थेष्वविवेचिता न काऽप्यद्वैतप्रक्रियाऽवशिष्यत इति तु सर्वथा नातिशयोक्ति । अतिगभीराणामेतेषा ग्रन्थाना विरचनेन श्री व्यासतीर्थै कृतस्य महोपकारस्य विषये विद्वदग्रेसरै महामहोपाध्यायै अनन्तकृष्णशास्त्रिमहाभागै स्वसम्पादितस्य Culcutta Sanskrit Series द्वारा प्रकाशितस्य 'श्री न्यायामृताद्वैतसिद्धी' ग्रन्थस्य भूमिकायामुट्टङ्कितानि वचनानि उल्लेखार्हाणि सन्ति—

"द्वैताद्वैतवादप्रसङ्गेन तत्र तत्र न्यायमकरन्दचित्सुखीप्रमाणमालाऽद्वैतदीपिकादिग्रन्थेषु विशकलिततयोपलभ्यमानाना खण्डनमण्डनादिप्रसङ्गेनोट्टङ्किताना प्रक्रियाविशेषाणामेकत्र सङ्कलनेन विनैव कलङ्कं तत्तन्मतप्रक्रियाविशेषाणामतिगभीरया प्रणाल्या सरलसरलयोपपादनेन श्री व्यासतीर्था एव न्यायामृतकारा मूलाचार्या इति नेयमतिशयोक्ति । इति वय विश्वसिम यत् न केवल द्वैतिन किन्त्वद्वैतिनोऽपि विमर्शनकुतूहला अधमर्णा एव न्यायामृतकाराणा श्री व्यासरायमठादिपुरुषाणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणा पर शतनिबन्धनिर्मातृणाम् । विश्वसिम यत् श्री व्यासतीर्था अनितरसाधारणमहिमशालिनस्तेजस्विन सर्वविद्याधिष्ठानदेवता शान्तप्रकृतयश्च यतिवर्या इदानीमपि स्वतेजसा जीवन्ति श्री व्यासरायमठास्थाने यत्र तत्पीठाधिष्ठानमात्रेण बालोऽपि बृहस्पतिसमानो, मूकोऽपि वाग्मिप्रवरो भवति इति वयमद्वैतमतावलम्बिनोऽपि तच्चरणकमलाश्रयणमात्मनो भूषणमेव मन्महे । श्री व्यासरायमठाधिष्ठाना श्री विजयीन्द्रतीर्थादयोऽपि विश्वसिमस्तत्पीठमहिम्नैव पर शतनिबन्धनिर्माणेन लोकोपकारमादधु ।" (Page No 6—भूमिका of Nyayamrita and Advaitasiddhi, Edited by M M Anantakrishna Shastri—Calcutta Sanskrit Series No IX)

अद्वैतसिद्धान्तसमर्थनबद्धदीक्षै अनन्तकृष्णशास्त्रिमहाभागै मुक्तकण्ठ निर्मत्सर चोदीरितान्येतानि वचनानि श्रीव्यासतीर्थाना तद्ग्रन्थाना चापार महिमान प्रकाशयितु पर्याप्तानीति नात्र बहूच्यते ।

प्रकृते प्राकाश्य नीयमानस्य भेदोज्जीवनस्य विषये त्वस्ति किञ्चिद्वक्तव्यम् ।

भेदोज्जीवनम्

भेदोज्जीवनमिति नाम्नैवैतत् स्पष्टमस्ति यदिद प्रकरण जीवेश्वरयो , परस्पर जीवाना, जडेश्वरयो , जीवजडयो , मिथो जडाना चेति-प्रसिद्धाना पञ्चाना भेदाना समर्थनार्थ प्रवृत्तमिति । प्रकरणस्यास्य स्वरूपमेवमस्ति— आदौ अद्वैतिना भेदनिराकरणपूर्वपक्षस्य सङ्ग्रहतोऽनुवाद , तत· सिद्धान्तसङ्ग्रह इति । पूर्वपक्षभागेऽपि प्रथम जीव-भेदसाधकाना प्रमाणाना निरासस्तदनन्तर चाभेदसाधकप्रमाणोपन्यासश्चेति । सिद्धान्तभागेऽप्यादौ भेदसाधकप्रमाणोपन्यास , अनन्तर च पूर्ववादिप्रदर्शिताना भेदसाधकप्रमाणदूषणाना समुद्धरणम्, अभेदसाधकप्रमाणनिरासश्चेति ।

भेदे प्रत्यक्षं प्रमाणम्

जीवेश्वरभेदे प्रत्यक्ष न प्रमाणमित्यद्वैतिना वाद । तेषामयमाशय । धर्मिप्रतियोगिनो प्रत्यक्षसद्भाव एव भेदोऽपि प्रत्यक्षो भवेत् । नान्यथा । जीवेश्वरयोश्च ईश्वरोऽप्रत्यक्ष इति तत्प्रतियोगिकस्तदनुयोगिको वा भेदो न प्रत्यक्ष इति ।

यद्यपि द्वैत्यभिमत स्वतन्त्रत्वादिगुणविशिष्टविष्णो. जीवाद्भेद: नाद्वैतिना प्रतिकूल । शुद्धचिदैक्यस्यैव तदभिमतत्वात् । विशिष्टचेतनयोर्भेदस्य तैरप्यङ्गीकारात् । अथाप्यशङ्कद्वयमत्र तै प्रतिक्षेप्तव्यमस्ति । एक तस्य भेदस्यानौपाधिकत्वम् । अपर तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वम् ।

यद्यप्यस्मिन्नवसरे भेदस्य स्वाभाविकत्व न तैर्निराकृतम्। अथापि भेदस्यैवाप्रत्यक्षत्वे साधिते स्वाभाविके भेदेऽपि प्रत्यक्षप्रमाणाभाव निरूपितो भवतीति भेदस्याप्रत्यक्षत्वमात्र तैं साधयितु प्रयतितम् ।

जीवेशभेदविषये प्रत्यक्षसामान्याभावसमर्थनपरश्चायमद्वैतवाद तद्विषये ईश्वरीय जीवीय च प्रत्यक्ष प्रमाणतयोपन्यस्य श्रीव्यासतीर्थैर्निराकृत । ईश्वरस्य जीवेशभेदज्ञान तावदस्तीत्यत्र 'उत्तम पुरुषस्त्वन्य' इत्यादितद्वचनमेव प्रमाणम् । परोक्षज्ञानविधुरस्येश्वरस्य सर्वं ज्ञानमपरोक्षमिति भेदज्ञान प्रत्यक्षात्मकमीश्वरस्य सिद्ध्यति । एवं भेदप्रत्यक्ष प्रति प्रतियोगिज्ञानमात्रस्यानुयोगिप्रत्यक्षस्य चावश्यकत्वेन स्वापरोक्षवतो जीवस्यापि स्वानुयोगिक-परोक्षज्ञानविषयेश्वरप्रतियोगिकभेदप्रत्यक्षसद्भावे नास्ति काचिदनुपपत्तिरिति तै सुष्ठु प्रतिपादितम् ।

यद्यप्यन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणस्य प्रत्यक्षयोग्यता आवश्यकीत्यभ्युपगमेऽप्यस्त्यनुपपत्ति । वाय्वधिकरणकस्य उद्भूतरूपवद्भेदस्य वायोरधिकरणस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वेनाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । तथाप्यन्ततो गत्वा यद्यदभावस्य प्रत्यक्षत्वमनुभवसिद्ध तत्तदभावत्वस्यैव तदभावप्रत्यक्षयोग्यताप्रयोजकत्व स्वीकर्तव्यम् । तथाच वायोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तदधिकरणकोद्भूतरूपवद्भेदस्य प्रत्यक्षत्वमनुभवसिद्धमिति तद्भेदत्वरूपाभावत्व योग्यताप्रयोजकमस्तीति नानुपपत्तिरिति काशिकाया समाहितम् ।

अभेदे प्रत्यक्षानुभवो नास्तीति सामान्यत सर्वेषा प्रतिपत्ति । परन्तु केचिदद्वैतिन प्रत्यक्षमप्यभेदे प्रमाणत्वेन साधयितुमुद्युञ्जते । तेषामयमाशय । एकाकारानुभवस्यैकवस्तुविषयकत्वे हि लाघवम् । अस्ति चाहधी सर्वेषामेकाकारा । तथा च तद्विषयस्यात्मन एकत्व लाघवात् सर्वैरभ्युपगन्तव्यमिति ।

अत्र श्रीव्यासतीर्थानामयं प्रश्नः — अहमित्येकाकारानुभवः किमहमर्थस्यैक्यं साधयत्युत शुद्धचिदैक्यम् । न तावदन्तिमम् । शुद्धचितोऽहंधीवेद्यत्वस्य परेणानभ्युपगमात् तदैक्यस्य तयाऽसिद्धेः । नापि प्रथमम् । अहमर्थस्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्यान्तःकरणरूपोपाधिभेदेन भिन्नत्वस्यैवाद्वैतमते सिद्धान्तितत्वेन तदभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वोक्तावपसिद्धान्तात् । एवमभेदे प्रत्यक्षप्रमाणसद्भावाशा श्रीव्यासतीर्थैर्निर्मूलिता ।

भेदेऽनुमानं प्रमाणम्

अनुमानान्यपि भेदविषये विपुलान्युदाहृतान्यस्मिन् प्रकरणे । तेषु जीवं पक्षीकृत्य दुःखानुसन्धातृत्वेन हेतुना ब्रह्मभेदसाधकानुमानेऽद्वैतिनामयमाक्षेपः — अत्र पारमार्थिकत्वविशेषितभेदसाधनेऽप्रसिद्धविशेषणता । किञ्चिदविशेषितस्य भेदस्य साधने व्यावहारिकभेदमादाय सिद्धसाधनता । धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदसाधने च धर्मिणो जीवस्य द्वैतमते पारमार्थिकत्वेऽप्यद्वैतसिद्धान्ते तस्य विशिष्टचेतनत्वेन व्यावहारिकत्वात् तत्सत्तासमानसत्ताकत्वेन सिद्ध्यन् भेदः व्यावहारिक एव सिद्ध्येदिति तदवस्था सिद्धसाधनतेति ।

साकूतमत्र पृष्टं श्रीव्यासराजैः 'कस्तर्हि तवापि जीवशब्दार्थः ?' इति । तेषामयमभिसन्धिः । अद्वैतमते जीवशब्दस्य जीवभावविशिष्टचैतन्यमेवार्थश्चेत् जीवस्य मुक्तिरसम्भाविता स्यात् । अज्ञानकल्पितस्य विशिष्टचेतनस्य अज्ञानप्रविलयसमकालमेव प्रविलीनत्वेन तस्य ब्रह्मैक्यायोगात् । अतो जीवभावोपलक्षितचैतन्यस्यापि जीवशब्दार्थत्वमवश्यं तैः स्वीकरणीयम् । तच्च चैतन्यं सत्यमेवेति तत्पक्षीकृत्य धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदसाधने न सिद्धसाधनताया दोषान्तरस्य वा अवकाश इति ।

भेदे धर्मिसत्तासमानसत्ताकत्वमनिवेश्यापि पारमार्थिकजीवब्रह्मभेदसाधनस्य प्रकारोऽप्युपदर्शितः श्रीव्यासतीर्थैः । यथा जीवः ब्रह्म-

प्रतियोगिकतादात्म्याधिकरण न भवति, ब्रह्मानतुसहितदु खानुसन्धातृत्वादित्यादि । अनेन चानुमानेन ब्रह्मप्रतियोगिकतादात्म्याधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद सिषाधयिषित । न चाय भेदो व्यावहारिक परस्य सिद्ध इति वाच्यम् । पराभ्युपगतस्य व्यावहारिकभेदस्य ब्रह्मप्रतियोगिकतादात्म्याधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात् । न हि घटानवच्छिन्नात् महाकाशात् घटावच्छिन्नस्याकाशस्यौपाधिकभेदसद्भावेऽपि 'घटाकाश महाकाशतादात्म्याधिकरण न भवतीति प्रतीति परस्याभिलषिता । घटाकाशस्य वस्तुतो महाकाशतादात्म्याधिकरणत्वात् । एवमेवाद्वैतमते जीवे ब्रह्मप्रतियोगिकव्यावहारिकभेदसद्भावेऽपि, 'जीव ब्रह्मप्रतियोगिकतादात्म्याधिकरण न भवति' इति प्रतीतेरङ्गीकर्तुमशक्यत्वेन सिद्धसाधनताशङ्का नैव समुदेति । अप्रसिद्धविशेषणत्व तु शक्यशङ्कम् । अद्वैतमते सर्वस्यापि ब्रह्मतादात्म्याधिकरणत्वेन तदनधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वात् । परन्त्वेतदपि विचार्यमाणे न लगति । यत अप्रसिद्धविशेषणत्वस्य दोषत्वे द्वयी गति । साध्यस्यैवाप्रसिद्धौ साध्यतदभावकोटिकमशयासम्भवेन पक्षताविघटनद्वाराऽनुमितिविरोधित्वमित्येका । अन्या तु साध्यनिरूपितव्याप्ते हेतौ ग्रहणासम्भवेन व्याप्तिविघटनद्वाराऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति । आद्या तु न सम्यक् । प्रकृतेऽद्वैतिना साध्यस्याप्रसिद्धावपि ब्रह्मप्रतियोगिकतादात्म्यरूपस्य तदभावस्य प्रसिद्धत्वेन तद्धर्मिकस्य पक्षवृत्तित्वतदभावकोटिकसशयस्य पक्षतात्वसम्भवात् । नापि व्याप्तिविघटनद्वाराऽप्रसिद्धविशेषणताया दोषत्वमिति द्वितीय पक्षो युक्त । प्रकृतानुमानस्य केवलव्यतिरेकित्वात्, केवलव्यतिरेकिणि च साध्याभावे हेत्वभावनिरूपितव्याप्तिग्रहस्यैवापेक्षितत्वात् । तस्य चात्र सुलभत्वात् । न हि ब्रह्मप्रतियोगिकतादात्म्यरूपे साध्याभावे हेत्वभावनिरूपितव्याप्तिग्रहणे किमपि प्रतिबन्धकमस्ति ।

यद्यपि सिद्धान्ते व्यतिरेकस्यान्वयमुखेनैव साध्यसाधकता समर्थिता । तथा च साध्याप्रसिद्धौ तन्निरूपितान्वयव्याप्ते हेतौ कथमपि

ग्रहणासभवेन कथमत्र साध्यसिद्धिरिति शङ्का जागर्ति । तथापि यो यद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगी स तद्भावव्याप्य, यथा वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगी धूम वह्न्यभावाभावव्याप्य इति सामान्यव्याप्तिबलात्, प्रकृतेऽन्वयव्याप्तिसाधकस्य ब्रह्मप्रतियोगिकतादात्म्याधिकरणत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपहेतौ पक्षधर्मताबलाच्च ब्रह्माननुसहितदु खानुसन्धातृत्वरूपहेतौ अप्रसिद्धसाध्यनिरूपितान्वयव्याप्ति सिद्ध्यतीति काशिकाया साधु समर्थितम् ।

एवमत्र भेदसाधकत्वेनोपन्यस्तेषु सर्वेषु अनुमानेषु अद्वैतिभि सूचितानि दूषणानि सम्यग् विमृश्य तेषामलग्नकता सुसमर्थिता । न्यायमतमालम्ब्याप्यत्र भेदसाधनप्रकारो दर्शित । तत्र सम्भावितदोषाश्च न्यायप्रक्रियामादृत्यैव परिहृता । तथैवाभेदसाधकत्वेनाभिमतान्यनुमानानि च प्रत्यक्षानुमानागमबाधतर्कपराहतिसोपाधिकत्वाभाससमानयोगक्षेमत्वादिभि साधारणदूषणै तथा व्यभिचाराद्यसाधारणदूषणैर्निरस्य भेदसिद्धेरप्रतिहतत्वं सुसम्पादितम् ।

भेदे श्रुतयः प्रमाणानि

भेदोज्जीवने श्रुतीना द्वैतपरत्वसमर्थन अद्वैतपरत्वनिरासश्च यद्यप्यतिसक्षेपत कृत । तथापि तत्र चर्चिता केचिदेव विषया अद्वैतवादस्यासारताबोधने पर्याप्ता ।

द्वा सुपर्णेत्याद्या श्रुतयो लोकसिद्धस्य व्यावहारिकभेदस्यानुवादिका । अनुवादश्च नेह नानास्तीति निषेधाय । नात पारमार्थिकभेदे श्रुतय प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीत्यद्वैतिनामभिमान । स चाभिमानो नितरामत्र खण्डित । अयमत्र श्रीव्यासतीर्थानामाशयसक्षेप —

श्रुतिप्रतिपादितस्य भेदस्याबाध्यत्व तु नाद्वैतिना सम्मतम् । भेदस्य व्यावहारिकत्वेन तैरभ्युपगमात् । व्यावहारिकत्वस्य च बाध्यत्वरूपत्वात् । एव च बाध्यार्थप्रतिपादिकाना श्रुतीना प्रामाण्य कथङ्कार

ते समर्थ्यते ? अबाध्यार्थप्रतिपादकत्व खलु प्रामाण्यम् । श्रुत्यप्रामाण्य-मद्वैतिना सम्मतमेवेति चेत् किमत्रापराद्ध बौद्धै ? । न च श्रुतितात्पर्य-विषयीभूतस्य बाध्यत्वे श्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्ग । श्रुतितात्पर्यगोचरो-ऽभेदश्चाबाध्य । अभेदे श्रुतितात्पर्य चोपक्रमादितात्पर्यनिर्णायकैर्लिङ्गै सिद्धयतीति वाच्यम् । वैपरीत्येनापि वक्तु शक्यत्वात् । उपक्रमादि-तात्पर्यलिङ्गानि च भेदविषय एवेति साधु समर्थयितु शक्यन्ते । तथा च भेदे एव श्रुतीना तात्पर्यम् । तस्य च बाध्यत्वे श्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्ग इति स्यात् ।

किञ्चाभेदश्रुतय एवानुवादिन्य । ताश्च अनुमानाभासप्राप्तं, श्रुतितात्पर्यापरिज्ञानप्राप्त, प्रवाहतोऽनादिभूतया शास्त्रपरम्परया वा प्राप्तमभेद द्वा सुपर्णेति निषेधायानुवदन्तीति किं न स्यात् ? तादात्म्य-निषेधरूपस्य भेदस्य प्रतिपादिका श्रुतय निषेधिका इत्यपि वक्तु शक्यन्त इत्युपसहृत श्रीव्यासराजै ।

एवमय भेदोज्जीवने प्रसक्ताना विषयाणा सक्षेपत परामर्श । सर्वथाऽपरिपूर्णोऽप्यय सग्रहेण परामर्श भेदोज्जीवने अनुसृताया विमर्शनपद्धत्या परिचायक सन् तस्य महत्तामावेदयितुं प्रभवतीति मदीयो विश्वास ।

भेदोज्जीवनटिप्पण्यः

भेदोज्जीवनस्य महत्त्वं तट्टिप्पणीना सख्ययाऽपि परिज्ञायते । अस्य हि सप्त टिप्पण्यो विद्यन्ते ।

ताश्च—

१ भेदोज्जीवनभावप्रदीप — भगवन्तरायकृत.

२ भेदचिन्तारत्नम् — मुद्गल आनन्दतीर्थाचार्यविरचितम् ।

३. भेदचन्द्रिका — कुम्मारी वासुदेवाचार्यविरचिता ।

४ भेदसञ्जीविनी— व्याघ्रपुरी श्रीनाथाचार्यविरचिता

५ शर्करा—श्रीनिवासाचार्यविरचिता

६ काशिका—महामहोपाध्यायश्रीकाशीतिम्मण्णाचार्य-
विरचिता

७ हुलगी श्रिय पत्याचार्यविरचिता—अप्रकाशिता

आसु टिप्पणीषु, काशी तिम्मण्णाचार्या (C–1800–50 A D) इति विख्याते श्री काशीतिरुमलाचार्यैर्विरचिता काशिकाभिधाना टिप्पणी नव्यन्यायशैलीमनुसृत्य भेदोज्जीवनस्थविषयाणा विवेचनेन, विवरणेन तथा सूक्ष्माणामपूर्वाणा बहूना प्रमेयाणामावेदनेन विदुषामपि साहाय्य-कारिणी विद्यार्थिना च व्युत्पादिका प्रसिद्धेति तया सहेद भेदोज्जीवन प्रकाशितम् ।

भेदोज्जीवनव्याख्यातारः श्री काशी तिम्मणाचार्याः

उपाध्यायाभिजनप्रसूता श्री काशी तिम्मण्णाचार्या , स्वीय-विद्वत्पक्षपातेन वदान्यतया च लोकविख्यातस्य महीशूरभूपालस्य मुम्मडि कृष्णराजसार्वभौमस्य आस्थान्या न्यायवेदान्तादिशास्त्रेषु प्रखरेण निजवैदुष्येणानितरसाधारणबहुमानभाजन अभूवन्निति श्रूयते । एतेषा पितृव्या श्रीरमणाचार्या गदाधरभट्टाचार्यप्रणीतन्यायशास्त्रीयवाद-ग्रन्थाना व्याख्यातृभ्य कृष्णभट्टोपाध्यायेभ्य समधिगतसमस्तन्याय-शास्त्रतत्त्वा । तेषा निकटे बाल्य एव समधीतन्यायशास्त्रा श्रीकाशी-तिरुमलाचार्या तत्रभवता प्रात स्मरणीयाना श्रीमदुत्तरादिमठाधीशाना श्रीसत्यधर्मतीर्थश्रीमच्चरणाना अन्तेवासिनो भूत्वा वेदान्तशास्त्रेऽपि प्रगल्भ प्रौढिमान प्रापु । तदनुग्रहभाजो भूत्वा छत्रचामरादिविद्वद्बहु-मान समासादितवन्त । वेङ्गळूरुनगरे बृन्दावनस्थाना परमपूज्याना

उडुपि श्रीकृष्णापुरमठाधीशानामेते वेदान्ताध्यापकाश्चासन्निति श्रूयते । इमे चात्र श्रीकाश्याचार्याणा प्रखरपाण्डित्यमाक्षिणस्वैर्विरचिता ग्रन्था

१ भेदोज्जीवनकाशिका
२ कुमतखण्डनम् — तत्त्वोद्योतटीकायाष्टिप्पणी
३ न्यायसुधाटिप्पणी (जिज्ञासाधिकरणमात्रस्य)
४ तत्त्वसङ्ख्यानटिप्पणी
५ कृष्णामृतमहार्णवटिप्पणी ।
६ द्वैतभूषणम्
(रघुनाथशास्त्रिविरचितस्य चन्द्रिकाखण्डनस्य खण्डनम्)
७ न्यायामृतटिप्पणी — (अप्रकाशिता)

कृतज्ञतावेदनम्

काशिकाटिप्पणीसहित भेदोज्जीवन माकि पञ्चाशत्सवत्सरेभ्य प्राक् मुद्रितमपीदानीं सर्वथाऽलभ्यमेवासीत् । बहवो मुद्रणदोषाश्च तत्रासन । तान् समीकृत्य शुद्ध पाठ सम्पाद्य काशिकासहित तत् पुन प्रकाशनीयमिति परमहसेत्यादिविरुदाङ्किता. श्रीविद्याकर्णाटकसिंहासनाधीश्वरा , प्राचीनै श्रीव्यासराजपीठाधिपतिभिर्विरचिताना ग्रन्थानामविलम्बेन प्रकाशने बद्धादराश्च सम्प्रति श्रीव्यासराजपीठाधिष्ठिता परमपूज्या श्रीविद्यापयोनिधितीर्थश्रीपादा मामादिश्यान्वगृह्णन् । तदादेशानुसारेण पाठशुद्धिसम्पादनाय काश्चन मातृका परिशील्य मया यथाशक्ति प्रयतितम् । अध्येतृणा छात्राणामुपयोगाय तत्र तत्र टिप्पण्यश्च समायोजिता । अन्यत्रापि बहुषु स्थलेषु टिप्पणीना आवश्यकत्वेऽपि समयाभावात्तल्लेखने मया नापार्यत । नैतद्वक्तव्य यत् शास्त्रग्रन्थस्य सम्पादनकर्मातीव जटिलमिति । स्खलन तत्र तत्र सम्भावितम् । सहृदया विद्वासस्तानि मर्षयन्त्विवति प्रार्थये ।

एतद्ग्रन्थसम्पादनकर्मणि नियोज्य मा श्रीव्यासतीर्थपूज्यचरण-कृपापात्र कृतवद्भ्य परमपूज्येभ्य श्री विद्यापयोनिधितीर्थेभ्य भक्ति-पुर'सर भूयसी' साष्टाङ्गप्रणती समर्पये । वैदुष्यपूर्णामाग्लभूमिका-मारचय्य प्रकाशनस्यास्य महत्तामाहितवद्भ्य पूज्येभ्य गुरुवर्येभ्य श्री कृ त पाण्डुरङ्गी महोदयेभ्यश्च भूयासि नमासि। एतद्ग्रन्थशोधन-कर्मणि साहाय्यमनुष्ठितवत प श्री गुरुवेङ्कटाचार्यस्य, मुद्रणदोष-निवारणाय कृतभूरिपरिश्रमस्य श्री वेङ्कटरमणोपाध्यायस्य च मदीया कृतज्ञता ससूचयामि ।

विदुषा वशवद:
डि प्रह्लादाचार्य

THE DOCTRINE OF DIFFERENCE

The Doctrine of Bheda i e , difference is the key-note of Dvaita Metaphysics The Central principle of Dvaita metaphysics is the conception of a Supreme, independent and perfect principle i e , God Visnu The reality of the World and the individual souls are the other two tenets These three, viz the Supreme God, the Jīvas and the Jagat are different from one another The Supreme God is an independent and perfect being, while Jīvas and Jagat are entirely dependent upon Him This position can be maintained only by conceiving difference between the Supreme God and the other two Among the other two, viz Jīvas and Jagat, the Jīvas are Chetana i e , sentiment while the Jagat is Jada i e , non-sentient This position also can be maintained only by conceiving difference between these two It is also clear by experience and observation that the Jīvās are mutually different and the various entities in the World are also different Therefore, an understanding of the Universe, assigning a proper position to the Supreme God, Jīvas, and Jagat necessarily involves an understanding of the basic difference among these To know the true nature of each, one has to understand the difference among them This difference is the difference in the ontological nature and therefore one need not be emotional about it as if one is creating a break-up in the fellowship of the various components of the Universe This ontological difference does not affect their co-ordinated functioning or a unified view of the Universe The very existence, functioning and understanding of the Jīvas and Jagat entirely depend upon the God He regulates them all Therefore, there need not be any fear

of the lack of co-ordination It is the Supreme God who is the centre of the entire functioning of the Universe By a proper understanding of the difference among the Supreme God, Jīvas and the Jagat, one will be able to comprehend the Supremacy of the God more clearly and to attain the goal of life

It is fascinating to say that all is One But it is difficult to maintain it To cancel the very reality of the Jīvas and the World, and arrive at One is not a worthful achievement To realise the dependency and inferiority of the Jīvas and the world compared with the Supreme God is one thing, to deny their very reality is quite another Advaitins who hold that there is only one real entity and the rest are only the projection of Avidyā, naturally oppose the very concept of Bheda i e , difference They relegate it to only empirical i e , Vyāvahārika level They do not accept Bheda i e , difference as a real position Therefore, in Dvaita Vedanta, the concept of Bheda is discussed in detail and it is established Srī Madhvācārya, especially discusses this concept in his Visnutatva Nirnaya, Anuvyākhyāna and refers to the concept in one way or the other in all his works Śrī Jayatīrtha elaborates this concept in his commentaries on Visnutatvanirnaya and Anuvyākhyāna i e , Nyāyasudhā

II

Śrī Vyāsarāya has taken up this concept of Bheda for a special discussion in Bhedojjīvana The concept of Bheda is established here ontologically, epistemologically and psychologically It is also established by the evidence of Pratyaksa, Anumāna and Āgama

Sri Vyāsarāja has discussed this concept in the Second Chapter of Nyāyāmrta also In Nyāyāmrta he discusses the nature of Bheda, gives its definition, the syllogisms that prove Bheda, reviews the syllogisms that oppose it, reviews the syllogisms that are supposed to support Abheda, quotes Sruti passages that support Bheda, and shows that Upakrama etc , diterminatives of purport, support Bheda-paratva of even so called Advaita Śrutis Right at the commencement he states that Pratyaksa also supports Bheda. Thus, both Nyāyāmrta and Bhedojjīvana treat the same subject i e , Bheda in detail Naturally, there is some overlapping of the treatment However, the Nyāyāmrta treatment is more elaborate and covers all aspects The Bhedojjīvana treatment is more compact and works out the syllogisms supporting Bheda and reviewing Abheda in a larger number Thus, the two together give us a complete picture of Dvaita-Advaita dialectics on the concept of Bheda A reference to Visnutatvanirnaya tīkā is also necessary since the main objection of Anyonyāsraya is raised and answered in this work Keeping this entire material in mind the main points in respect of the concept of Bheda are summarised below

III

Let us first study the nature of Bheda i e , difference. There are three possibilities of its nature (1) It is an entity by itself (2) It is a relation (3) It is an attribute In the third alternative, there is a further question of its being an external attribute or an internal attribute

The first view is held by the Nyāya-vaisesikas. According to them Bheda is an entity i e , Padārtha But

it is a negative entity i e , Abhāva It is one of the sub-categories of Abhāva called Anyonyābhāva Just as a jar is located on the ground, this Bheda i e , Anyonyābhāva is located in Anuyogin or Dharmin When a statement is made that a jar is different from a flower, three entities are mentioned, viz the jar, the flower and their difference Here, the jar is Anuyogin, the flower is Pratiyogin, and the difference from the flower is in the jar This difference is located in the jar when one states that the jar is different from the flower If he states that the flower is different from the jar, then, this difference is located in the flower In any case the difference itself is an entity i e , Padārtha, just as the jar and the flower are This is Nyāya-vaisesika view

The second alternative is, Bheda is a relation By its very nature Bheda differentiates the entities and necessitates a relation to relate them Therefore, by itself it cannot be a relation

The third alternative, viz it is an attribute and that too an internal attribute, that is to say, it is the very Svarūpa of Anuyogin or Dharmin This view is held in Dvaita Vedānta This theory that Bheda is Dharmisvarūpa is held by both Dvaita and Prabhākara mīmāmsā However, there is an important difference between the two According to Prabhākara, Bheda which is Dharmisvarūpa is comprehended only after the particular Pratiyogin is presented to the mind But according to Dvaita it is comprehended in a general way as soon as Dharmin is comprehended but its particularisation as particular difference from a particular Pratiyogin, is comprehended only when that Pratiyogin is presented to the mind This avoids the Anyonyāśraya, viz the difference can be grasped

only after the two, viz Dharmin and Pratiyogin are grasped and these two are grasped as Dharmin and Pratiyogin, only after the difference is grasped According to Dvaita explanation, grasping of Dharmin is sufficient to grasp that it is different from all other objects in a general way, and therefore, the grasping of difference as such does not depend upon the grasping of Pratiyogin also Pratiyogin only serves the purpose of particularising the difference Therefore, there is no Anyonyāśraya In fact, the very notion of Anyonyāsraya needs the concept of Anyatva i e , Bheda and therefore, that cannot be pressed into service to deny Bheda This is beautifully summarised in Nyāyāmrta as

अन्यत्वाग्रहणे प्रोक्त कथमन्योन्यसश्रय· ।
अन्यत्व यदि सिद्ध स्यात् कथमन्योन्यसश्रय· ॥

The Jīva-Brahma Bheda could be ascertained by Pratyaksa-Pramāna itself The Jīva by his own Sāksipratyaksa knows that he is not Sarvajña, and he is not nirduhkha This means that he knows that he does not possess these two important characteristics of the Brahman i e , the Supreme God Hence, he knows the difference between himself and Brahman i e , Supreme God Though the God cannot be perceived, for the purpose of knowing the difference from him, it is not necessary to perceive Him For Bhedapratyaksa what is required is Dharmipratyaksa but not necessarily the Pratiyogipratyaksa This is clear from the example स्तम्भ. पिशाचो न Here one knows the pole i e , Dharmin only by perception, but not the ghost the Pratiyogin But still he knows the difference between the two Further, the statements (1) न अहं ब्रह्म (2) न अहं चैत्रः (3) न अहं घटः (4) घटः ब्रह्म न (5) घट न पटः

clearly indicate that the five-fold differences are known through the perception Thus, both in Nyāyāmrta and Bhedojjīvana, it is clearly brought out that, all the five types of Bheda viz (1) **जीव-ब्रह्म भेद** (2) **जीव-जीव भेद** (3) **जीव-जड भेद** (4) **जड-ब्रह्म भेद** (5) **जड-जड भेद** are **प्रत्यक्षप्रमाणसिद्ध** While the first three are **साक्षिप्रत्यक्षवेद्य** the last two are **बाह्यप्रत्यक्षवेद्य**

IV

A number of syllogisms are given in Nyāyāmrta and Bhedojjīvana to establish Bheda i e, difference These could be classified as those that prove Bheda ontologically, epistemologically and psychologically We will mention one syllogism from each area

(1) जीव ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदाधिकरण ब्रह्माननुमहितदु खानुमधातृत्वात् व्यतिरेकेण ब्रह्मवत् ।

Here the difference between Jīva and Brahman is proved on the ground that Jīvas suffer from the sorrow when Brahman never suffers Therefore the two are basically different This is a psychological argument

(2) ईश्वर जीवप्रतियोगिकतात्विकभेदवान् सर्वशक्तत्वात् स्वतन्त्रत्वात् व्यतिरेकेण जीववत् ।

Here the difference between Īsvara and Jīva is proved on the ground that Īśvara is omnipotent and independent while Jīva is not so This is an ontological argument Ontologically one is independent and the other is dependent One is omnipotent and the other has very limited capacity

(3) जीव किञ्चिद्धर्मिक प्रतियोगिज्ञानाबाध्य-भेदप्रतियोगी, ब्रह्म वा किञ्चिद्धर्मिक-प्रतियोगिज्ञानाबाध्य-भेदप्रतियोगी अधिष्ठानत्वात् शुक्तिवत् ।

In these two syllogisms it is pointed out that **जीव-प्रतियोगिक भेद** and **ब्रह्मप्रतियोगिक भेद** could be conceived as true and not sublated This is establishing Bheda on epistemological grounds

(4) चैत्रशरीर वस्तुत मैत्रशरीरस्वामिभिन्नस्वामिक तद्विरुद्धचेष्टाकत्वात व्यतिरेकेण मैत्रशरीरवत् ।

Here Jīva present in the body of **चैत्र** is proved to be different from the Jīva present in the body of **मैत्र** on the ground of the difference in their functioning This is also a proof on epistemological grounds

(5) देवदत्तस्मरण न वस्तुत यज्ञदत्तीय, यज्ञदत्तानुभवाजन्यत्वात् व्यतिरेकेण यज्ञदत्तस्मरणवत् ।

Here **देवदत्त** and **यज्ञदत्त** are distinguished on the ground of the difference between their experiences and the memory This argument is based on both psychological and epistemological considerations

In this way every shade of ontological nature, epistemological evidence, and psychological experience is utilised to bring home the concept of Bheda The attempt to relegate all this to the empirical i e , Vyāvahārika level is resisted It will be a fascinating study, if all the syllogisms given in Nyāyāmrta and Bhedojjīvana are duly classified and the underlying metaphysical, epistemological and psychological subtleties are brought out

V

For Vedanta Philosophy, Śruti is a greater authority than Pratyaksa or Anumāna Therefore, it is necessary to find out as to what Śruti has to say in respect of Bheda. There are two sets of Śrutis .

(1) 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' 'सत्य भिदा सत्य भिदा' etc, Bheda Śrutis

(2) 'एकमेवाद्वितीयम्' 'सर्वं खलु इद ब्रह्म' 'तत् त्वमसि 'अह ब्रह्मास्मि'।
—Śrutis that appear to suppoit Abheda So far as Bheda Śrutis are concerned, it is more a problem for Advaitins than Dvaitins He goes by his stock argument that these deal with Vyāvaharika Bheda and these are only anuvādaka Both these arguments take away the validity of Śruti and therefore recoil on Advaitin himself, resulting in the counter-argument that let Abheda Śruti also not be authoritative Some of the Srutis only cannot be authoritative as against the other Śrutis

In respect of such Śrutis that appear to teach Abheda and are interpreted accordingly in Advaita, their purport needs to be examined When the purport of a Śruti passage is in doubt, it has to be settled by utilising the Upakrama etc, six Tātparya lingās i e, the diterminatives of the purport In Nyāyāmrta it is clearly shown that the purport of these Srutis is found to be Bheda and not Abheda if these criteria or Tātparyalingās are correctly applied Let us examine this in one instance, viz **'स आत्मा अतत् त्वमसि'** In this discourse wherein this passage occurs, the statement in **उपक्रम 'एकमेवाद्वितीयम्'** conveys that the Supreme God is only one and there is none else who is equal or Superior to Him The statement in **उपसंहार 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्'** conveys that the Supreme God is the Lord of all this i e, the entire Universe consisting of **चेतन** and **अचेतन** The statement **'अतत् त्वमसि'** is repeated nine times This means **अभ्यास** also supports the difference The difference that Īsvara has from Jīva and Jada, has to be known only by

the Śruti, therefore, there is अपूर्वता The statement 'अथ सम्पद्यते' that conveys फल implies the difference The Śruti येनाश्रुतं श्रुतं भवति etc , which is of अर्थवाद type also supports the difference The nine illustrations that constitute उपपत्ति clearly support the difference Thus, by applying the criteria of six Tātparyalingās, it can be clearly understood that the Śruti 'अतत् त्वमसि' conveys the difference between Jīva and Brahman Nyāyāmrta similarly explains the other Śruti passages also that are taken as Abheda Śrutis in Advaita Bhedojjīvana also briefly narrates these points

As stated earlier, the Doctrine of difference is very vital for Dvaita Metaphysics and this concept is established with great care from all points of view

I am happy that this important work is being published by Śrī Vyāsarāja Matha I am glad to state that my former colleague Śrī D Pralhadachar, now Head of the Department of Sanskrit, has ably edited it consulting manuscripts and earlier editions He has also written a very scholarly introduction in Sanskrit It was his goodness to ask me to write this brief note on the concept of Bheda. I hope this will be useful to those who are not conversant with highly technical Sanskrit terminology

K. T Pandurangi
Former Prof of Sanskrit
Bangalore University

॥ भेदोज्जीवनम् ॥

॥ श्री वेदव्यासाय नमः ॥

स्वभावतः स्वतंत्रत्वप्रमुखैर्निखिलैर्गुणैः ।
विभिन्नो विश्वतो विष्णुर्जयताज्जगदीश्वरः ॥ १ ॥

॥ काशिका टिप्पणी ॥

॥ श्रीरामचंद्रः प्रसन्नो भूयात् ॥

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रगम्यमन्वयतः पृथक् ।
परमं ब्रह्म विष्णवाख्यमधिकं तदुपास्महे ॥

अखिलापेक्षितमोक्षप्रयोजक-परदेवतोत्कर्षप्रतिपत्तिप्रतिबन्धक-भेदविप्रतिपत्तिप्रतिषेधपूर्वकविभेदव्यवस्थापनाय प्रकरणमारभमाणः श्रीमद्व्यासतीर्थमुनिर्निरंतरायपरिसमाप्तये प्रचयाय च परमेश्वरं प्रार्थयते ॥ स्वभावत इति ॥ यद्यपि भगवत्पादैरेव सपरिकरं भेदो व्यवस्थापितः । तथापि तदेवात्र संगृह्य संक्षेपेणोपपाद्यत इत्यवैयर्थ्यम् । विष्णुर्जयतात् विश्वोत्कर्षेण विज्ञातो वर्तताम् । नातो नित्यसिद्धविष्णोः उत्कर्षप्रार्थनानुपपत्तिः । नन्वस्य विश्वोत्कर्ष एव कथमत आह ॥ जगदीश्वर इति ॥ नन्वनीश्वरजीवाद्यभिन्नस्य जगदीश्वरत्वमपि कथमत आह ॥ विश्वतो विभिन्न इति ॥ विश्वशब्दो जीवजडार्थः । तद्भेदस्यौपाधिकस्याप्रयोजकत्वात् स्वाभाविकत्वलाभाय विशब्दः । तादृशभेदवत्त्वे हेतुर्गुणैरित्यंतम् । गुणैरसाधारणप्रमापकैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । तादृशगुणज्ञाप्यविश्वविभेदवानित्यर्थः । कानि तानि प्रमापकाणीत्यतः ॥ स्वतन्त्रत्वप्रमुखैरिति ॥ परानपेक्षसत्ताकत्वादिरूपस्वातंत्र्यादेः कल्पितस्य स्वाभाविकभेदसाधकत्वायोगादाह ॥ स्वभावत इति ॥ स्वाभाविकैरित्यर्थः । अनेन श्रोतृप्रवृत्त्यंगभूत-

ननु कथं विष्ण्वाख्यस्य परब्रह्मण. स्वभावतश्चेतनाचेतनात्मक-विश्वभिन्नत्वम् । भेदे प्रमाणाभावात् । तथाहि । न तावज्जीवेश्वरभेदे प्रत्यक्षं संभवति । ईश्वरधर्मिकस्येश्वरप्रतियोगिकस्य वा भेदस्येश्वरा-प्रत्यक्षत्वेनाप्रत्यक्षत्वात् ।

विषयादिकमपि सूचितम् । विश्वविभेदवद्विष्णुरेव विषय· । तस्य विश्वो-त्कर्षज्ञानं प्रयोजनम् । तदिच्छुरधिकारी । यथायोगं सम्बन्ध इति ॥

अत्राद्वैतवादी शंकते ॥ नन्विति ॥ परब्रह्मण इत्यनेन भेदांगीकारे वस्त्वपरिच्छेदरूपपरब्रह्मत्वानुपपत्तिं सूचयति । चेतनाचेतने जीवजडे । स्वभावत इत्यस्य भेद इत्यनेनापि सम्बन्धः । अत्रेश्वरधर्मिकभेदस्यैव प्रकृतत्वेऽपि विश्वशब्दसूचितजीवजडभेदस्यापि संग्रहाय भेदमात्रग्रहणम् । ॥ प्रमाणाभावादिति ॥ उक्तप्रमाणस्याभासत्वादित्यभिमान । तदेवोपपाद-यति तथाहीत्यादिना सक्षेप इत्यंतेन ॥ न तावदिति ॥ नन्विदमसंगतम् । स्वातंत्र्यादिरूपविरुद्धधर्महेतुकानुमानस्यैवाद्यपद्योक्ततया तत्प्रतिक्षेपस्यैव कर्तव्यत्वात् । मैवम् । तत्र प्रमुखपदेन भेदग्राहिप्रत्यक्षागमविषयत्वस्यापि विवक्षितत्वेन प्रमाणत्रयस्यैव लाभात् । स्वभावत. प्रत्यक्षागमयो प्राबल्येऽपि प्रकृते प्रत्यक्षस्येश्वरीयस्य साध्यतया सविवादत्वादागमस्य चोपपत्ति-सापेक्षत्वादनुमानस्यैव प्राधान्येन परिग्रहात् , स्वभावप्राबल्यमेव पुरस्कृत्य प्रत्यक्षस्य प्रथम प्रतिक्षेपात् । अत एव सिद्धान्तेऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयं प्रदर्शयिष्यते ॥ जीवेश्वरभेद इति ॥ आत्मधर्मिकात्मांतरप्रतियोगिकभेद इत्यर्थ. । ईश्वरधर्मिकजीवभेदे जीवधर्मिकेश्वरभेदे मिथो जीवभेदे चेति यावत् । अत एव सामान्यत आत्मनानात्वसाधकानुमाननिराकरण-संगति· । ईश्वरेत्यात्मांतरोपलक्षणम् ।

यत्तु— विष्णोर्विश्वतो भिन्नत्व विश्वप्रतियोगिकभेदवत्त्वं विश्वनिष्ठ-भेदप्रतियोगित्वं वा स्यात् । तदुभयमपि न संभवतीत्याशयेन भेदद्वये

प्रत्यक्षप्रतिक्षेप इति । तन्न ।[१]भिन्नशब्दस्य भेदप्रतियोग्यबोधकत्वेन तादृशविकल्पायोगात् । अन्यथा घटो घटभिन्न इति प्रयोगापत्तेः । व्यासज्य-वृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकतदेकदेशप्रतियोगिताकभेदानुपगमेऽपि घट-पटोभयं घटभिन्नमिति प्रयोगापत्तेश्च ॥ अप्रत्यक्षत्वादिति ॥ धर्मिप्रति-योगिप्रत्यक्षयोरभावप्रत्यक्षहेतुत्वादिति भाव ।

यद्यप्याद्यपद्योक्तमीश्वरधर्मिक-विश्वप्रतियोगिक-भेदसाधकानुमान-मेवादौ प्रतिक्षेप्यम् । तथापि सामान्यतश्चेतनभेदसाधकानुमानस्याभासत्वे

---

[१]भिन्नशब्दस्य भेदानुयोग्यर्थकत्व सर्वसम्मतम् । भेदप्रतियोग्यर्थ-कत्वस्यापि तस्याङ्गीकारे घटो घटभिन्न इति प्रयोगापत्ति । घटभिन्न इत्यस्य घटप्रतियोगिकभेदप्रतियोगीत्यर्थकतया घटे तादृशघटभिन्नत्वस्याबाधात् ।

किंच भिन्नशब्दस्य भेदप्रतियोग्यर्थकत्वे 'घटपटोभय घटभिन्नम्' इति प्रयोगापत्ति । भिन्नशब्दस्य भेदानुयोग्यर्थकत्वे चेद वाक्य घटपटोभयत्वाव-च्छिन्नानुयोगिताकघटनिष्ठप्रतियोगिताकभेदबोधक भवेत् । तथाचानेन वाक्येन घटपटोभयत्वरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताक-तदेकदेशभूतकेवलघट-निष्ठप्रतियोगिताकभेदो बोधित स्यात । पटस्य घटभिन्नत्वेऽपि घटपटोभय-स्यापि घटभिन्नत्व बाधितमिति तादृशभेदबोधकस्य तद्वाक्यस्य प्रयोगोऽनिष्ट । यदि च भिन्नशब्दः भेदप्रतियोग्यर्थको भवेत्तर्हि 'घटपटोभय घटभिन्नम्' इत्यस्य घटपटोभय घटनिष्ठभेदप्रतियोगीति वा घटप्रतियोगिकभेदप्रतियोगीति वाऽर्थ स्यात् । घटस्य घटपटोभयभिन्नत्वेन घटपटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-घटनिष्ठानुयोगिताकभेद प्रामाणिक इति तादृशभेदबोधकस्य 'घटपटोभय घटभिन्नम्' इति प्रयोगस्यानिष्टत्व न स्यादिति भाव ।

व्यासज्यवृत्तित्व चैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नापर्याप्तिमत्त्वम् । उभयत्वादिक च व्यासज्यवृत्ति । घटपटोभयत्वपर्याप्ति घटपटयोर्विद्यमाना न तावद् घटादिमात्रवृत्तितद्व्यक्तित्वावच्छेदेन, अपि तु घटपटगतद्वित्वावच्छेदेनेत्युभयत्वा-देर्व्यासज्यवृत्तित्वम् ।

नाप्यनुमानम् । आत्मत्वं नानाव्यक्तिनिष्ठं जातित्वात् पृथिवीत्ववदित्यस्यासिद्धेः । आत्मैक्यवादिनां व्यक्तिभेदस्य बाधितत्वेनाऽत्म-

---

विशेषतस्तत्साधकस्य सुतरामाभासत्वमित्येतत्सूचनाय सामान्यतश्चेतनभेदसाधकानुमानानि तावद्दूषयति ॥ आत्मत्वमिति ॥ आत्मपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तेनात्मत्वस्य जातिरूपस्य पक्षत्वे पक्षाप्रसिद्धिः । तद्व्यक्तित्वरूपस्य तथात्वे च बाध इति शंकानवकाशः ॥ नानाव्यक्तिनिष्ठमिति ॥ अनेकसमवेतमित्यर्थः । स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदवद्वृत्तीति यावत् । न चैवमात्मत्वस्यात्मघटोभयसमवेतत्वसिद्ध्यार्थांतरमिति वाच्यम् । आत्मत्वे घटादिसमवेतत्वस्य बाधितत्वेनासिद्धेः । सिद्धौ वाऽत्मत्वाश्रयनानात्वसिद्ध्योद्देश्यसिद्धेः । एतच्च तार्किकरीत्या । सिद्धांते जातेरननुगतत्वादिति ध्येयम् ।

[१]वस्तुतो निरुक्तभेदवद्वृत्तित्वं तादृशभेदवद्वृत्तिभेदप्रतियोगितायां

---

[१]स्वरूपतोऽवच्छेदकत्व च अवच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकत्वम् । अवच्छेदकतावैशिष्ट्य च स्वनिरूपकनिरूपितत्वस्वनिरूपितत्वान्यतरसम्बन्धेन । तथा च स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदवद्वृत्तिभेदप्रतियोगितानिरूपिता अवच्छेदकताविशिष्टान्या या अवच्छेदकता तदभाव प्रकृते साध्य इत्युक्त भवति । पक्षे च आत्मत्वे प्रकृतसाध्यपर्यवसान तु इत्थम् — स्वम् आत्मत्वम् । स्वाश्रय तदात्मा । स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदश्च 'एतदात्मा तदात्मा न' इति प्रतीतिसाक्षिको भेद । भेदवान् एतदात्मा । तद्वृत्तिपूर्वोक्तभेदप्रतियोगिता च तदात्मत्वावच्छिन्ना तदात्मनिष्ठा प्रतियोगिता । तन्निरूपिता आत्मत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता च तत्त्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टा । अत्र च मतद्वयम् । तदात्मप्रतियोगिकभेदीयप्रतियोगितानिरूपिता अवच्छेदकता आत्मत्वमात्रे । तादृशावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकता तु तत्त्वे इत्येक मतम् । अपर तु, तादृशप्रतियोगितानिरूपिता अवच्छेदकता तत्त्वे आत्मत्वे चास्तीति । आद्यमतानुसारेणात्मत्वनिष्ठावच्छेदकता स्वनिरूपितत्वसम्बन्धेन तत्त्वनिष्ठा-

त्वस्य जातित्वानंगीकारात् । आत्मा आत्मप्रतियोगिकभेदाधिकरणं द्रव्यत्वात् घटवदित्यस्याप्यसिद्धेः । आत्मनो निर्गुणस्यास्माभिर्गुणाश्रयत्वलक्षणद्रव्यत्वानंगीकारात् । अथ सुखं नानाव्यक्त्याश्रितं गुण-

---

स्वरूपतोऽनवच्छेदकत्वम् । आत्मत्वस्य च प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेऽप्ययमात्मा नात्मेत्यादिप्रतीत्यभावेन स्वरूपतस्तत्तदात्मवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्न दोषः । स्वरूपत इति विशेषणात्तत्तद्व्यक्तित्वेनात्मत्वस्यात्मांतरवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । हेतूकृतं जातित्वं च न नित्यानेकसमवेतत्वम् । नित्यत्ववैयर्थ्यात् । साध्याविशिष्टत्वाच्च । किं त्वखंडोपाधिर्जातिपदवाच्यत्वं वेति ध्येयम् ॥ इत्यस्यासिद्धेरिति ॥ इति न्यायप्रतिपाद्यहेतोरसिद्धेरित्यर्थः । व्यक्तिभेदस्य स्वाभाविकात्मभेदस्य । गगनत्वादेर्जातित्ववारणाय स्वाभाविकव्यक्तिभेदस्य जातित्वनियामकत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । साध्यशरीरे पारमार्थिकत्वविशेषितभेदनिवेशे साध्याप्रसिद्धिः । तदविशेषितभेदनिवेशे चापारमार्थिकभेदमादाय सिद्धसाधनमित्यपि बोध्यम् ।

॥ आत्मेति ॥ अत्र घटादिभेदसिद्ध्यार्थातरवारणायाऽत्मप्रतियोगिकेति । आत्मत्वव्याप्यरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यर्थः । तेनात्मघटोभयभेदमादाय नार्थातरम् ।[१]आत्मप्रतियोगिकप्रतियोग्यवृत्तिभेदः साध्य

वच्छेदकताविशिष्टा । द्वितीयमतानुसारेण च स्वनिरूपकनिरूपितत्वसम्बन्धेन । स्व तत्त्वनिष्ठावच्छेदकता । स्वनिरूपिका तदात्मनिष्ठा प्रतियोगिता । तन्निरूपितत्व चात्मत्वनिष्ठावच्छेदकतायामिति । एव च उक्तान्यतरसम्बन्धेन अवच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतैव आत्मत्वे । न तु तादृशावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकता । 'एतदात्मा आत्मा न' इति प्रतीतेरभावादिति ।

[१]'आत्मा आत्मघटोभय न' इति प्रतीते सद्भावात् आत्मघटोभयप्रतियोगिकत्वेनात्मप्रतियोगिकोऽय भेद प्रतियोगिभूतात्मवृत्तिरेवेति तद्व्युदास. ।

त्वाद्रूपवत् । सुखत्वं वा नानाव्यक्त्याश्रिताश्रितं गुणनिष्ठजातित्वा-

---

इत्यप्याहु· । यद्यप्यत्र प्रमेयत्वादेरपि हेतुत्व संभवति । तथापि तद्धेतुकानुमानस्य द्रव्याद्रव्यसाधारणबहुतरभूयोदर्शनाधीनतया न सुकरत्वमित्याशयेन द्रव्यत्वस्यैव हेतुत्वमनुसृतम्। द्रव्यत्वस्य जातित्वे विवादात् गुणाश्रयत्वलक्षणेत्युक्तम् । गुणाश्रयत्वस्याश्रयत्वापेक्षया गुरुतया हेतुत्वानगीकारे तु आश्रयतया गुणस्यैव हेतुत्वं बोध्यम् । गुणाश्रयत्वं लक्षणमभिव्यंजकं यस्येत्यर्थाद्द्रव्यत्वजातेरेव हेतुत्वमित्यपि वदति ॥ अनगीकारादिति ॥ यद्यपि स्वभावतो निर्गुणस्याप्यारोपितगुणाश्रयत्वान्नासिद्धिः । आरोपितधूमवत्त्वस्यैवाग्निसाधकत्वाभ्युपगमात् । तथापि सिद्धसाधनतावारणाय पारमार्थिकभेदस्यैव साध्यतया आरोपितगुणाश्रयत्वस्याप्रयोजकतया तदपि पारमार्थिकमेव वाच्यमित्यसिद्धिरिति भाव ।

॥ सुखं नानाव्यक्त्याश्रितमिति ॥ यद्यपि रूपादे प्रत्येकं नानाव्यक्त्याश्रितत्वाभावात् दृष्टांते साध्यवैकल्यम्। संयोगादेर्दृष्टान्तत्वसंभवेऽपि रूपादावनैकांत्यम् । तथापि जात्या नानाव्यक्त्याश्रितत्वस्य स्वाश्रयाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वरूपस्य साध्यत्वान्न दोषः । रूपत्वादे स्वाश्रयाश्रयनीलघटादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकपीतरूपवृत्तेर्दृष्टांते सत्त्वात् । पक्षे च सुखत्वमादाय साध्यपर्यवसाने तदाश्रयाश्रयाणामात्मनां भेदसिद्धि· । गुणत्वादिजातिमादायार्थातरवारणाय गुणत्वव्याप्येति । न च गुणत्वस्यापि गुणत्वाभाववदवृत्तितया गुणत्वव्याप्यत्वादर्थातरतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । गुणत्वव्याप्येत्यनेन गुणत्वन्यूनवृत्तित्वस्य गुणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यवसितस्य विवक्षितत्वात्। सुखत्वादेर्गन्धादिगुणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन गुणत्वव्याप्यत्वादिति न कश्चिद्दोष ।

एतत्पक्षे साध्यगौरवादाह ॥ सुखत्वं वेति ॥ नानेत्यादेः स्वाश्रयाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तीत्यर्थः । तेन नानाव्यक्त्याश्रितं

द्रूपन्ववदिति। न च शब्दे शब्दत्वे वा व्यभिचार.। तस्य द्रव्यत्वात्। अद्रव्यत्वपक्षे तदन्यत्वेन हेतुविशेषणादिति चेन्न। सुखदु.खादीनामंत:करणाश्रितत्वात् अंतःकरणानां च नानात्वेन सिद्धसाधनत्वात्।

यत्संयोगादिक तदाश्रितत्वस्य रूपत्वादावभावेऽपि न पूर्ववद्दोष.। जातित्वमात्रस्य मनस्त्वादौ व्यभिचारित्वाद्गुणनिष्ठेति। तावन्मात्रस्य तत्तद्रूपत्वादौ व्यभिचारित्वाज्जातीति। गुणसमवेतत्वोक्तौ तु तल्लाभायैव जातिपदमित्यवधेयम् ॥ व्यभिचार इति ॥ शब्दाश्रयीभूतगगनस्यैकत्वेन शब्दे प्रथमसाध्यस्य, शब्दत्वे च द्वितीयसाध्यस्याभावादिति भाव। मीमांसकमतेनाह ॥ तस्येति ॥ शब्दस्येत्यर्थः। तथाच शब्दे शब्दत्वे वा हेत्वभावादेव न व्यभिचार इति भाव.। नैयायिकनयेऽप्याह ॥ अद्रव्यत्वपक्ष इति ॥ तदन्यत्वेनेति ॥ प्रथमे शब्दान्यत्वेन द्वितीये शब्दत्वान्यत्वेन चेत्यर्थः। न च द्वितीये कत्वादिजातौ व्यभिचार.। तत्कल्पे तदन्यत्वपदेन तद्वदवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्। कत्वाद्यन्यत्वेनापि हेतुर्विशेषणीय इत्यप्याहु.। वस्तुत. कल्पद्वयेऽपि तदन्यत्वेनेत्यस्य शब्दान्यत्वेनेत्येवार्थः। हेतुविशेषणादित्यस्य हेतुघटकगुणविशेषणत्वादित्यर्थकतया शब्दमात्रवृत्तिशब्दत्वादे. शब्दान्यगुणवृत्तित्वाभावान्नोक्तदोष इति भाव।

अत्र वृत्तिसुखत्वं, स्वरूपसुखत्वं वा पक्षतावच्छेदकम्। उभयानुगतसुखत्वजातेर्द्रव्यत्वादिना संकरेणासंभवादिति भावेनाद्यं दूषयति ॥ सुखदुःखादीनामिति ॥ वृत्त्यात्मकेत्यादिः। अत्र सुखस्यैव प्रकृतत्वेऽपि दु.खादिग्रहणं दुःखेच्छादिपक्षकानुमानांतराणामपि निराससूचनाय॥अन्तःकरणाश्रितत्वादिति ॥ तेषामन्तःकरणपरिणामत्वादिति भावः ॥ सिद्धसाधनत्वादिति ॥ यद्यपि सुखदुःखादीनामात्माश्रितत्वपक्षेऽप्यनिर्वचनीयात्मभेदमादाय सिद्धसाधनत्वं संभवत्येव। पारमार्थिकत्वेन भेदविशेषणे च साध्याप्रसिद्धेः। अन्तःकरणाश्रितत्वपक्षे सिद्धसाधनानुपपत्तेश्च।

स्वरूपसुखविवक्षायां तस्यागुणत्वेनासिद्धेः। चैत्रशरीरं मैत्रशरीरस्वामि-
भिन्नस्वामिकं तद्विरुद्धचेष्टाश्रयत्वादित्यत्र व्यभिचारः। एकस्वामिक-
योरपि घटपटयोर्विरुद्धचेष्टादर्शनात्। शरीरत्वेन हेतुविशेषणे दृष्टांता-

---

तद्भेदस्याप्यपारमार्थिकत्वात्। तथापि वस्तुगतिमनुरुध्यैवांत करणाश्रितत्वमुक्तम्। वस्तुतो वक्ष्यमाणरीत्या धर्मिसत्तासमसत्ताकभेदस्य साध्यशरीरघटकतायामात्माश्रितत्वपक्षे सिद्धसाधनानवकाशादंतःकरणाश्रितत्वपक्ष एव तदुक्ति। द्वितीयपक्षं दूषयति ॥ स्वरूपेति ॥ आत्मस्वरूपेत्यर्थः। द्रव्यसमवेतस्यैव गुणत्वेन स्वरूपसुखस्यातथात्वात् स्वरूपासिद्धिरिति भाव। सिद्धांते तु तस्य स्वरूपत्वेप्यात्मविशेषतया गुणत्वमस्त्येवेति ध्येयम्।

॥ चैत्रशरीरमिति ॥ अत्र तत्स्वामित्वं न तदवच्छिन्नभोगभोक्तृत्वम्। एकस्वामिकयोर्घटपटयोरित्यग्रिमग्रंथविरोधात्। घटाद्यवच्छिन्नभोगाप्रसिद्धेः। किंतु स्वस्वामिभावव्यवहारनियामकः तत्सत्तानियामकत्वादिलक्षणो धर्मविशेषः। यद्यपि तत्स्वामिभिन्नस्वामिकत्वं परमतेऽप्रसिद्धम्। तथापि प्रसिद्धघटादिसाधारणस्य तत्स्वामिभिन्नत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वान्न दोषः। साध्यता च स्वस्वामिकत्वसंबंधेन। अतः फलतश्चैत्रमैत्रात्मनोर्भेदसिद्धिः। घटादेस्तादृशसंबंधेन सिद्ध्ययोगात्।

अत्र तद्विरुद्धचेष्टावत्त्वं तदवृत्तिक्रियावत्त्वं, तत्क्रियाविजातीयक्रियावत्त्वं वेति मन्वानो दूषयति ॥ इत्यत्रेति ॥ व्यभिचारमुपपादयति ॥ एकस्वामिकयोरिति ॥ मैत्रमात्रस्वामिकयोरित्यर्थः। तथाच मैत्रशरीरविरुद्धचेष्टावति घटादौ तत्स्वामिभिन्नस्वामिकत्वाभावात्, यो यद्विरुद्धचेष्टाश्रयः स तत्स्वामिभिन्नस्वामिक इति सामान्यव्याप्तौ घटविरुद्धचेष्टावति पटादौ तत्स्वामिभिन्नस्वामिकत्वाभावादपि व्यभिचार इति भावः। ननु शरीरत्वे सति तद्विरुद्धचेष्टावत्त्वमेव हेतुः। अतो नोक्तव्यभिचार इत्यत आह ॥ शरीरत्वेनेति ॥ शरीरत्वविशिष्टनिरुक्तचेष्टावत्त्वस्य हेतुत्वेऽपी-

भाव । विमतौ भिन्नौ विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् दहनतुहिनवदिति

त्यर्थ । यद्यपि[१]साक्षात्प्रयत्नजन्यक्रियारूपचेष्टापदार्थविवक्षयैवोक्तदोषवारणसंभवात् तादृशक्रियाश्रयत्वरूपशरीरत्वस्य पृथगुपादानमनुचितम् । न च शरीरत्वस्य जातित्वान्न गौरवमिति वाच्यम् । पृथिवीत्वादिना संकरात् । तथापि सांकर्यस्य जातिवाधकत्वानंगीकारे लाघवसंभवाच्छरीरत्वं पृथगुपात्तम् ॥ दृष्टांताभाव इति ॥ तथाच व्याप्तिग्रहविरोधिव्यभिचारग्रहाभावेऽपि तत्कारणीभूतसहचारग्रहासंभवेन व्याप्तिग्रहासंभवान्नानुमानसंभव इति भाव ।

विप्रतिपन्नाशेषभेदसाधकानुमानप्रकारमाशंकते ॥ विमताविति ॥ भिन्नत्वाभिन्नत्वाभ्यां विप्रतिपन्नौ जीवेश्वरावित्यर्थ । अत्र द्वित्वमविवक्षितम् । विमतत्वमात्रस्य पक्षतावच्छेदकत्वात् ॥ भिन्नाविति ॥ मिथो भिन्नावित्यर्थ । विमतत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवन्ताविति यावत् । विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् परस्परवृत्त्यभावप्रतियोगिधर्मवत्त्वात् । विमतत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिधर्मवत्त्वादिति यावत् । अत्र यो यद्धर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिधर्मवान् स तद्धर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवानिति सामान्यव्याप्त्या दहनतुहिनोभयत्वाधिकरणदहनादिवृत्त्यभावप्रतियोगिशैत्यादिवत्तुहिनादेस्तदुभयत्वव्याप्यदहनत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्ववत् प्रकृतस्येश्वरादेरुक्तविमतत्वाधिकरणजीवादिवृत्त्यभावप्रतियोगिस्वातंत्र्यादिमत्त्वेन तादृशविमतत्वव्याप्यजीवत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं सिद्ध्यतीत्याशय । यद्वा,

---

[१]प्रयत्नजन्यक्रियाश्रयत्वमात्रस्य शरीरत्वरूपत्वे देवदत्तीयप्रयत्नजन्यगमनाश्रयस्य रथस्यापि देवदत्तशरीरत्वापत्ति । अत साक्षादिति । देवदत्तशरीरनिष्ठक्रियाद्वारा रथक्रियाया देवदत्तप्रयत्नजन्यत्वेन साक्षात् देवदत्तप्रयत्नजन्यत्वाभावेन न रथादे देवदत्तशरीरत्वापत्ति ।

चेन्न । पारमार्थिकभेदसाधनेऽप्रसिद्धविशेषणत्वात् । अपारमार्थिकभेदसाधने सिद्धसाधनत्वात् । तस्मान्नानुमानमात्मभेदे मानम् ।

द्वा सुपर्णा, द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यादिरागमो लोकसिद्ध-

अयं तद्भिन्नस्तन्निष्ठाभावप्रतियोगिधर्मवत्त्वात् । स चैतद्भिन्न एतन्निष्ठाभावप्रतियोगिधर्मवत्त्वात् । यो यन्निष्ठाभावप्रतियोगिधर्मवान् स तद्भिन्नो दहननिष्ठाभावप्रतियोगिशैत्याधिकरणतुहिनवदिति समूहालंबनानुमाने तात्पर्यम् । तेन जीवेश्वरोभयं पक्षीकृत्य भेदमात्रसाधने घटादिभेदमादायार्थांतरं, परस्परभेदसाधनेऽपि तस्य प्रत्येकं जीवभेदादिरूपत्वादंशे बाधः, एवं जीवविरुद्धधर्मवत्त्वादे प्रत्येकं भागासिद्धिः, पक्षदृष्टांतयो साध्यहेत्वननुगमश्चेत्यादिदोषानवकाश ।

अत्र पारमार्थिकत्वविशेषितस्तदविशेषितो वा भेद साध्यः । आद्ये दोषमाह ॥ पारमार्थिकेति ॥ अन्त्ये दोषमाह ॥ अपारमार्थिकेति ॥ पारमार्थिकत्वाविशेषितेत्यर्थः । न त्वपारमार्थिकत्वविशेषितेत्यर्थ । उभयाविशेषितभेदसाधनपक्षाप्रतिक्षेपेण न्यूनतापत्ते । स चापारमार्थिकत्वविशेषितो न वेत्यन्यदेतत् । आत्मभेदसाधकानुमाननिराकरणमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ उक्तरीत्या भेदसाधकानुमानमात्रस्याभावत्वादित्यर्थः । भेदे जीवेश्वरभेदेऽनुमान न प्रमाणमित्यर्थः ।

अस्तु तर्हि द्वा सुपर्णेत्याद्यागम एवाऽत्मभेदे प्रमाणम् । तत्र जीवेश्वराख्यपक्षिणोर्द्वे ब्रह्मणीत्यत्र परापरब्रह्मतया उक्तयो तयोरेव भेदस्याप्रसिद्धत्वश्रवणात् । तयोरन्यः, अनश्नन्नन्य इति साक्षादपि तयोर्भेदाभिधानात् । बह्वीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसूता इति जीवानामपि नानात्वावगमादित्याशक्याह ॥ द्वा सुपर्णेति ॥ द्वौ सुपर्णावित्यौकारस्याकारादेशः । ननु भेदस्य मानांतरासिद्धताया उक्तत्वात् कथमागमस्य तदनुवादकत्वमित्यतो लोकसिद्धेत्युक्तम् । लोकव्यवहारसिद्धेत्यर्थः । स च वक्ष्यमाणप्रमाणविरोधाद-

भेदानुवादकः । अनुवादश्च नेह नानाऽस्तीति निषेधार्थः । एतेन घटपटादिभेदे प्रमाणं निरस्तं वेदितव्यम् । प्रत्यक्षस्य भ्रांतित्वेनाप्रमाणत्वात् । अत एव न तन्मूलानुमानादिरपि प्रमाणम् ॥

अभेदे तु प्रत्यक्षं तावत् सुलभमेव । अहमित्येकाकारेणानु-

प्रमाणमेवेति भावः । नन्वनुवादमात्रेण कथं भेदस्य निरासः । अन्यथा दध्यादिरूपगुणविधानाय दध्ना जुहोतीत्यनूद्यमानयागादेरपि निरासप्रसंगादत आह ॥ अनुवादश्चेति ॥ निषेधार्थेति ॥ ब्रह्मणि पारमार्थिकत्वाकारेण भेदनिषेधार्थेत्यर्थः । तथाच भेदानुवादस्य तन्निषेध एव तात्पर्यान्न तत्रागमस्य प्रामाण्यमिति भावः ।

एवमात्मभेदं निरस्य भेदमात्रस्यापारमार्थिकत्वसिद्ध्यर्थमात्मानात्मनोरनात्मना च मिथो भेदं दूषयति ॥ एतेनेति ॥ भेदमात्रस्य नेह नानास्तीति निषिद्धत्वेनेत्यर्थः ॥ घटपटादिभेद इति ॥ घटपटादिभिरात्मनस्तेषां च मिथो भेद इत्यर्थः । तर्हि घटपटौ भिन्नावित्यादिप्रत्यक्षस्य का गतिरत आह ॥ प्रत्यक्षस्येति ॥ सम्भावितदोषस्य प्रत्यक्षस्य निर्दुष्टागमविरोधे सत्यप्रामाण्यस्यैव युक्तत्वादिति भावः ॥ अत एव ॥ भेदग्राहिप्रत्यक्षस्य भ्रांतित्वादेव ॥ तन्मूलकेति ॥ तादृशप्रत्यक्षसंवादसापेक्षेत्यर्थः । अनुमानादिरित्यादिना पौरुषेयागमपरिग्रहः । केवलस्यानुमानादेः शंकिताप्रामाण्यकत्वेनासाधकत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणसंवादेनैव प्रामाण्यं वाच्यम् । तस्य च प्रत्यक्षादेरप्रामाण्ये तत्समानविषयानुमानादिप्रामाण्यस्य दुर्लभत्वादिति भावः । व्याप्तिग्राहकसहचारप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वान्न तन्मूलकानुमानादिः प्रमाणमित्यपि व्याचक्षते । तत्र यद्यपि वह्निवारिणोः सहचारभ्रमेऽपि पर्वतादौ वारिलिंगकवह्न्यनुमानस्य प्रामाण्यमस्ति । तथापि व्याप्तिपक्षधर्मताविरहे प्रामाण्यं दुरवधारणमित्याशयः ।

एवमभेदे बाधकप्रमाणं निरस्य दार्ढ्याय त्रिविधमपि साधकप्रमाणं दर्शयति ॥ अभेदे त्विति ॥ यत्त्वभेदे प्रमाणाभाव एव भेदे प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह ॥ अभेदे त्वितीति ॥ तच्चित्यम् । तुल्यन्यायेन भेदे

भवात्। अनुमानं च—विमता आत्मानः परमात्मनः परमार्थतो न भिद्यंते आत्मत्वात् परमात्मवत्। ननु किमत्र पक्षतावच्छेदकम्।

प्रमाणाभाव एवाभेदे प्रमाणमिति वक्तुं शक्यत्वात्। अभेदे प्रमाणाभावस्यानुमानविधयैव भेदसाधकतया तन्निरासावसर एव निरसनीयत्वाच्च। नन्वात्मांतरप्रतियोगिकभेदस्य प्रतियोग्यप्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षत्वस्योक्तत्वात् कथं तदभावरूपाभेदस्य प्रत्यक्षत्वमित्यत आह ॥ एकाकारेणेति ॥ एकवस्तुतादात्म्येनेत्यर्थः। अयं भावः। भेदाभावो हि प्रतियोगितादात्म्यम्। तथाचाहमित्येकाकारानुभवानामेकवस्तुविषयकत्वे लाघवेनैकचित्तादात्म्यावगाहिनोऽहमिति प्रत्यक्षस्य कथमभेदे प्रामाण्यासंभव इति।

॥ विमता आत्मान इति ॥ बहुवचनमवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वसूचनाय। अन्यथा सर्वात्मनामैक्यासिद्धे। जीवपरमात्मनोर्व्यावहारिकभेदाभ्युपगमात् सामान्यतो भेदनिषेधे बाध स्यादत ॥ परमार्थत इति ॥[१]न चैवं पारमार्थिकभेदाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति

[१]परमात्मप्रतियोगिकस्य पारमार्थिकभेदस्याभावसाधनेऽद्वैतमते पारमार्थिकभेदस्यैवाप्रसिद्धे साध्याप्रसिद्धि। अत परमात्मप्रतियोगिकभेदस्य पारमार्थिकत्वेनाभाव साध्य। अय च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति योगिताकोऽभाव। तादृगश्चाभाव अद्वैतिना सम्मत इति न साध्याप्रसिद्धि स्तन्मते। केचित्तु पारमार्थिकत्वम् अभेदविशेषणमिति वदन्ति। तत्तु न युक्तम्। पूर्वोक्तबाधस्य तदवस्थत्वात्। तथाहि— पारमार्थिक परमात्मप्रतियोगिकभेदाभाव साध्य इति हि तदर्थ। परमात्मप्रतियोगिक व्यावहारिकभेदस्तन्मते जीवेऽङ्गीकृत इति परमात्मप्रतियोगिकभेदसामान्याभावस्य पारमार्थिकस्य जीवे तन्मतेऽभावात् बाधप्रसङ्ग।

नन्वेव परमात्मप्रतियोगिकभेदस्य पारमार्थिकत्वेन योऽभाव तस्य प्रातिभासिकस्य जीवेऽङ्गीकारेणापि साध्यपर्यवसानसम्भवात् अर्थान्तरत्वमिति वाच्यम। परमार्थत इत्यस्य तन्त्रेण भेदाभावेऽपि विशेषणत्वात्। तथा च परमात्मप्रति योगिकभेदस्य पारमार्थिकत्वेन योऽभावस्तस्य पारमार्थिकस्य साध्यतेति भाव।

न तावदात्मत्वम् । परमात्मनः पक्षत्वापत्त्या अंशे सिद्धसाधनापातात् । नापि परमात्मेतरत्वविशिष्टम् । साध्यमानाभेदपक्षतावच्छेदकविरोधात् । नापि भ्रांत्या परमात्मेतरतया प्रतीयमानत्वम् । परमात्मन्यपि परमात्मे-

---

वाच्यम् । पारमार्थिकत्वेन भेदाभावस्य साध्यत्वात् । तन्मते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वेन साध्यप्रसिद्धेः । एतेन पारमार्थिकत्वमभेदविशेषणमित्यपास्तम् । उक्तबाधानिस्तारात् । न च प्रातिभासिकाभेदसिद्ध्याऽर्थांतरमिति वाच्यम् । पारमार्थिकाभेदस्यैव साध्यत्वात् । परमार्थतो न भिद्यंत इत्यनेन पारमार्थिकतादात्म्यस्यैव साध्यत्वं विवक्षितमिति तु न सत् । व्यवहारतोऽपि न भिद्यंत इति वक्ष्यमाणाभाससाम्याननुगुणत्वात् । तत्र व्यावहारिकस्य परमात्मतादात्म्यस्य दृष्टांते परमात्मन्यसत्त्वेन साध्यत्वासंभवात् । सामान्यतः पारमार्थिकभेदाभावस्य सिद्धान्तिनं प्रत्यसिद्धिरत परमात्मप्रतियोगिकत्वं भेदविशेषणम् ।

अत्रानुमाने पक्षतावच्छेदक दुर्निरूपमित्याशंकते ॥ नन्विति ॥ आत्मत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्या पक्षतावच्छेदकत्वे दूषिते तद्व्यापकस्य सामान्यतो विवादविषयत्वरूपविमतत्वस्य तद्विशिष्टात्मत्वस्य च तद्दूषितप्रायमित्यभिप्रायेणात्मत्वस्यैव तद्दूषयति ॥ न तावदिति ॥ पक्षत्वापत्त्या पक्षतावच्छेदकाक्रांतत्वापत्त्या ॥ अंशे सिद्धसाधनादिति ॥ यद्यप्यवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायामंशतः सिद्धसाधनं न दोषः । न्यूनविषयकसिद्धेरनुमित्यविरोधित्वात् । न चावच्छेदकावच्छेदेन साध्यतदभावकोटिकसंदेहलक्षणपक्षताविघटकत्वेन तस्य दोषत्वम् । अंशतः सिद्धिसत्त्वेऽप्यवच्छेदकावच्छेदेन साध्यं सामानाधिकरण्येन तदभावं चावगाहमानसंदेहसंभवेन तस्यैव तत्र पक्षतात्वात् । न चैवमनित्ये वाङ्मनसे इत्यादौ वाङ्मात्रे साध्यसिद्धेरविरोधित्वप्रसंग इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेस्तदवच्छेदेनानुमितिविरोधितया वाक्त्वावच्छेदेन सिद्धेस्तदवच्छेदेनानुमितिविरोधित्वसंभवात् । अत एवाऽऽह मणिकारः

तरत्वभ्रांतिसंभवेन आद्यपक्षोक्तदोषतादवस्थ्यादिति चेन्न। परमात्मनो भिद्यंते न वेति विप्रतिपत्तिगोचरत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात्। अन्यथा तवापि परमात्मनो भिद्यंत इति भेदसाधनस्याप्यसंभवात्। आत्मत्वं न जातिः। किंतु स्वप्रकाशत्वम्। तेन हेतुसाध्ययोर्न विरोधः।

पक्षतावच्छेदकनानात्वे ह्यंशत सिद्धसाधनं दोष इति। तथापि तद्विषयकानुमितौ तद्विषयकसिद्धिसामान्यस्य विरोधित्वमिति मतमनुसृत्येदमुक्तम्।

अस्तु तर्हि परमात्मव्यावृत्त तदन्यत्वविशिष्टात्मत्वमेव पक्षतावच्छेदकमित्याशंकां निरस्यति॥ नापीति॥ विरोधादिति॥ भेदाभेदयोर्विरोधान्न पक्षतावच्छेदकसाध्यभावसंभवः। स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदककस्वप्रकारकपरोक्षज्ञानानभ्युपगमादिति भावः। यद्यपि तन्मते भेदसामान्यस्य न पारमार्थिकभेदाभावेन विरोधः। तथापि प्रातिभासिकभेदस्याव्यावर्तकत्वाद्व्यावहारिकभेदस्य च पर प्रत्यसिद्धेः पारमार्थिकभेदस्यैव पक्षकुक्षौ निवेश्यतया ध्रुवो विरोध। वस्तुत. सिद्धांते सत्तात्रैविध्यानभ्युपगमेन भेदमात्रस्यैवाभेदविरोधितया तद्रीत्यैतदभिधानमिति ध्येयम्।

विमतपदेन विमतिविशेषविषयत्वस्यैव विवक्षिततया तावन्मात्रस्य पक्षतावच्छेदकत्व नानुपपन्नमित्याह॥ परमात्मन इति॥ चैत्राद्या इत्यादिः। अत्र चैत्रत्वादीनामननुगतत्वात्तदवच्छिन्नधर्मिकसमूहालम्बन विमतिविषयत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वानुसरणम्। नन्वेवमात्मत्वादिकमेव पक्षतावच्छेदकीकृत्य परमात्मभेदवादिनं प्रति तदन्यधर्मावच्छिन्ने तद्भेदसाधनमसंगतमत आह॥ अन्यथेति॥ भेदवादिनाऽऽत्मत्वादिपक्षतावच्छेदकीकरण इत्यर्थ॥ असंभवादिति॥ परमात्मभेदस्यात्मत्वसामानाधिकरण्येन साधने यावज्जीवेषु तदसिद्धेस्तदवच्छेदेन साधने परमात्मनि बाधात्त-

किंच विमतानि शरीराणि देवदत्तस्यैव भोगायतनानि शरीरत्वा-द्देवदत्तशरीरवत्। अत्र भोगायतनत्वात्यंताभावानधिकरणत्वं साध्यम्।

दितरत्वेन पक्षविशेषणे च पर प्रत्यसिद्धेस्तदितरत्वेन प्रतीयमानत्वोक्तौ पुनरुक्तबाधप्रसंगाद्भेदवादिनाऽप्युक्तविमतिविषयत्वमेव पक्षतावच्छेदकी-कर्तव्यमिति भावः।

नन्वात्मत्वजातेर्व्यक्तिभेदनियतत्वेन व्यक्त्यभेदपर्यवसितनिरुक्त-साध्यव्याप्यत्वासंभव इत्यत आह ॥ आत्मत्वमिति ॥ स्वप्रकाशत्व-मित्यवेद्यत्वमभिमतम्। न तु स्वविषयप्रकाशत्वम्। स्वस्यैवासिद्धेः। परस्या-सिद्धिस्तु वक्ष्यते। नन्वीदृशानुमानेन जीवपरमात्माभेदसिद्धावपि कथं मिथो जीवाभेदसिद्धिरिति चेन्न। सर्वेष्वेकाभेदस्य सर्वैक्यपर्यवसायित्वात्। एतच्चोपलक्षणम्। विमता आत्मानश्चैत्रात्मनो न भिद्यंते आत्मत्वा-च्चैत्रात्मवदित्याद्यनुमानमपि ग्राह्यम्।

अत्रैवानुमानांतरमाह ॥ किं चेति ॥ भोगोऽनुभवः। आयतनमवच्छेद-कम्। तथाच देवदत्तभिन्नभोगानवच्छेदकत्वे सति देवदत्तभोगावच्छेदका-नीत्यर्थः। सत्यंतव्यावृत्ति स्वयमेव वक्ष्यते। भोक्तुर्देवदत्तत्वसिद्धये विशेष्य-भागः। अथैवं भोक्त्रैक्यसिद्धावपि कथमभोक्तुरीश्वरस्य जीवाभेदसिद्धिरिति चेदत्राह। ईश्वरस्यापि तत्तच्छरीरावच्छिन्नरसभोक्तृत्वात्तदैक्यसिद्धिरिति। तच्चिंत्यम्। अस्मदादिशरीरस्येश्वरभोगं प्रति साधनविशेषत्वरूपावच्छेद-कत्वासंभवात्। अन्यथा देवदत्तशरीरस्याप्युभयभोक्तृकत्वेन दृष्टांतत्वानु-पपत्तेः। वस्तुतश्चेतनैक्ये लाघवरूपानुकूलतर्कबलात् सकलचेतनैक्य-सिद्धावुद्देश्यसिद्धिर्बोध्या। जीवैक्यसिद्धिमात्रमत्रोद्देश्यमित्यप्याहुः।

नन्वत्र विमतत्वावच्छेदकचैत्रादिशरीरत्वं विमतत्वमात्रं वा पक्षता-वच्छेदकम्। आद्ये सुप्तिमूर्च्छावस्थाविशिष्टशरीरे बाधः। तत्काले साक्ष्य-धीनसुखदुःखानुभवांगीकारेऽपि शरीरस्य तदवच्छेदकत्वे प्रमाणाभावात्।

मृतशरीरे बाधतादवस्थ्याच्च। एवं देवदत्तीयमृतशरीरे व्यभिचारः। न च विशिष्टस्य विशेष्यानतिरिक्ततया विशेष्यीभूतशरीरे च कदाचित् साध्यसत्त्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम्। विशिष्टस्यौपाधिकत्वेन केवलविशेष्यानतिरिक्तत्वायोगात्। न चैवं वृक्ष कपिसंयोगी एतत्वादित्यादावपि मूलावच्छिन्नवृक्षादौ साध्याभावसत्त्वाद्बाधादिप्रसंग इति वाच्यम्। वृक्षत्वावच्छेदेन साध्यतायामिष्टापत्तेः। सामानाधिकरण्येन साधने तस्यादोषत्वात्। द्वितीये तु विशिष्टस्य विमत्यविषयत्वेन पक्षबहिर्भूततया बाधानवकाशेऽपि तत्रैव व्यभिचारः। न च मृतशरीरादौ चेष्टावत्त्वरूपशरीरत्वाभावादेव न व्यभिचार इति वाच्यम्। चेष्टाशून्यसुप्तादिशरीरेऽसिद्धिवारणाय पूर्ववज्जातिरूपस्य चेष्टात्यताभावानधिकरणत्वरूपस्य वा शरीरत्वस्य हेतुत्वावश्यकत्वादित्यत आह ॥ भोगायतनत्वेति ॥ न बाध इति ॥ सुप्तादिशरीराणां भोगायतनत्वध्वंसाधिकरणत्वेन तदत्यंताभावानधिकरणत्वादिति भाव।

स्यादेतत्। देवदत्तयज्ञदत्तादीनां मिथो व्यावहारिकभेदाभ्युपगमेन यज्ञदत्तादिशरीराणां देवदत्तादिभिन्नभोगानवच्छेदकत्वाभावाद्बाधः। न च पारमार्थिकत्वेन भेदो विशेषणीयः। तथासति परमार्थतो देवदत्तभिन्नयज्ञदत्तादिसिद्धिप्रसंगेनापसिद्धांतात्। न च वस्तुतो देवदत्तभिन्नघटादिभोगानवच्छेदकत्वेनापि साध्यपर्यवसानान्न जीवभेदसिद्धिप्रसंग इति वाच्यम्। घटादिभोगस्य केनाप्यनभ्युपगतत्वेन तदवच्छेदकत्वस्याप्रसक्ततया तत्प्रतिषेधपर्यवसानानुपपत्तेरित्याशंकते ॥ नन्विति ॥ ननूक्तसाध्ये सत्यंतानुपादानान्नैतद्दोषावकाश इत्यत आह ॥ एवकारेति ॥ प्रतिनियतभोक्तृकाणां मिथो विभिन्नभोक्तृकाणाम्। तथाचैकैकशरीरे भोक्तृद्वयसिद्ध्याऽप्यनुमानपर्यवसानान्न तदैक्यसिद्धिरित्यर्थः। न च सत्यंतोपादानेऽपि शरीरानवच्छिन्नसौषुप्तिकभोगभोक्तुर्देवदत्ताभिन्नत्वासिद्ध्याऽर्थांतरतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्स-

तेन सुषुप्तमूर्छितमृतशरीरेषु न बाध. । नापि व्यभिचार. ।

ननु देवदत्तस्यैवेत्यत्र भोक्तृत्वेनाप्रसक्तस्य एवकारेणाव्यावर्तनात् चेतनान्तर तद्व्यावर्त्यम् । तेनात्मान्तरसिद्धि । एवकारपरित्यागे सर्वेषा शरीराणां प्रतिनियतभोक्तृकाणामपि देवदत्तभोगायतनत्वस्याप्युपपत्त्याऽर्थान्तरत्वमिति चेन्न । परमतप्राप्तस्य भोक्त्रन्तरस्यैवकारव्यावर्त्यत्वात् ।

अपि च भेदो मिथ्या भेदत्वात् चन्द्रभेदवत् । मिथ्यात्वं

मित्यैक्यानुसंधानविरोधेन तद्भेदासिद्धेरिति भाव ॥ परमतप्राप्तस्येति ॥ अयमाशय । सत्यन्तघटकभेदस्य पारमार्थिकत्वेन विशेषणेऽपि न जीवांतरसिद्धिप्रसङ्ग । निषेध्यत्वात् । पारमार्थिकशुक्तिरजतं नास्तीतिवत् । न च भोगावच्छेदकत्वमात्रमत्र निषिध्यते, न तु भोक्त्रन्तरमिति वाच्यम् । भोगावच्छेदकत्ववति विशिष्टनिषेधस्य भोक्त्रन्तरनिषेध एव पर्यवसानात् । निषेधश्च परमतप्राप्तभोक्त्रन्तरप्रतीतिनिरासार्थमिति । यत्तु देवदत्तातिरिक्तत्वेन पराभिमतचेतनभोगानायतनत्वे सति देवदत्तभोगायतनत्वमिह साध्यार्थ इति । तन्न । देवदत्तचेतनस्यैव तदतिरिक्तत्वेन पराभिमतत्वमङ्गीकर्तुर्मायावादिनो बाधप्रसङ्गात् । उक्तरीत्यैवोपपत्तौ पराभिमतत्वपर्यन्तनिवेशवैयर्थ्याच्च ।

सर्वाभेदसिद्धये भेदमात्रमिथ्यात्वानुमानमाह ॥ भेद इति ॥ विमत इत्यादि । तेन न पूर्ववदशतश्चन्द्रभेदे सिद्धसाधनम् । नन्वत्र मिथ्यात्वमसत्त्वं चेदपसिद्धान्त, जगत सदसद्विलक्षणत्वाङ्गीकारादत आह ॥ मिथ्यात्वं चेति ॥ यद्वा सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वसाधने पर प्रति साध्याप्रसिद्धिरत आह ॥ मिथ्यात्वं चेति ॥ यद्वा यदि सत्त्वानधिकरणत्व मिथ्यात्वं तदा निर्धर्मकब्रह्मवत् सद्रूपस्यापि भेदस्य सत्त्वाधिकरणत्वनिषेधसम्भवादर्थातरमित्यत आह ॥ मिथ्यात्वं चेति ॥ यद्वा बाध्यत्वमेव हि मिथ्यात्वम् । तच्चान्यथा विज्ञातस्य सम्यग्विज्ञातत्वमेवेति सिद्धसाधनम् ।

चाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञाननिवर्त्यत्वम् । ननु प्रामाणिकाप्रामाणिकयोरनुगतसामान्याभावादसिद्धो हेतुरिति चेन्न । भेदत्वेन प्रतीयमानत्वस्यैव हेतुत्वात् । एवं च नोक्तदोषावकाशः । प्रतीयमानत्वं हि प्रतीतिविषयत्वम् । तच्च प्रतीतिसम्बन्धित्वम् । प्रतीतिसम्बन्धश्च स्वरूपमेवेत्यत्र प्रामाणिकत्वानपेक्षणात् । ननु प्रतीयमाने चन्द्रे चन्द्रान्तरस्यारोपितत्वे-

---

क्षणिकत्वादिना विज्ञातस्य जगतः स्थायित्वादिना विज्ञातत्वाभ्युपगमादत आह ॥ मिथ्यात्वं चेति ॥ यद्वाऽज्ञानतत्कार्यान्यतरत्वरूपमिथ्यात्वे साध्ये परं प्रति दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यं, तन्मतेऽत्यन्तासतश्चन्द्रभेदादेरज्ञानतत्कार्यान्तर्भावाभावादत आह ।। मिथ्यात्वं चेति।। निवर्त्यत्वमात्रस्य मुद्गरप्रहारादिना घटादेरिव सत्त्वपक्षेऽप्युपपत्तेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति । एतदप्युत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानवत् सत्त्वाविरोधीत्यधिष्ठानपदम् । अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञाननिवर्त्यस्य शुक्तिरजतादेः सत्त्वादर्शनेऽपि तद्भ्रमनिवर्त्यस्य सत्त्वसंभवादर्थान्तरमित्यतो याथात्म्येति । न च मायिमते चंद्रभेदादेः प्रातिभासिकत्वेन निवृत्तिसंभवेऽपि सिद्धांतिमते तुच्छत्वेन तस्य निवृत्त्ययोगाद्दृष्टांतवैकल्यमिति वाच्यम् । यतस्तन्निवर्त्यत्वं तदधीनसिद्धिकाभावप्रतियोगित्वम् । चन्द्रभेदादेरभावश्चन्द्रैकत्वज्ञानाधीनसिद्धिक इत्यदोषः ॥ प्रामाणिकेति ॥ सिद्धान्ते सदसत्साधारणभेदत्वधर्मस्याप्रसिद्धत्वेनेत्यर्थः ॥ असिद्धो हेतुरिति ॥ उभयानुगतभेदत्वस्य हेतुत्वे हेत्वप्रसिद्धिः । सन्मात्रवृत्तिभेदत्वस्य हेतुत्वे दृष्टान्तासिद्धिः । दृष्टांतवृत्तिभेदभ्रमविषयत्वरूपभेदत्वस्य हेतुत्वे च स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः ।

ननु प्रतीयमानत्वं हि प्रतीतिकर्मत्वम् । तस्य च प्रतीतिजन्यफलाश्रयत्वरूपस्य न सदसत्साधारण्यमत आह ॥ प्रतीतिविषयत्वमिति ॥ एतदेव प्रतीतिकर्मत्वं, न तूक्तरूपम् । ज्ञाततारूपफलस्य निरस्तत्वेनासम्भवादिति भावः । ननु प्रतीतिजनकसन्निकर्षादिमत्त्वरूपं तद्विषयत्वमपि न सदसत्साधारणमित्याशङ्क्याह ॥ तच्चेति ॥ ननु सम्बन्धस्य सम्बन्धि

नारोपितानारोपितचन्द्रयोर्भेदस्य सत्यत्वेन साध्यविकलो दृष्टान्त इति

सत्तासापेक्षत्वात् कथमसतश्चन्द्रभेदादे. प्रतीतिसंबंधित्वमत आह॥संबंध-श्चेति ॥ स्यादेवं यद्यन्य· सम्बन्ध. स्यात् । अयं तु प्रतीते· स्वरूपमेव । तस्य तु विषयसत्तानिरपेक्षत्वान्न दोष इति भाव ।

स्यादेतत् । परमते चन्द्रभेदस्य पारमार्थिकत्वाद्दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यम् । न चैवं चन्द्रभेदप्रतीते. प्रमात्वप्रसङ्ग । चन्द्रभिन्नत्वेन भासमानचन्द्रस्यारोपितत्वेन विशिष्टविषयबाधात् । चन्द्रभेदस्यैवारोपितत्वे चन्द्रद्वित्वप्रतीतेरनुपपत्ते । तस्या विभिन्नवस्तुविषयकापेक्षाबुद्धिसापेक्षत्वादित्याशङ्कते ॥ नन्विति ॥ सत्यत्वेनेति ॥ अन्यथाऽरोपितानारोपितयोरैक्यप्रसंग इति भावः । द्वित्वप्रतीतिं प्रति न वस्तुतो विभिन्नवस्तुविषयकबुद्धिर्हेतु । दूरस्थवृक्षयोर्भेदाग्रहेऽपि द्वित्वप्रतीत्यापत्ते । अपि तु भेदग्रह एवेति चन्द्रे चन्द्रभेदारोपांगीकारे नानुपपत्ति । न च चन्द्रांतरस्यारोपाङ्गीकारेऽपि बाधकाभाव ।[१]चन्द्रश्चन्द्रभिन्न इत्यादौ चन्द्रभेदस्यैव साक्षाद्धर्मिविशेष-

[१]चन्द्रश्चन्द्रभिन्न इति प्रतीतौ चन्द्रभेदस्यैव प्रकारतेति कुत ? तादात्म्येन चन्द्रभिन्नस्यैव प्रकारत्वमस्तु । बाधकाभावात् । तथाच चन्द्रभेदस्यानया प्रतीत्याऽरोपितत्वासिद्ध्या दृष्टान्त साध्यविकल इति शङ्कायां इदमुत्तरम् । अस्यायमाशय । चन्द्रश्चन्द्रभिन्न इति प्रतीति स्वरूपत चन्द्रभेदप्रकारिका चेत् विषयताल्पत्वम् । यतो हि चन्द्रभेदप्रकारकत्व नाम स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नचन्द्रनिष्ठप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नभेदनिष्ठप्रकारताकत्वम् । तथा च चन्द्रे भेदे च प्रकारतेति प्रकारताख्यविषयताद्वयमङ्गीकृत भवति । अस्या प्रतीते तादात्म्येन चन्द्रभिन्नप्रकारकत्वे च विषयताधिक्यम् । यतो हि तादात्म्येन चन्द्रभिन्नप्रकारकत्व नाम स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नचन्द्रनिष्ठप्रकारतानिरूपित स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नभेदनिष्ठप्रकारतानिरूपित - तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नचन्द्रान्तरनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वम् । तथा च चन्द्रे भेदे चन्द्रान्तरे च प्रकारतेति प्रकारताख्यविषयतात्रय स्वीकृत स्यात् । तथा च गौरवमिति भाव ॥

चेन्न। चन्द्रभेदारोपमात्रेण द्वित्वप्रतीत्युपपत्तौ चन्द्रान्तरारोपांगीकारे गौरवात्। ननु तर्हि शुक्तिकायां रजताभेदारोपमात्रेणेदं रजतमिति प्रतीत्युपपत्तौ रजतारोपांगीकारो व्यर्थ इति चेन्न। तत्राधिष्ठानस्यारजतत्वेन रजतोपस्थित्यर्थं रजतारोपाङ्गीकारात्। रजतानुपस्थितौ रजताभेदारोपासंभवाच्च। न चैवं प्रकृते। अधिष्ठानस्य चन्द्रत्वात्।

अपि च

विमतं तात्त्विकस्वान्तर्भेदहीनं मतत्वतः।
यदित्थं तत्तथा यद्वत् खं तथेदं ततस्तथा॥

णत्वापेक्षया तादात्म्येन चन्द्रभिन्नस्य तथात्वे विषयताधिक्येन गौरवादित्याशयेन समाधत्ते॥ चन्द्रभेदारोपमात्रेणेति॥ अत्र प्रतिबन्दीमाशङ्कते॥ नन्विति॥ यद्यपि रजतारोपापेक्षया विषयताधिक्येन रजताभेदारोप एव गौरवान्नैतत्प्रतिबन्द्यवकाश। न च धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति शङ्क्यम्। धर्मिघटितधर्मकल्पनाया लघुत्वायोगात्। तथापि रजताभेदस्य रजतत्वरूपत्वेन तद्विशिष्टारोपात् तदारोपे लाघवमित्यभिप्राय.। रजतत्वस्य च न स्वरूपेणारोप्यत्वम्। मिथ्यैव रजत प्रत्यभादित्यनुस्मृतिविरोधात्। रजताभेदत्वेनारोपे च रजतारोपस्यावश्यकतेत्याह॥ तत्रेत्यादिना॥ रजताभेदारोपाङ्गीकारेऽपि तत्कारणीभूतप्रतियोग्युपस्थित्यर्थं रजतारोपोऽवश्यमङ्गीकार्यं। न चैवं चन्द्रान्तरारोपस्याप्यावश्यकता। अधिष्ठानभूतचंद्रप्रतीतेरेव प्रतियोगिज्ञानत्वात्। न चैवमिहाप्यापणस्थरजतोपस्थित्यैव निर्वाह'। तथासति तदभेदस्यैवारोप्यत्वापत्त्या दर्शितानुस्मृतिविरोधात्। तथाचावश्यकरजतारोपेणैवोपपत्तौ तदभेदारोपांगीकारे वैयर्थ्यं गौरवं चेत्याशय'।

सर्वाभेदसाधकानुमानान्तर प्रदर्शयंस्तत्प्रयोगप्रकारज्ञापनाय तार्किकरीत्या पचावयवप्रयोगरूपां प्राचीनकारिकामुदाहरति॥ विमतमिति॥

यथा गगनमन्योन्यं पारमार्थिकभेदशून्यैर्घटमठाद्याकाशैः परमार्थतो न भिद्यते तथा जगदाख्यः पदार्थोऽप्यन्योन्यं तात्त्विकभेदशून्यैरेकदेशैर्घटादिभिः परमार्थतो न भिद्यत इति । ननु घटमठाद्याकाशानामन्योन्यं पारमार्थिकभेदांगीकारात् साध्यविकलो दृष्टान्त इति चेन्न । तेषां स्वभावतो भिन्नत्वे घटसम्बन्धात् प्रागपि भेदप्रतीतिप्रसंगात् । घटग्रहणे दीपादिनामिव घटादीनां व्यञ्जकत्वाददोष इति चेन्न । दीपादिव्यञ्जकाभावेऽपि कदाचित् स्पार्शनेन

तां विवृणोति ॥ यथेति ॥ तथाच विमतं जगत् परस्परप्रतियोगिकपारमार्थिकभेदशून्यस्वैकदेशप्रतियोगिकपारमार्थिकभेदशून्यं दृश्यत्वात् । यद् दृश्यं तत्तादृशसाध्यवत् । यथा भूताकाशम् । दृश्यं च जगत् । तस्मात्तादृशसाध्यवदिति प्रयोगार्थ उक्तो भवति । अत्र सामान्यतो भेदशून्यत्वमप्रसिद्धम् । अतः स्वैकदेशप्रतियोगिकेति । तादृशव्यावहारिकभेदसत्त्वाद्बाधवारणाय पारमार्थिकेति । मिथो विभिन्नैकदेशैरभेदसिद्ध्याऽर्थांतरवारणाय शून्यान्तमेकदेशविशेषणम् । पूर्ववदप्रसिद्धिवारणाय परस्परेत्यादि । न च पारमार्थिकभेदाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः । प्रतियोगिनः परप्रसिद्धिमात्रेण निषेधसाधनस्योक्तत्वात् । यदि तु मिथः स्वैकदेशभेदस्य यः पारमार्थिकत्वेनाभावस्तद्विशिष्टस्वैकदेशभेदस्य पारमार्थिकत्वेनाभावः साध्यस्तदा नाप्रसिद्धिशंकाऽपि। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभेदाभावप्रसिद्धेः । न च निरंशे गुणादौ व्यभिचारः । निरंशपदार्थस्यैवानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा सांशत्वेन मतत्वस्यैव हेतुत्वात् ।

नन्वाकाशांशानां घटादिसम्बन्धात् पूर्वं भेदरूपविषयसत्त्वेऽपि कारणान्तराभावादेव न भेदप्रतीतिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते ॥ घटग्रहणे दीपादिनामिवेति ॥ दीपादिव्यञ्जकाभावेऽपीति ॥ एककारणाभावेऽपि कारणान्तरेण कार्योत्पत्तिदर्शनाद्घटादिव्यञ्जकाभावेऽपि कदाचिद्भेदप्रतीतिः स्यादिति भावः । व्यञ्जकत्वपदेन न प्रतीतिविशेषकारणत्वमात्रं विवक्षितम् । किं तु

घटप्रतीतिदर्शनात् । कुङ्कुमगन्धस्य घृतमिवैतद्व्यञ्जकम् । तथाच घटाभावे भेदो न प्रतीयत इति चेन्न । तत्र पृथिवीत्वेन गन्धसिद्धे.. अनुद्भूतगन्धाङ्गीकारे गौरवात् घृतमभिव्यञ्जकमङ्गीक्रियते । न चैवं प्रकृते । आकाशभेदे मानाभावात् ।

तत्सामान्यकारणत्वम् । अतो नोक्तदोष इत्याशयेन शङ्कते ॥ कुङ्कमेति ॥ स्यादेवं बाधकपरिहारो यदि कुङ्कुमगन्धादाविव भेदे प्रमाणं स्यात् । तदेव तु नास्तीत्याह ॥ तत्रेति ॥ यद्यपि पृथिवीत्वं सुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धावयविनि गन्धं व्यभिचरति । तथापि गन्धप्रतिबन्धकशून्यत्वे सति पृथिवीत्वस्य हेतुत्वं बोध्यम् । दर्शितस्थले च विरुद्धगन्धरूपप्रतिबन्धकसत्वान्न व्यभिचार । नन्वेवं गन्धमात्रसिद्धावपि घृताभिव्यङ्ग्योद्भूतगन्धस्य कथं प्रमाणसिद्धत्वमत आह ॥ अनुद्भूतेति ॥ गौरवादिति ॥ घृतसम्बन्धे सति पूर्वगन्धविनाशस्योद्भूतगन्धोत्पादस्य च कल्पनीयतया गौरवादित्यर्थः । न चाविद्यमान एवोद्भूतगन्धो घृतोपाधिसम्बन्धात् प्रतीयतामिति वाच्यम् । बाधकं विना प्रतीतेर्भ्रमत्वायोगात् । अत्र परिशेषेणोद्भूतगधस्यैव सिद्धया घृतसम्बन्धात् प्रागपि तत्प्रतीतिवारणायेति पूरणीयम् ॥ मानाभावादिति ॥ न च घटमठाद्याकाशभेदप्रतीतिरेव तत्र मानमिति वाच्यम् । तस्या भ्रमत्वेनाप्युपपत्तेर्वस्त्वन्तरकल्पने गौरवादिति भावः ।

मानमित्यस्याकाशभेद इत्यादि । यद्यपीह पक्षी, नेह पक्षीति प्रतीतेः पक्षितदभावयोराकाशवृत्तित्वावगाहितया नाकाशभेदे मानत्वम् । तथापि तादृशप्रतीतिर्विभिन्नदेशवृत्तित्वविषया, विरुद्धधर्मविषयत्वात् । इह घटत्वं नेह घटत्वमिति प्रतीतिवदित्यनुमानोत्थापकतया मानत्वं बोध्यम् । वस्तुतः पक्ष्यभावस्य पक्षिमद्देशभेदसमनियततया तदभिन्नत्वात्तदवगाहिप्रतीतेस्तत्र मानत्वमित्यवधेयम् । अत्र यद्यपि अविद्यमानमेवाकाशभेदमालोकाद्युपाधिर्भासयतीति वक्तुं शक्यम् । तथापि लाघवमनुसृत्याह

ननु कथं मानाभावः। इह पक्षी नेह पक्षीति प्रतीतिरेव मानमिति चेन् न आलोकमण्डलविषयत्वात्तस्याः। इहालोक इत्यत्रालोकावयवानामिहेति निर्देशात्। नेहालोक इत्यत्र गगनस्य निर्देशात्। इहालोक इति प्रतीतिरिह गगनमिति प्रतीतिवदौपचारिकी वा।

नन्वथापि घटाद्युपाधिर्गगनमात्रं स्पृशत्युत गगनैकदेशम्। नाद्यः सर्वोऽपि घटाकाशः स्यात्। द्वितीये स्वाभाविकांशसिद्धिरिति चेत् न।

॥ आलोकेति ॥ नन्वेवमपीहालोको नेहालोक इति प्रतीतिरेव मानांतरमास्ताम्। स्वस्य स्वाधारत्वानुपपत्त्या तस्याः पूर्ववदालोकमण्डलविषयत्वासम्भवादित्यत आह ॥ इहालोक इति ॥ गगनस्यालोकाधारत्वाभावेन तद्विषयत्वासंभवादिति भावः ॥ गगनस्येति ॥ आलोकावयवानां आलोकाभावाधारत्वासंभवेन तद्विषयत्वायोगादिति भावः। नन्वेवमिहालोक इति संयोगसंसर्गावगाहिप्रत्ययो न स्यात्। अवयवावयविनोस्तदभावात्। न च गगनस्यैव तद्विषयत्वम्। गगनालोकयो संयोगसत्त्वेऽपि संयोगेनाधाराधेयभावाभावादत आह ॥ औपचारिकी वेति ॥ गगनसम्बन्धित्वरूपेहशब्दगौणार्थविषयणीत्यर्थः। प्रयोजनाभावे कथमौपचारिकप्रयोग इत्यत उक्तम् ॥ गगनमिति ॥ प्रतीतिवदिति ॥ यथा तत्रेदमित्यर्थ इहेति प्रयोगो रूढोपचारत्वान्न प्रयोजनविशेषमपेक्षते तथेहापीत्यर्थः। यद्वा, नन्ववयवावयविनोराधाराधेयभावव्यवहारोऽनुभवविरुद्धः। कपाले घट इत्यादिप्रतीतेरसिद्धेः। अतः कथमालोकावयवानामिहेति निर्देश इत्यत आह ॥ औपचारिकी वेति ॥ अस्याप्ययमालोक इत्येवार्थ इति भावः।

स्यादेतत्। घटादेर्घटाकाशादिव्यवहारहेतुत्वान्यथानुपपत्त्यैवाकाशभेदः सेत्स्यति। तथाहि—आकाशासम्बद्धस्य सर्वाकाशसम्बद्धस्य वा घटादेर्घटाकाशादिव्यवहारहेतुत्वे सर्वाकाशस्य घटाकाशत्वापत्तेरेकदेशसम्बद्धस्यैव तथात्वं वाच्यम्। एकदेशस्यौपाधिकत्वे चैवमेवानवस्थानात् स्वाभाविकत्वस्यैव वाच्यतया तन्निर्वाहकस्वाभाविकभेदसिद्धिरित्याशङ्कते

सर्वोऽपि घटाकाश स्यादिति कोऽर्थः। किं घटसम्बन्धी स्यादिति उत घटपरिमाणसमानपरिमाणः स्यादिति, सर्वोऽपि महाकाशः घटाकाशः स्यादिति वा। नाद्य। इष्टापत्ते। न द्वितीयः। उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वस्वाभाव्येन घटस्योपाधेः प्रतिबिम्बस्थानीयाकाशे स्वगतपरिमाणप्रतीत्याधानात्। महाकाशं तु बिम्बस्थानीयमिति न तत्र स्वधर्मोपरञ्जकः। अत एव न तृतीयः। उपरञ्जितघटधर्मत्वस्य घटाकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य परिच्छिन्नाकाश इव महाकाशेऽभावात्।

॥ नन्विति ॥ अथापि उक्तप्रतीत्या भेदसिद्ध्यनङ्गीकारेऽपि। उपाधिर्घटाकाशादिव्यवहारहेतु। गगनमात्र स्पृशतीत्यस्य किमखिलं गगन स्पृशतीत्यर्थः किं वा निखिलावयवेषु गगनमित्युत निखिलोपाध्यवच्छेदेन गगनमित्याहोस्विदुपाध्यनवच्छिन्न गगनमिति? नाद्य। गगनस्यैकत्वात्। न द्वितीय। निरवयवत्वात्। न तृतीयः। अनुभवविरोधात्। चतुर्थस्तावदंगीक्रियते। तत्र च नोक्तदोष इत्यत आह ॥ नेति ॥ घटपरिमाणसमानपरिमाणः स्यादिति ॥ तादृशपरिमाणवत्त्वेन व्यवहर्तव्य स्यादित्यर्थ। उपाधेः स्वोपहिते स्वधर्मव्यवहारहेतुत्वादिति भावः। ॥ महाकाशो घटाकाश. स्यादिति ॥ उपाध्यनवच्छिन्नोऽपि घटाकाशत्वेन व्यवहर्तव्य स्यादित्यर्थ। व्यवहारनिमित्तस्योपाधिसम्बन्धस्य महाकाश एव प्राप्तेरिति भाव। ननु बिम्बप्रतिबिम्बभावस्थले ह्युपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वम्। दर्पणादिना प्रतिमुख एव स्वगतमालिन्याधानदर्शनात्। प्रकृते च तदभावात् महाकाशेऽपि घटपरिमाणाधानापत्तिरित्याशङ्क्योक्तं ॥ प्रतिबिम्बस्थानीयेति ॥ उपाधे. कल्पितभागमात्रपक्षपातित्वस्वाभाव्यादिति भावः ॥ अत एवेति ॥ घटाद्युपाधे स्वोपहित एव स्वधर्माधायकत्वादित्यर्थः। एतदेव विवृणोति ॥ उपरञ्जितेति ॥ तथाच तत्पदप्रवृत्तिनिमित्ताभावादेव तद्व्यवहारः इति भावः।

तत्र तद्व्यवहारात् । संयोगस्य स्वात्यंताभावसमानाधिकरणत्वं च प्रमाणबलादङ्गीक्रियते । प्रमाणमेव विरोधं शमयिष्यति । संविदेव हि भगवती विषयसत्त्वोपगमे न शरणमिति स्यात्यादिति । ननु विद्यमान एव भेदो घटादिभिर्नाभिव्यज्यते चेन् तर्हि उत्पद्यत इति वक्तव्यम् । तच्चायुक्तम् । भेदस्यौत्पत्तिकत्वेनानागन्तुकत्वादिति चेत्

नन्वेवमाकाशे घटादिसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं न स्यात् । तस्य स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वरूपस्य प्रदेशभेदनिर्वाह्यत्वादित्यत आह ॥ संयोगस्येति ॥ प्रमाणबलादिति ॥ इह घटसंयोगो, नेहेति प्रतीतिबलाद्घटगगनसंयोग स्वाधिकरणयावन्निष्ठाभावप्रतियोगी संयोगत्वात्, वृक्षवानरसंयोगवदित्यनुमानबलाच्चेत्यर्थ । एवमुपाधिर्गगनमात्रं स्पृशतीत्याद्यपक्षाङ्गीकारेण समाधाय गगनैकदेशमिति द्वितीयपक्षाङ्गीकारेण तद्विवरणमेव स्वात्यन्ताभावेत्यादिना कृतमिति तृपचिन्त्यम् । गगनावयवसम्बन्धित्वरूपमुख्यार्थाभिप्रायेण गगनैकदेशं स्पृशतीति विकल्पितत्वात् । निरुक्तगौणार्थाङ्गीकारमात्रेण तत्पक्षाङ्गीकारायोगात् । प्रथमपक्षेऽप्येतदङ्गीकारेणैतस्य पक्षांतरत्वासम्भवाच्च । नन्वेवं सति यो यत्प्रतियोगी स तद्विरोधीति सामान्यत प्रतियोग्यभावयोर्विरोधग्राहकमानविरोध इत्यत आह ॥ प्रमाणमेवेति ॥ विरोधं शमयिष्यति ॥ तद्ग्रह निवर्तयतीत्यर्थ । विशेषप्रमाणेन सामान्यव्याप्तेराभासीकरणादिति भाव । इममेव वृद्धसम्मत्या दृढयति ॥ संविदेव हीति ॥ भगवतीत्यबाधितत्वेनादरणीयत्वमाह । शरणं हेतु ।

भेदस्यौपाधिकत्वपक्षेऽनुपपत्ते स्वाभाविकत्वसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ ननु यदीति ॥ औत्पत्तिकत्वेन यावदाश्रयप्रतीतिभावित्वसिद्धान्तेन । अनागन्तुकत्वात् उपाधिजन्यत्वायोगादित्यर्थ । यद्युक्तानुपपत्त्या भेदस्यौपाधिकत्वासिद्धिस्तर्हि तत एव स्वाभाविकत्वस्याप्यसिद्धौ मिथ्यात्वमेव

तर्हि दोषद्वयपरिहारायाविद्यमानमेव भेदं घटादिः प्रतिभासयतीत्यस्तु । एवं चेद् वयं चरितार्थाः । श्रुतयस्तु नेह नानेत्याद्या अभेदबोधिकाः तस्मान्न स्वभावतो विष्णोर्विश्वभिन्नत्वमिति ॥ पूर्वपक्षसंक्षेपः ॥

अत्रायं परिहारः । यत्तावदुक्तं न जीवेश्वरभेदे प्रत्यक्षं प्रमाण मिति तत्र ब्रूमः । ईश्वरधर्मिको जीवप्रतियोगिको भेद ईश्वरस्

सिद्ध्यतीत्याह ॥ तर्हीति ॥ दोषद्वयपरिहारायेति ॥ अतिप्रसङ्गापसिद्धान्त रूपदोषद्वयपरिहारायेत्यर्थः । तत किमित्यत आह ॥ एवं चेदिति । यद्याकाशभेदस्य मिथ्यात्वं तर्हीत्यर्थः । चरितार्थाः सिद्धस्वपक्षा । प्रागु क्तानुमानस्य दृष्टान्ते साध्यवैकल्याद्यभावेन स्वान्तर्भेदहीनत्वरूपसाध्य साधकत्वसम्भवादिति भावः ।

एवमभेदे प्रत्यक्षानुमाने उपपाद्यागममप्याह ॥ श्रुतयस्त्विति । नेह नानास्ति किञ्चन, एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतीनां निषेधपरत्व प्रागुक्तत्वात्तत एव प्राबल्याद्भेदश्रुतिबाधकत्वं सेत्स्यतीत्यभिप्राये तन्नोपपादितम् । पूर्वपक्षमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ उक्तरीत्या परपक्ष साधकस्य बाधकाभावस्य चाभावात्स्वपक्षे तद्भावाच्चेत्यर्थ । पूर्वपक्षसंक्षे इत्यनेन निरसनीययुक्त्यन्तरसत्त्वं सूचितम् । तच्चाद्वैतश्रुतीनां उपक्रमादि षड्विधतात्पर्यलिङ्गयुक्तत्वादिरूपमुपरिष्टात् प्रपञ्चयिष्याम ॥ इति पूर्वपक्ष ग्रन्थः ॥

सिद्धान्तं प्रतिजानीते ॥ अत्रायमित्यादिना ॥ अत्र पूर्वपक्षेऽय वक्ष्यमाणः परिहारो दूषणोद्धार इत्यर्थः । पूर्वपक्षक्रमेणैव सिद्धान्ताभिधान मिति ज्ञापनाय प्रथमत. प्रथमदूषणोद्धारं प्रतिजानीते ॥ यत्तावदिति । ईश्वरधर्मिक इति ॥ यद्यपि भेदसामान्यमीश्वरप्रत्यक्षविषयः । तत्प्रत्यक्षे च द्वाविमौ पुरुषौ लोक इत्यादि तद्वचनमेव प्रमाणम् । तथापि स्वधर्मिक स्वेतरप्रतियोगिकभेदः स्वप्रत्यक्ष इति सामान्यतो नियममभिप्रेत्येद निदर्शितम् । प्रथमश्लोक ईश्वरधर्मिकभेदस्यैव प्राधान्येन प्रस्तुतत्वाद्वा

प्रत्यक्षः। ईश्वरस्य तादृशप्रत्यक्षसद्भावे "उत्तम. पुरुषस्त्वन्य. परमात्मेत्युदाहृत." इति तद्वचनं प्रमाणम्। ईश्वरस्य जीवाद्यशेषकरणे क्षमत्वात्।

यद्यपि तत्र जडप्रतियोगिकभेदोऽपि प्रकृत । तथापि प्रथमं जीवेश्वरभेद एव प्रत्यक्षप्रमाणाभावस्य शङ्कितत्वाज्जीवप्रतियोगिक इत्येवोक्तम् । एवमुत्तरत्रेश्वरप्रतियोगिकादिग्रहणस्य सङ्गतिरवसेया ।

नन्वीश्वरस्यैतादृशभेदप्रत्यक्षसद्भावे प्रमाणाभाव· । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात्। न चेश्वर· स्वधर्मिकस्वेतरभेदप्रत्यक्षवान्, आत्मत्वात् अस्मदादिवदित्यनुमानं मानमिति वाच्यम् । अनुकूलतर्काभावेनाप्रयोजकत्वात् । नाप्यागम। तस्य तादृशार्थे प्रामाण्यानवधारणादित्यत आह ॥ ईश्वरस्येति ॥ तद्वचनमिति ॥ कृष्णरूपेश्वरवचनमित्यर्थ· । तथाचेदं वाक्य वाक्यार्थविषयकेश्वरीयप्रत्यक्षपूर्वकम्। ईश्वरीयप्रमाणवाक्यत्वात्। तादृशवाक्यान्तरवत् । परोक्षज्ञानरहित ईश्वरो वैतद्वाक्यार्थज्ञानवान्। एतद्वाक्यप्रयोक्तृत्वात्। यो यद्वाक्यप्रयोक्ता स तदर्थज्ञानवान्। यथा यज्ञदत्त इत्याद्यनुमानमीश्वरस्य जीवप्रकृतिभिन्नत्वरूपवाक्यार्थप्रत्यक्षसद्भावे प्रमाणम् । एतद्वाक्यप्रामाण्यं चोभयवादिसिद्धम्। एतादृशागमानुगृहीतत्वादुक्तानुमानमपि प्रमाणमेवेत्याशय· । यद्यपि भेदप्रतिपादकतद्वाक्येन तत्प्रत्यक्षं प्रसाध्य तेन भेदसाधनापेक्षया तद्वाक्येनैव भेदसाधने लाघवम् । तथापि परेण जीवेश्वरभेदे प्रत्यक्षप्रमाणासम्भवस्योक्ततया तन्निषेधाय परम्पराश्रयणम् ।

अथ व्यावहारिकभेदस्यैवेश्वरीयप्रत्यक्षविषयत्वान्न तत· पारमार्थिकभेदसिद्धिरिति चेत् स किं पारमार्थिकत्वेन प्रतीयते व्यावहारिकत्वेनैव वा । नाद्यः । ईश्वरस्यापि भ्रान्तत्वापातात्। द्वितीये च तद्व्यावहारिकत्वं बाध्यमबाध्यं वा । आद्ये बाध्यार्थग्राहित्वात्स एव दोषः। तत्त्वतो भेदस्यव्यावहारिकत्वापत्तिश्च । अन्ते त्वपसिद्धान्त· । किञ्चोक्तवचनानां वक्ष्यमाणरीत्या व्यावहारिकभेदपरत्वानुपपत्तौ तदनुमेयतदर्थभूतभेदप्रत्यक्षस्य कथं व्यावहारिकविषयत्वमिति दिक् ।

चोद्यावकाशः। ईश्वरप्रतियोगिको जीवाधिकरणकस्तु जीवस्य । सप्र
योगिकपदार्थप्रत्यक्षे न प्रतियोगिप्रत्यक्षं प्रयोजकम् । "इयं गौर्ग
सदृशी", "इह स पटो नास्ति", "स्तम्भः पिशाचो न भवति" इत्य
व्यभिचारात् । एतेनाभावप्रत्यक्षयोग्यतायाः प्रतियोगिप्रत्यक्षयो

ननु प्रतियोग्यादिप्रत्यक्षाभावेन जीवेश्वरभेदप्रत्यक्षं प्रागेव दूर्
मत· कथमेतदित्यत आह ।। ईश्वरस्येति ।। अन्यथा सर्वज्ञत्वानुपपत्ते
भाव· । एतच्चाभ्युपेत्यैवोक्तम् । उक्तप्रतियोगिप्रत्यक्षापेक्षाया अनुपद
दूष्यत्वादीश्वरप्रत्यक्षस्य कारणानपेक्षत्वाच्चेति सूचनाय न दोषावक
इत्यनुक्त्वा न चोद्यावकाश इत्युक्तम् । जीवाधिकरणकस्तु भेदो जीव
प्रत्यक्ष इति सम्बन्धः। नाहं सर्वज्ञो नाहं निर्दुःख इत्यनुभवादिति भावः

नन्वीश्वरस्याप्रत्यक्षत्वात्कथं तत्प्रतियोगिकभेदस्य प्रत्यक्षत्वमिति
तत्किं प्रतियोगिप्रत्यक्षं सप्रतियोगिकपदार्थप्रत्यक्षमात्रेऽभावप्रत्यक्षम
ऽन्योन्याभावप्रत्यक्ष एव वा कारणम् ? किं वा योग्यानुपलब्धेरभावप्रत्य
हेतुत्वादभावयोग्यत्वे प्रतियोगियोग्यताया. प्रयोजकत्वमिष्यते ? आ
पक्षत्रयं दूषयति ।। सप्रतियोगिकेति ।। इत्यादौ प्रत्यक्षे व्यभिचारात
पूर्वक्षणे प्रतियोगिभूतगवयादिप्रत्यक्षाभावेऽपि तादृशप्रत्यक्षजननादि
भाव । चतुर्थं तृतीयदोषातिदेशेन दूषयति ।। एतेनेति ।। एत
विवृणोति ।। स्तम्भ इति ।। प्रतियोगिनः पिशाचस्यायोग्यत्वेऽपीत्यादि
इत्यनुभवात् इत्याकारकप्रत्यक्षजननात् । तथाच तत्र व्यभिचा
योग्यानुपलब्धेरभावप्रत्यक्षसामान्यहेतुत्वासम्भवान्नाभावयोग्यतायाः प्र
योगियोग्यताधीनत्वमिति भाव· ।

यद्वा, ननु पिशाचभेदप्रत्यक्षमेव नास्तीति नोक्तव्यभिचार इत्य
आह ।। स्तम्भ इति ।। इत्यनुभवात् इति प्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वात
अन्यथानुभवविरोध इति भावः । ननु पिशाचो न भवतीति प्रतीत

ताधीनत्वादयोग्येश्वरप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य कथं योग्यतेति निरस्तम्। "स्तम्भः पिशाचो न भवति" इत्यनुभवात्। अन्योन्याभावविषयत्वात्तस्य।

एवं यज्ञदत्तप्रतियोगिको विष्णुमित्रधर्मिको भेदो विष्णुमित्रस्य, विष्णुमित्रप्रतियोगिको देवदत्तधर्मिको भेदो देवदत्तस्य प्रत्यक्ष इत्याद्यूह्यम्।

ननु "नाहं निर्दुःखो न सर्वज्ञः" इति निर्दुःखत्वादिसंसर्गाभाव एवात्मन्यनुभूयते, नेश्वरप्रतियोगिकान्योन्याभाव इति चेन्न। मयि सर्वज्ञत्वं निर्दुःखत्वं वा नास्तीत्यनुभव एव तत्संसर्गाभावविषयकः। निर्दुःखत्वस्यैव प्रतियोगितयोपादानात्। न चास्य निर्दुःखत्वात्यन्ताभावो विषयः। धर्मिप्रतियोगिनोस्तादात्म्यं सामानाधिकरण्येन प्रसज्य

स्तद्विरोधविषयैवास्तु। विरोधस्यापि नञर्थत्वादत आह ॥ अन्योन्याभावेति ॥ अर्थान्तरानुपस्थितावपि तस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः। नन्वभावयोग्यतायाः प्रतियोगियोग्यतानधीनत्वे गुरुत्वाद्यभावप्रत्यक्षापत्तिः। न च संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगियोग्यत्वमन्योन्याभावप्रत्यक्षे चाधिकरणयोग्यत्व प्रयोजकमिति वाच्यम्। स्तम्भे पिशाचत्वात्यन्ताभावस्य वायावुद्भूतरूपवद्भेदस्य च प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति चेन्न। अनुभवानुसारेण तत्तदभावत्वस्यैव तत्तद्योग्यताप्रयोजकत्वात् ॥ विष्णुमित्रस्येति ॥ नाहं यज्ञमित्र इत्याद्यनुभवादिति भावः। इत्यादीत्यादिना सर्वस्यापि स्वधर्मिकस्वेतरप्रतियोगिकभेदः स्वप्रत्यक्ष इत्येतत्परिग्रहः।

स्यादेवमुक्तभेदस्य प्रत्यक्षत्वं, यदि नाहं निर्दुःख इत्यादि प्रत्यक्षं भेदविषयं स्यात्, न त्वेवमित्याशङ्कते ॥ नन्विति ॥ प्रतियोगितयोपादानादिति ॥ अभावांशे प्रतियोगितासंसर्गेण विशेषणत्वादित्यर्थः। अस्य नाहं निर्दुःख इत्यादिप्रत्यक्षस्य ॥ धर्मिप्रतियोगिनोरिति ॥ नाहं निर्दुःख इति वाक्येनेत्यादिः। धर्मिणि जीवे प्रतियोगिन ईश्वरस्य तादात्म्यं धर्मिप्रतियोगिपदयोः समानविभक्तिकत्वेनारोप्य। तादृशतादात्म्यारोपजनक-

समानविभक्तिकधर्मिप्रतियोगिपदे समुल्लिख्येति यावत् । तस्य तादात्म्यस्यैव निषेधात् अभावबोधनादित्यर्थः । अयमाशयः । यादृशशब्दाद्यादृशार्थस्य बोधस्तादृशशब्दोल्लिखितप्रतीतौ तादृशार्थ एव भासते । नञसमभिव्याहारे यत्र यादृशधर्मः प्रतीयते नञ्समभिव्याहारे तत्र तदभावो बुध्यते । तथाच मयि निर्दुःखत्वमस्तीत्यादौ धर्मिणि निर्दुःखत्वभानात्तदभावस्यैव निर्दुःखत्वं नास्तीत्यादौ भानसम्भवः । न च मयि निर्दुःखत्वमस्तीत्यादिशब्दान्निर्दुःखत्वादौ धर्मिनिरूपितास्तित्वस्यैव बोधात् कथमुक्तप्रतीतौ धर्मिणि निर्दुःखत्वभानमिति वाच्यम् । निर्दुःखत्वे धर्मिनिरूपितास्तित्वभाने धर्मिणि निर्दुःखत्वभानस्याप्यनुभवसिद्धत्वात् । [१]

---

[१] 'मयि निर्दुःखत्वमस्ति' इत्यादौ नञसमभिव्याहारस्थले अस्मच्छब्दार्थे धर्मिणि निर्दुःखत्वभानात् 'मयि निर्दुःखत्वं नास्ति' इत्यादि नञ्समभिव्याहारस्थले तस्मिन्नेव धर्मिणि निर्दुःखत्वाभावः बोध्यत इति यदुक्तं तन्न । शाब्दबोधो ह्युत्सर्गतः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकः । 'मयि निर्दुःखत्वमस्ति' इत्यत्र च प्रथमान्तार्थो निर्दुःखत्वम् । मयीत्यत्रास्मच्छब्दार्थो धर्मी । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य च असूधात्वर्थाधेयतायामाश्रयतासम्बन्धेनान्वयः । आख्यातार्थः आश्रयत्वम् । धात्वर्थस्य च निरूपितत्वसम्बन्धेनाश्रयतायां, तस्याश्च प्रथमान्तार्थे निर्दुःखत्वे स्वरूपसम्बन्धेनान्वय इति मन्निरूपिताधेयतानिरूपिताश्रयताप्रकारकः निर्दुःखत्वमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधस्तत्र जायते । सति चैवं सप्तम्यन्तार्थधर्मिविशेष्यकनिर्दुःखत्वप्रकारकबोधस्तस्माद्वाक्याज्जायत इति कथमिति शङ्का ।

समाधिस्तु—सत्यमिदं यत्—'मयि निर्दुःखत्वमस्ति' इत्यादौ निर्दुःखत्वविशेष्यकधर्मिनिरूपितास्तित्वप्रकारकशाब्दबोधो भवतीति । तथापि तादृशशाब्दबोधानन्तरं तुल्यवित्तिवेद्यतया धर्मिणि निर्दुःखत्वभानमप्यनुभवसिद्धमवश्यं स्वीकार्यम् । तदनुरोधेनैव 'मयि निर्दुःखत्वमस्ति' इत्यादौ धर्मिणि निर्दुःखत्वभानमित्युक्तं युक्तमिति ।

तस्यैव निषेधात् । प्रत्यक्षप्रामाण्यं तु सुदृढमन्यत्रोपपादितमस्माभिः ।

अनुमानानि च—जीवो ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताक-

एवमहं निर्दुःख इत्यादौ धर्मिणि निर्दुःखतादात्म्यभानात्तदभावस्यैव नाहं निर्दुःख इत्यादौ भानमित्युक्तान्योन्याभावस्य प्रत्यक्षत्वमावश्यकम्। तादात्म्यनिषेधस्यैवान्योन्याभावत्वात् । न च निर्दुःखतादात्म्यस्य निर्दुःखत्वरूपतया तदत्यन्ताभाव एवायमिति वाच्यम् । तादात्म्यत्वेन तादात्म्यनिषेधस्यान्योन्याभावत्वात् । एवं नाहं निर्दुःख इत्यादौ निर्दुःखप्रतियोगिकत्वेन भासमानभेदे तत्तादात्म्यप्रतियोगिकत्वमपि भासते । निर्दुःखत्वं नास्तीत्यादौ तु न तथेति नैकविषयत्वमिति ध्येयम् ।

नन्वस्तु जीवेश्वरभेदप्रत्यक्षम् । किं त्वप्रमाणमेव । दर्शितप्रमाणबाधितत्वादित्यत आह ॥ प्रत्यक्षप्रामाण्यमिति ॥ सुदृढमुपपादितं मानान्तराबाध्यत्वेनोपपादितं न्यायामृतादौ । अन्यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ बाधोच्छेदापत्तेरिति भावः । अस्यार्थस्य पूर्वाचार्यैरेवोक्तत्वादुक्तमित्यनुक्त्वोपपादितमित्युक्तम् । जीवेशाभेदप्रत्यक्षं तु नास्त्येवेति वक्ष्यते । यद्वा, प्रकृतस्य जीवेश्वरभेदप्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यं सुदृढमव्यभिचार्युपपादितम् । अस्य साक्षिप्रत्यक्षत्वात् साक्षिणश्च नियतप्रामाण्यकत्वादिति भावः ।

॥ अनुमानानि चेति ॥ भेद इत्यादिः । उच्यन्त इति शेषः । यद्यपि पूर्वपक्षक्रमेण सामान्यत एवात्मनानात्वसाधकानुमानमादौ वक्तव्यम् । तथापि प्रधानसिद्धौ सुतरां गुणसिद्धिरिति भावेनाह ॥ जीव इति ॥ अत्र दुःखेति स्वरूपकीर्तनम् । न तु हेतुघटकम् । एवं च नित्यसुखाद्यनुसन्धातरि ब्रह्मणि व्यभिचारवारणाय ब्रह्माननुसंहितेति सार्थकम् । न च ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेन ब्रह्माननुसंहिताप्रसिद्धिः । स्वीयत्वेनानुभवस्यैवानुसन्धानत्वात् । स्वीयत्वं च स्वनैच्याद्यापादकत्वम् । न तु स्वधर्मत्वम् । अतो नान्तःकरणवृत्तिदुःखासङ्ग्रहः । एतल्लाभार्थं च

भेदाधिकरणं ब्रह्मानुसंहितदुःखानुसंधातृत्वात् व्यतिरेकेण ब्रह्मवत्
ब्रह्म वा जीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदाधिकरणं जीवानु

दुःखपदमिति ध्येयम् । यद्यपि अर्जुनानुसंहितकिञ्चित्सुखाद्यनु सन्धातुरिन्द्रस्य तदभेदवदत्राप्यभेदोपपत्तेरप्रयोजकत्वम् । तथापि भेद तत्प्रतिनिधिविशेषोभयसाधारणभेदव्यवहारविषयमात्रस्य साध्यत्वान्न दोष जीवब्रह्मणोर्बाधकाभावेन भेदस्यैव सिद्धेः । स्वाभाविकविशेषसिद्धयाऽ परनिवृत्तेश्च ।

अत्रान्वयव्याप्तौ दृष्टान्ताभावादाह ॥ व्यतिरेकेणेति ॥ यद्यपि प्रथममीश्वरधर्मिकभेद एव प्रत्यक्षस्योक्तत्वादनुमानमपि तत्रैवादौ वक्तु मुचितम् । तथापि जीवधर्मिकभेदस्य जीवप्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्रानुमान व्युत्पादनसौकर्यात्तदेवादावुक्तम् । पूर्वपक्षक्रमेण च पूर्वमीश्वरधर्मिकभे प्रत्यक्षं प्रदर्शितम् । पूर्वपक्षिणा च प्राधान्यात्तदेवादौ प्रतिक्षिप्तमिति नासंगतिः ।

॥ ब्रह्म वेति ॥ अत्र जीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः साध्यः तेन जीवप्रतियोगिकभेदस्य जीवसाधारण्येऽपि न व्यतिरेकाप्रसिद्धिः तत्तज्जीवप्रतियोगिकभेद एव साध्य इत्यप्याहुः । अत्रापि हेतौ दुःखप स्वरूपकीर्तनमेव । न चैवं जीवानुसंहितदुःखाभावानुसन्धातृत्वस ब्रह्मण्यपि सत्त्वादसिद्धिरिति वाच्यम् । दुःखध्वंसप्रागभावयोरेव जीवानुसंहितत्वात् । ईश्वरस्य च दुःखात्यन्ताभावानुसन्धातृत्वेन दोषा भावात् । एवं चाननुसन्धातृत्वमात्रस्य ब्रह्मण्यभावादसिद्धिरतो जीवानु संहितेति सार्थकम् । न च व्यभिचारावारकत्वात्तद्वैयर्थ्यमिति शङ्क्यम् व्यभिचारवदसिद्धेरप्यनुमितिविरोधित्वाविशेषेण विमतं कर्त्रजन्यं शरी राजन्यत्वादित्यादौ शरीरादिविशेषणवदसिद्धिवारकत्वेऽप्यवैयर्थ्यस्य शास्त्रे समर्थितत्वात् । अखण्डाभावसम्पादकत्वेनावैयर्थ्यं चोभयत्र तुल्यम्

संहितदुःखाननुसन्धातृत्वात् व्यतिरेकेण जीववत् । अत्र जीवब्रह्म-प्रतियोगिकयोर्घटसत्तया व्यावहारिकया समानसत्ताकयोर्भेदयोर्घटे प्रसिद्धत्वान्नाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । जीवब्रह्मणोश्च पारमार्थिकसत्ता तत्सत्तासमानसत्ताकत्वेन सिद्ध्यन् भेदः पारमार्थिकः सिद्ध्यतीति

केचित्तु दुःखानुसन्धातृत्वतदभावयोरेवात्र हेतुत्वम् । दुःखे ब्रह्माननु-संहितत्वाद्यभिधानं तु व्यतिरेकदृष्टान्ते हेत्वभावसत्त्वप्रदर्शनपर-मित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तत्प्रदर्शनस्य दुःखादीनामित्यग्रिमग्रन्थेनैव लाभेन ब्रह्माननुसंहितत्वाद्यभिधानवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् । यद्यपि द्वितीयानुमाने घटादेरन्वयदृष्टान्तत्वं सम्भवत्येव । तथापि अन्वयदार्ढ्यायैव व्यतिरेकेण जीववदित्युक्तम् । यद्यपि च प्रथमे ब्रह्मानुसंहितसार्वे-ज्ञाद्यननुसन्धातृत्वस्य, द्वितीये जीवाननुसंहितसार्वज्ञाद्यनुसन्धातृत्वस्य च हेतुत्वं सम्भवति । तथापि परमते शुद्धस्यानुसन्धातृत्वाभावादसिद्धिः स्यादतो न तदनुसरणम् । न चैवं प्रथमे ब्रह्मानुसंहिताप्रसिद्ध्या परस्य हेत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । ब्रह्माननुसहितेत्यनेन ब्रह्मनिष्ठाभावप्रति-योग्यनुसन्धानविषयत्वस्य विवक्षितत्वेन दोषाभावात् ।

अत्र साध्यशरीरे धर्मिसत्तासमानसत्ताकत्वविशेषणव्यावृत्ति व्यञ्जयन् पारमार्थिकत्वेन भेदविशेषणाविशेषणयोः पूर्वपक्षोक्तसाध्याप्रसिद्धिसिद्ध-साधनरूपदोषानवकाशं दर्शयति ॥ अत्रेति ॥ एतदनुमानद्वय इत्यर्थः । अस्य च नाप्रसिद्धविशेषणत्वं न सिद्धसाधनमित्याभ्यामन्वयः । अथ सत्तात्वादिना ब्रह्मसत्तासमानसत्ताकव्यावहारिकभेदमादाय सिद्धसाधन-वारणाय पारमार्थिकत्वेनैव समानत्वं विवक्षणीयम् । तथाच पर प्रति साध्याप्रसिद्धिस्तदवस्थैव । पारमार्थिकत्वव्यावहारिकत्वान्यतररूपेण समा-नत्वोक्तौ तु सिद्धान्ते व्यावहारिकत्वाप्रसिद्धया साध्याप्रसिद्धिः । सत्तात्व-व्याप्यरूपेण तद्विवक्षणे च पारमार्थिकव्यावहारिकान्यतरत्वेन ब्रह्मसत्ता-समानत्वमादाय सिद्धसाधनम् । यत्तु समानत्वमभेद एव । सिद्धान्ते

भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वेन तत्र धर्मिसत्तातिरिक्तसत्ताविरहादिति । तन्न । परमते घटादौ साध्यप्रसिद्ध्यनुपपत्ते ।[१] मैवम् । तदधिकरणयावत्काल-वृत्तित्वं तत्समानत्वमित्यङ्गीकारात् । व्यावहारिकस्य व्यवहारनिवृत्ति-कालावृत्तित्वेन सिद्धसाधनाद्यनवकाशात् ।[२] यद्वा, ब्रह्मसत्ताभिन्नत्वतद्-भिन्नत्वान्यतररूपेण समानत्वं विवक्षणीयम् । ब्रह्मसत्ताभिन्नत्वेन धर्मि-सत्तासमानसत्ताकभेदस्य घटादौ प्रसिद्धत्वान्नाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । ब्रह्मणि ब्रह्मसत्ताभिन्नत्वेन ब्रह्मसत्तासमानत्वासम्भवेन तदभिन्नत्वेन तत्समान-सत्ताकभेदं सिद्ध्यन् ब्रह्माभिन्नः पारमार्थिक एव सिद्ध्यतीति दिक् ।

अत्र च घटादिसत्तासमानसत्ताकभेदस्य ब्रह्मण्यभ्युपगमात् सिद्ध-साधनमतो धर्मीति । यद्यपि घटादेर्मेयत्वादिकं प्रति धर्मित्वमस्त्येव । तथापि स्वधर्मित्वं विवक्षितम् । स्वपदस्य च तत्तद्भेदपरत्वान्न दोषः । न चैवमात्मधर्मिकभेदस्य परमते स्वधर्मिसत्तासमानसत्ताकत्वाभावात् साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । सजातीयसाध्यस्य घटादौ प्रसिद्ध्यैवानुमान-

---

[१] समानत्वमभेद इति पक्षे धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदाधिकरणत्व नाम धर्मिसत्ताऽभिन्नसत्ताकभेदाधिकरणत्वम् । तथा च परमते घटादौ साध्याप्रसिद्धि । तन्मते भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वानङ्गीकारेण घटनिष्ठभेदस्य घटसत्तया भिन्नसत्ताकत्वेन घटसत्ताऽभिन्नसत्ताकभेदाधिकरणत्वस्य घटादाव-भावादिति भाव ।

[२] तत्समानत्व तदधिकरणयावत्कालवृत्तित्वमिति पक्षे जीवपक्ष-कानुमाने ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्ताऽधिकरणयावत्कालवृत्तिसत्ताकभेदाधि-करणत्व साध्यमित्युक्त भवति । अत्र च ब्रह्मप्रतियोगिकव्यावहारिकभेद-मादाय सिद्धसाधनता न वक्तु शक्या । धर्मी जीव व्यवहारनिवृत्तिकाले-ऽप्यस्ति । तदानी च व्यावहारिक्या सत्ताया स्थितिर्नास्ति । तथाच धर्मिभूतजीवसत्ताधिकरणयावत्कालवृत्तिपारमार्थिकसत्ताधिकरणभेदमादायैव पक्षे साध्यपर्यवसान करणीय भवतीति भाव ।

न सिद्धसाधनम्। दुःखादीनामन्तःकरणाश्रितत्वेऽपि जीवस्यानुसन्धातृत्वात्, ब्रह्मणश्च दुःखानुसन्धातृत्वे तद्भावलक्षणमुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गात्, निरञ्जनश्रुतिविरोधाच्च तदभावावश्यंभावान्नासिद्धिः।

नन्वत्र जीवशब्देनानवच्छिन्नचैतन्यविवक्षायां तस्य दुःखानुसन्धातृत्वेनासिद्धिप्रसङ्गादन्तःकरणेन वाऽज्ञानेन वाऽवच्छिन्नं चैतन्यं

निर्वाहात्। अन्यथा पक्षीयवह्नेः प्रागसिद्धत्वेनानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्। वस्तुतः स्वनिष्ठत्वस्वनिष्ठसत्तासमानसत्ताकत्वोभयसम्बन्धेन धर्मिविशिष्टो भेदः साध्यः। एवं च साध्यस्यानुगतत्वाद्घटादौ तत्प्रसिद्धिः सुलभैव। एतेन भेदस्यानुगतत्वपक्षे घटादिसत्तासमसत्ताकतद्धर्मिकभेदस्यैवात्मन्यभ्युपगमेऽपि न सिद्धसाधनावकाशः। गुणादौ द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टसत्ताया इव घटादिवृत्तित्वविशिष्टभेदस्यात्मन्यभावादिति।

ननु ज्ञानसुखदुःखादीनामैकाधिकरण्यनियमेन दुःखानधिकरणे जीवे तदनुसन्धानस्याप्यभावात् प्रथमानुमाने स्वरूपासिद्धिः। अन्यथा ब्रह्मणोऽप्यविशेषेण दुःखानुसन्धानापत्त्या द्वितीये तद्दोष इत्यत आह ॥ दुःखादीनामिति ॥ वृत्त्यात्मकानामेव ज्ञानसुखादीनामैकाधिकरण्यनियमात् तदनुसन्धानस्य च साक्षिप्रत्यक्षत्वेन जीवगतत्वे बाधकाभावान्न प्रथमेऽसिद्धिः। ब्रह्मणश्च दुःखानुसन्धातृत्वे तद्भाव प्राप्तस्यापि तदापत्त्या, मुक्तित्वेन पराङ्गीकृतब्रह्मभावस्य पुरुषार्थत्वानुपपत्तेः 'निरनिष्टः' इत्यादिश्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च ब्रह्मणो दुःखाननुसन्धातृत्वावश्यकत्वान्न द्वितीयेऽपि दोष इति भावः।

आद्यानुमाने पक्षं परिष्कर्तुमाशङ्कते ॥ नन्विति ॥ अनवच्छिन्नेति ॥ यद्यपि यावद्विशेषणानवच्छिन्नस्य बोधयितुमशक्यत्वान्न पक्षत्वसम्भवः। सिद्धान्ते पक्षाप्रसिद्धिश्च। तथाप्यनवच्छिन्नपदस्यान्तःकरणाद्यनवच्छिन्नपरतया तदनवच्छिन्नत्वेन पक्षत्वे तात्पर्यान्न दोषः। बहुजीवपक्षेऽन्तःकरणेनेति, एकजीवपक्षेऽज्ञानेनेति। अवच्छिन्नं विशिष्टम्। तस्य च

विवक्षणीयम् । न च तद्युक्तम् । अवच्छिन्नस्य मिथ्यात्वेन तत्सत्ता-समानसत्ताकत्वेन सिद्ध्यतो भेदस्य पारमार्थिकत्वासिद्धेरिति चेत् । कस्तर्हि तवापि जीवशब्दार्थः । अवच्छिन्नमेवेति चेत् । तर्हि जीव मुक्तिर्मिथ्या स्यात् । ननु जीवभाव एव मिथ्या । चैतन्यं तु सत्यमिति चेन्न । यच्चैतन्ये मिथ्याभूतो जीवभावस्तत्सत्यमेव । तच्चैतन्यं जीवशब्देनास्माभिर्विवक्षितमिति सन्तोष्टव्यम् । तदेव चैतन्यं दुःखानुसन्धात्रिति नासिद्धिः । दुःखानुसन्धातृत्वं मिथ्यैवेति चेत् ।

मिथ्यात्वमपारमार्थिकत्वं, व्यावहारिकत्वमिति यावत् । तथाच तत्सत्ता-समानसत्ताकभेदस्य सिद्धत्वात् सिद्धसाधनं, पारमार्थिकभेदासिद्धेरर्थान्तरं चेत्याशयः । अत्र विशिष्टघटकविशेष्यांशस्यैव पक्षत्वमङ्गीकृत्य समा धास्यन् उक्तसिद्धसाधनाद्यभावस्फुटीकरणाय पृच्छति ॥ कस्तर्हि तवेति ॥ अवच्छिन्नमिति ॥ सामान्ये नपुंसकम् । अवच्छिन्नं चैतन्यमिति वा ॥ मिथ्या स्यादिति ॥ शशशृङ्गादिवदसती स्यादित्यर्थः । जीवस्य मिथ्यात्वेनाज्ञानवत् प्रविलीनस्य ब्रह्मभावायोगादिति भावः । तथाच निष्प्रयोजनत्वेन वेदान्तानामनारम्भणीयत्वप्रसङ्ग इति ध्येयम् । जीव शब्दार्थविशिष्टघटकविशेष्यांशस्य ब्रह्मत्वापत्तिरेव जीवमुक्तिशब्दार्थः । तत्र च नोक्तदोष इत्याशङ्कते ॥ नन्विति ॥ जीवभावोपलक्षितचैतन्यस्य पक्षत्वान्नार्थान्तरादीत्याशयेन समाधत्ते ॥ यत्रेति ॥ सन्तोष्टव्यमित्यने-नाभ्युपेत्यैवेदमुक्तम् । वस्तुतो विशिष्टस्यापि सत्यत्वमेवेति सूचितम् । ॥ तदेवेति ॥ दुःखानुसन्धातृत्वस्य जीवभावनियतत्वादिति भावः ।

नन्वपारमार्थिकदुःखानुसन्धातृत्वस्य ब्रह्मण्यनैकान्त्यात् पारमार्थि कत्वेन हेतुर्विशेषणीयः । तथाच परमते हेत्वसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ दुःखा-नुसन्धातृत्वमिति ॥ स्यादेवं यदि पारमार्थिकत्वेन हेतुर्विशेषितः स्यान्न चैवं, प्रातिभासिकानैकान्त्यस्यादोषत्वात् । अन्यथाऽनुमानमात्रोच्छेदापत्ते

किमनेनाकाण्डताण्डवेन। न ह्यस्माभिः सत्यत्वं हेतुविशेषणीकृतम्। ननु जीवब्रह्मणोर्भेदसिद्धेः पूर्वं कथं पक्षदृष्टान्तभाव इति चेन्न। त्वयाऽभ्युपगतेन व्यावहारिकभेदेनैव पक्षदृष्टान्तभावोपपत्तेः।

रिति भावेनाह ॥ किमनेनेति ॥ अनवसरताण्डवायितेनानेनानुक्तोपालम्भेन किमस्माकमनिष्टम्? न किमपीत्यर्थः। अथायं पूर्वपक्षाभिप्रायः। दुःखानुसन्धातृत्वस्य मिथ्यात्वान्न पक्षधर्मत्वम्। सत्यानृतयोः सम्बन्धानुपपत्तेः। यद्यप्यध्यस्ताधिष्ठानभावरूपः सम्बन्धोऽस्ति। तथापि नासौ हेतुत्वनियामकः। सिद्धान्ते दुःखानुसन्धातृत्वस्यानारोपितत्वेन तदनुपपत्तेः। किन्त्वाश्रयाश्रयिभावः। तथाच परेषामसिद्धिरिति। अत्र ब्रूमः। अनुसन्धातृत्वसम्बन्धेन दुःखवत्त्वस्यैवात्र हेतुत्वम्। अनुसन्धातृत्वं च परमते स्वाधिष्ठान एव, सिद्धान्ते च स्वाधार एव दुःखादेर्वृत्तिनियामकमिति न कोऽपि दोषः।

॥ कथं पक्षदृष्टान्तभाव इति ॥ यद्यपि प्रकृते वादिविप्रतिपत्त्या भेदस्य सन्दिग्धत्वान्न सन्दिग्धसाध्यकत्वादिलक्षणपक्षत्वानुपपत्तिरस्ति। तथापि पक्षत्वसहितदृष्टान्तत्वानुपपत्तेर्विवक्षितत्वान्न दोषः। यद्वा, भेदसिद्धेः पूर्वमभेदनिश्चये यथा जीवस्य पक्षत्वमनुपपन्नं तथा तत्सन्देहे ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वमनुपपन्नमित्यर्थे तात्पर्यम्। अत एव भेदसिद्धेः पूर्वमित्यपि सङ्गच्छते। अन्यथा भेदसिद्ध्युत्तरमपि पक्षत्वानुपपत्तिसत्त्वेन तदसङ्गतेः। अत्र जीवे ब्रह्मभेदसन्देहेऽपि ब्रह्मणि तदभेदानिश्चयान्नोक्तदोषः। न चाभेदे तदनुपपत्तिः, व्यावहारिकभेदेनैव तदुपपत्तेरित्याशयेन समाधत्ते ॥ त्वयेति ॥ यद्यपि केवलचैतन्यभेदः परेण नाभ्युपगतः। तथापि विशिष्टभेदस्य विशेष्यीभूतचैतन्यप्रतियोगिकत्वमस्तीति स एव पक्षदृष्टान्तभावोपपादक इति भावः। यद्वा, सार्वज्ञादिविशिष्टचैतन्यमेव दृष्टान्तः। तत्प्रतियोगिकभेद एव साध्य इति न कश्चिद्दोषः। अथ तथापि

यद्वा, जीवो ब्रह्मप्रतियोगिकतादात्म्याधिकरणं न भवति, ब्रह्म वा जीवप्रतियोगिकतादात्म्याधिकरणं न भवतीति पूर्वोक्तहेत्वोरेव साध्यनिर्देशो द्रष्टव्यः। न चैवमप्रसिद्धविशेषणत्वं दोषाय। तद्धि साध्यकोट्यप्रसिद्धौ साध्यतदभाववत्त्वेन संशयानुदयात् पक्षता-

---

जीवब्रह्मणोरभेदवादिनां ब्रह्मचैतन्येऽपि दुःखानुसन्धातृत्वसत्त्वाद्व्यभिचारः। अभेदस्य विप्रतिपत्त्या सन्दिग्धत्वेऽपि सन्दिग्धानैकान्त्य दुर्वारमिति चेन्न। हेतुमति साध्याभावसन्देहाधीनव्यभिचारसन्देहस्यादोषत्वात्। प्रकृते च तस्य हेतुमति जीवे ब्रह्माभेदसन्देहमूलत्वात्। अन्यथा पक्षीयव्यभिचारसन्देहस्य सार्वत्रिकत्वेनानुमानोच्छेदप्रसङ्गादिति।

भेदे धर्मिसत्तासमानसत्ताकत्वमनिवेश्यापि पारमार्थिकभेदसाधनप्रकारमारभते ॥ यद्वेति ॥ पूर्वोक्तहेत्वोः क्रमेणेति शेष। तथाच जीवो ब्रह्मप्रतियोगिकतादात्म्याधिकरणं न भवति, ब्रह्माननुसंहितदुःखानुसन्धातृत्वाद्व्यतिरेकेण ब्रह्मवत्। ब्रह्म वा जीवप्रतियोगिकतादात्म्याधिकरणं न भवति, जीवानुसंहितदुःखाननुसन्धातृत्वाद्व्यतिरेकेण जीववदित्युक्तं भवति। न च ब्रह्मतादात्म्याधिकरणीभूतब्रह्मप्रतियोगिकव्यावहारिकभेदस्य जीवेऽभ्युपगमात्सिद्धसाधनमिति वाच्यम्। ब्रह्मतादात्म्याधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य साध्यत्वात्। घटाकाशे महाकाशप्रतियोगिकभेदाभ्युपगमेऽपि महाकाशतादात्म्यानधिकरणत्वाप्रतीत्या तदधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्येव जीवे व्यावहारिकस्यापि ब्रह्मतादात्म्याधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य परानभ्युपगतत्वेन दोषाभावात्। नन्वेवं परमते सर्वस्यैव ब्रह्मतादात्म्याधिकरणत्वात्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपसाध्याप्रसिद्धिरत आह ॥ न चैवमिति ॥ यद्यपि काञ्चनमयवह्न्यादे साध्यतायामिव साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावरूपसाध्याप्रसिद्धिः साक्षादनुमितिविरोधितया दोष एव। तथापि

विघटनद्वारा पक्षधर्मताविघटनेन वा दोषः ? अप्रसिद्धेन साध्येन हेतोर्व्याप्तिग्रहणायोगात् व्याप्तिविघटनेन वा ? उभयविघटनेन वा ? नाद्यः । ब्रह्म जीवप्रतियोगिकतादात्म्यावच्छिन्नं न वेति संशयाभावेऽपि जीवप्रतियोगिकतादात्म्यं ब्रह्मण्यस्ति न वेति संशयमात्रेणाभिधेयत्वसाधकानुमान इव पक्षधर्मतोपपत्तेः । न द्वितीयः । केवल-

---

प्रकृते न तादृशासिद्धिरुद्भावयितु शक्या । विप्रतिपत्त्या भेदे ब्रह्मतादात्म्याधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसन्देहेन तदनिर्णयात् । तत्सन्देहस्य च साध्यसन्देहाधायकत्वेनाविरोधित्वात् । किन्तूक्तसाध्यस्य क्वचिदगृहीतत्वादज्ञानरूपासिद्धिरेवोद्भाव्या । सा च नाभावसाध्यकव्यतिरेक्यनुमाने दोष इति भावः । एतदेवोपपादयति ॥ तद्धीति ॥ पक्षधर्मताविघटनेन वा व्याप्तिविघटनेन वोभयविघटनेन वा दोष इति सम्बन्धः ।

ननु साध्यस्याप्रसिद्धावपि हेतोः पक्षधर्मत्वसम्भवात् कथं तस्यास्तद्विघटकत्वमित्यत उक्तम् ॥ पक्षताविघटनेनेति ॥ तदपि कथमतः साध्यकोटीत्यादि । अथ पक्षताविशिष्टपक्षधर्मताज्ञान नानुमितिहेतु । पक्षतायाः स्वरूपसत्याः पृथगेव हेतुत्वात् । किन्तु पक्षतावच्छेदकवति हेतोर्धर्मत्वज्ञानमेव हेतुरिति कथं पक्षताविघटकस्यानुमित्यौपयिकपक्षधर्मताविघटकत्वमिति चेत् सत्यम् । तथापि पक्षतायाः स्वातन्त्र्येण हेतुत्वे तद्विशिष्टपक्षधर्मताया अनुमितिप्रयोजकत्वानपायात् एकदेशविघटकस्य विशिष्टविघटकत्वमव्याहतमेव। अप्रसिद्धेनेत्याद्ययोगादित्यन्तं व्याप्तिविघटने हेतुः । साध्यस्याप्रसिद्धौ तन्निरूपितव्याप्तिग्रहायोगादित्यर्थः । ॥ उभयविघटनेनेति ॥ उक्तरीत्या व्याप्तिपक्षधर्मतोभयविघटनेनेत्यर्थः ।

ब्रह्मधर्मिकभेदानुमानस्य प्राधान्यादन्योपलक्षकतया तत्र साध्याप्रसिद्धेरदोषत्वमुपपादयति ॥ नाद्य इत्यादिना ॥ ननु पक्षधर्मिकसाध्यतदभावकोटिकसन्देहस्यैव पक्षतात्वात् कथमन्यविधसंशयेन पक्षतोपपत्तिरत

व्यतिरेकिणि साध्याभावस्य व्याप्तिग्रहणात् । अत्र च साध्याभावस्य जीवतादात्म्यस्य जीवे प्रसिद्धेः । यत्र तु व्यतिरेकिणि भावः साध्यः, तत्राभावस्य व्याप्त्युपयोगिनो भावज्ञानाधीनत्वात् साध्याप्रसिद्धिर्दोषाय । प्रकृते त्वभावस्य साध्यत्वान्न दोषः । न तृतीयः । उभयाविघटनेनादूषणत्वात् । व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरविघटकत्वेनैव हि दूषणम् ।

यद्वा, ब्रह्मप्रतियोगिकाभेदो जीवधर्मिको न भवति । ब्रह्मधर्मिकाभेदो वा न जीवप्रतियोगिकः । जीवानुसंहितदुःखाननुसन्धातुरभेदत्वात् । व्यतिरेकेण जीवप्रतियोगिकजीवधर्मिकैक्यवत् ।

आह ।। अभिधेयत्वसाध्यकानुमान इति ।। अभिधेयत्वं शब्देऽस्ति न वेति संशयेनेति शेष· । यथा शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ साध्याभावाप्रसिद्ध्या साध्यतदभावकोटिकसंशयासम्भवेऽपि साध्ये पक्षनिष्ठत्वतदभावकोटिकसंशयस्य पक्षतात्वमुपेयते, तथाऽत्र जीवतादात्म्यरूपसाध्याभावे पक्षनिष्ठत्वतदभावकोटिकसंशयस्य पक्षतात्वमुररीक्रियते, विशेषाभावादिति भाव । इदमुपलक्षणम् । विप्रतिपत्त्यधीनसाध्यसंशयस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य च पक्षतात्वसम्भवो द्रष्टव्यः । ननु साध्याप्रसिद्धौ कथं साध्याभावस्यापि व्याप्तिग्रह· । प्रतियोगिप्रसिद्धेरभावधीहेतुत्वादित्यत आह ।। यत्रेति ।। शब्दो गगनविशेषगुणः शब्दत्वाद्व्यतिरेकेण रूपवदित्यादौ । व्याप्त्युपयोगिन· साध्याभावे हेत्वभावनिरूपितव्याप्तिग्रहप्रयोजकस्य । अभावस्य साध्याभावज्ञानस्य । भावज्ञानाधीनत्वात् साध्यज्ञानप्रयोज्यत्वात् । साध्याप्रसिद्धिर्दोषाय व्याप्तिग्रहविघटनद्वाराऽनुमितिविघटनायेत्यर्थः ।

अयमाशय । व्यतिरेकिणि तद्धर्मावच्छिन्नाभावसाध्यकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नाभावाभावत्वेन व्याप्तिज्ञानवत्तद्धर्मेण व्याप्तिज्ञानमपि हेतुः । वह्न्यभावाभावत्वेनेव वह्नित्वेन व्याप्तिज्ञानादपि वह्न्यभावानुमितिदर्शनात् ।

जीवप्रतियोगिकमैक्यं वा न ब्रह्मधर्मिकं, जीवधर्मिकैक्यं वा न ब्रह्मप्रतियोगिकम् । ब्रह्माननुसंहितदुःखानुसन्धातुरभेदत्वात् । व्यति-

---

तथाच प्रकृते प्रसिद्धजीवतादात्म्यत्वेन व्याप्तिग्रहात्तदवच्छिन्नाभाव साध्यकानुमितिर्न साध्यसिद्धिमपेक्षत इति । अथ सिद्धान्ते व्यतिरेकस्यान्वयमुखेनैव साध्यसाधकतया कथमप्रसिद्धसाध्यव्याप्त्यनुमापकत्वं तस्येति चेन्न । यो यद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगी स तदभावव्याप्य । वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवदिति सामान्यव्याप्त्या पक्षधर्मताबलादप्रसिद्धसाध्यव्याप्त्यनुमितिसम्भवादिति विभावनीयम् ॥ उभयाविघटनेनेति ॥ उक्तरीत्या व्याप्तिपक्षधर्मताग्रहाविघटकत्वेन अनुमित्यविघटकत्वादित्यर्थः । ननु तथापि बाधादिवदसिद्धेरपि साक्षादनुमिति विरोधित्वेनैव दोषत्वमस्त्वत आह ॥ व्याप्तीति ॥ बाधादेरपि साध्यसंदेहरूपपक्षताविघटकत्वेन दोषत्वं बोध्यम् ।

अप्रसिद्धविशेषणत्वशङ्कानास्कन्दितमनुमानान्तरमाह ॥ यद्वेति ॥ अभेदस्तादात्म्यम् । यद्यपि ब्रह्मप्रतियोगिकाभेदो न जीवप्रतियोगिकः, ब्रह्मधर्मिकाभेदो वा न जीवधर्मिक इत्युक्तावप्यर्थाज्जीवब्रह्मणोर्भेदः सिद्ध्यति । तथापि अभेदसाधकत्वेन पराभिमतस्य तत्त्वमसीत्यादिवाक्यस्य ब्रह्मणि जीवप्रतियोगिकाभेदो जीवे ब्रह्मप्रतियोगिकाभेदो वा प्रतिपाद्यः । साक्षात्तद्विरोधित्वं च यथोक्तानुमानानामेवेति तदनुसरणम् । तत्र प्रथमचतुर्थयोः प्रथमविरोधित्वं, द्वितीयतृतीययोर्द्वितीयविरोधित्वमिति द्रष्टव्यम् । हेतौ तादात्म्यत्वमात्रस्य दृष्टान्तेऽनैकान्त्याद‌ननुसन्धातृतादात्म्यत्वस्य चासिद्धेर्जीवानुसंहितेत्यादि व्याख्यातार्थकम् । अत्र जडतादात्म्यस्य पक्षसमत्वेनान्वयदृष्टान्ताभावादाह ॥ व्यतिरेकेणेति ॥ न च परमते जीवप्रतियोगिकैक्यस्य ब्रह्मप्रतियोगिकत्वमप्यस्त्येवेति न व्यतिरेकिदृष्टान्तस्यापि सम्भव इति वाच्यम् । जीवैक्यादेर्जीवत्वादिरूपतया तत्र दुःखानुसन्धा-

रेकेण ब्रह्मप्रतियोगिकब्रह्मधर्मिकैक्यवत् । एवं यज्ञदत्तादिभ्यो देवदत्तादीनां भेदः साध्यः । ननु उपाधिभेदमात्रेण दुःखानुसन्धातृत्वाननुसन्धातृत्वोपपत्तेः पारमार्थिकभेदसाधनेऽप्रयोजकत्वमिति चेत् । मैवम् । औपाधिकभेदेऽपि योगिनो नानादेहजन्यसुखाद्यनुसन्धानदर्शनात् । अत्र देहस्य चान्तःकरणस्य चोपाधेर्भिन्नत्वात् । न

तृत्वरूपहेत्वभावस्योभयवादिसिद्धत्वात् ॥ एवमिति ॥ देवदत्तो यज्ञदत्तप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदाधिकरण तदननुसंहितदुःखाद्यनुसन्धातृत्वाद्व्यतिरेकेण यज्ञदत्तवदित्यादिप्रकारेणेत्यर्थः ।

ननूक्तानुमानेषु विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वम् । न चैवमेकस्यैव स्वाननुसंहितानुसन्धातृत्वापत्तिः । तत्प्रतियोगिकभेदमात्रस्य तत्प्रयोजकत्वेनाप्युपपत्ते पारमार्थिकभेदस्यानावश्यकत्वादित्याशङ्कते ॥ नन्विति ॥ उपाधिभेदमात्रेण पारमार्थिकभेदाभावेऽप्यविद्याद्युपाधिकृतभेदेन । दुःखेत्यादेर्जीवेश्वरयोरित्यादिः । अप्रयोजकत्वं उक्तहेतूनामिति शेषः । तदननुसंहितानुसन्धातृत्वादौ तत्प्रतियोगिकपारमार्थिकभेद एव प्रयोजको वाच्यः । अन्यथा योगसिद्धसौभर्यादीनां स्वेच्छागृहीतनानादेहावच्छिन्नचैतन्यानुसंहितानुसन्धातृत्वानुपपत्तेः । तथाच विपक्षे हेत्वनुपपत्तिरेव बाधिकेत्याशयेन समाधत्ते ॥ मैवमिति ॥ उपाधेर्भिन्नत्वादित्यन्तमौपाधिकभेदे हेतुः । नन्वन्तःकरणकृतभेदस्यैवाननुसन्धानप्रयोजकत्वान्न देहभेदेऽप्यनुसन्धानानुपपत्तिरित्यत आह ॥ अन्तःकरणस्येति ॥ ननु देहभेदेऽप्यन्तःकरणैक्यमस्त्वत आह ॥ न हीति ॥ अन्तःकरणस्याकाशादिवद्व्याप्तत्वादिति भावः । अथ तस्य यावद्देहव्यापित्वे को दोष इति चेत्तर्हि तदन्तरानुवर्तिपुरुषान्तरस्यापि तदन्तःकरणग्रस्तत्वेन तत्कृतभेदाभावात्तत्पुरुषीयानुसन्धानापत्तेः ।

किं च किमन्तःकरणैक्ये चैतन्यैक्यं नियामकमुत देहैक्यम् । नाद्य । अयोगिनामपि अन्तःकरणैक्यप्रसङ्गात् । नान्त्यः । योगिनामपि

*

ह्यन्यदेहस्थमन्तःकरणमन्यदेहस्थं भवति। तत्राविद्योपाधिरेक एवेति चेदिहाप्येकजीववादिन एक एव। बहुजीववादिनस्तु सुप्तावपि कारणात्मनान्तःकरणानुवृत्ति वदतो नाविद्यावच्छेदो जीवभावे हेतुः। कि तर्ह्यन्तःकरणमेव। ततश्च तदेव व्यवस्थानियामकं वाच्यम्। तच्च योगिन्यपि भिद्यत इत्युक्तम्।

तदनुपपत्ते। न च तत्तद्देहगतभोगानुसन्धान तत्तद्देहगतान्त.करणैक्य-नियामकमतो नोक्तदोष इति वाच्यम्। भोगानुसन्धानस्यान्त करणैक्य-निबन्धनत्वेनान्योन्याश्रयात्। सिद्धान्ते त्वन्तःकरणांशानां देहभेदेन भेदेऽप्यात्मैक्यस्यानुसन्धाननियामकत्वान्न कश्चिद्दोषः।

अस्तु तर्ह्यविद्योपाधिकृतभेद एवाननुसन्धाननियामकः। चैत्रमैत्रा-देरविद्याभेदादननुसन्धानस्य, योगिनो देहभेदेऽप्यविद्यैक्यादनुसन्धानस्य चोपपत्ते। न च भेदकाभावात्कथमविद्याभेद इति वाच्यम्। तस्या-नादित्वाभ्युपगमादित्याशयेनाशङ्कते॥ तत्रेति॥ नानादेहवति योगि-नीत्यर्थः। अविद्याभेदस्याननुसन्धाननियामकत्वं किमेकजीववादमाश्रित्यो-च्यते किं वा बहुजीववादम्। आद्ये दोषमाह॥ इहेति॥ अयोगिनि चैत्रादावित्यर्थः॥ एक एवेति॥ अविद्योपाधिरित्यनुवर्तते। मत इति शेषः। तथाचैक एव हिरण्यगर्भो जीवस्तदन्ये तु घटादिवत्स्वरूपेणैव मिथ्याभूता इति मते परस्पराननुसन्धानप्रयोजकस्याविद्योपहित-परस्परभेदस्य चैत्रमैत्रादिषु दुर्वचत्वेन परस्पराननुसन्धानानुपपत्तिरिति भावः। द्वितीये दोषमाह॥ बहुजीवेति॥ सुप्तौ कार्यात्मनाऽन्तःकरण-वृत्त्यसम्भवात् कारणात्मनेत्युक्तम्। तथाचाविद्योपाधेर्जीवभावहेतुत्वे तत एव सुप्तौ जीवभावोपपत्तेरन्तःकरणानुवृत्तिवैयर्थ्यमिति भावः। नन्वविद्योपाधेर्जीवभावहेतुत्वाभावेऽप्युक्तव्यवस्थानियामकत्वमस्त्वत आह॥ ततश्चेति॥ व्यवस्थानियामकमिति॥ चैतन्यैक्येऽपि परस्परभोगाननु-सन्धाननियामकपरस्परभेदप्रयोजकतया तस्यैव तदनुसन्धानमिति नियम-

अपि च पृथिवीत्वं जलत्वतेजस्त्ववायुत्वमनस्त्वेतरद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभिन्नं जातित्वात्, प्रमेयत्वाद्वा जलत्ववत्। न च पृथिवीत्वे-

---

निर्वाहकमित्यर्थः। ऐक्यवादे निरुक्तव्यवस्थानिर्वाहार्थमेव जीवभेदस्य कल्पितत्वेन तन्नियामकस्यैव तन्नियामकत्वप्राप्तेरिति भावः ॥ तच्चेति ॥ स्वसम्बद्धदेहभेदेन अननुसन्धान परस्परप्रयोजकमन्तःकरणं चेत्यर्थः। तथाच योगिनो नानादेहगतभोगानुसन्धानानुपपत्तितादवस्थ्यमिति भावः।

इदानीमात्मत्वं नानाव्यक्तिनिष्ठं जातित्वात् घटत्ववदित्याद्यनुमानेषु पूर्वपक्षोक्तदोषमुद्दिधीर्षुराद्यानुमानेऽसिद्धिशङ्कापरिहारायात्मत्वस्य जातित्वसाधकप्रमाणं तावदाह ॥ अपि चेति ॥ इत्यनुमानान्यात्मत्वजातिसाधनद्वाराऽऽत्मभेदं साधयन्तीति सम्बन्धः। अत्र पृथिवीत्वभेदमादाय दृष्टान्ते साध्यसत्त्वं, पक्षे तु तदयोगादात्मत्वजातिभेदमादायैव साध्यपर्यवसानादुद्देश्यसिद्धिः। न चाकाशत्वादिजात्यन्तरसिद्ध्यार्थान्तरमाशङ्क्यम्। तर्कविरोधेन तदसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। आत्मैक्यग्राहकतर्काणां च बलवत्प्रमाणविरुद्धत्वेनाभासत्वादिति। एतेन विभुत्वादिजात्यन्तरसिद्ध्यार्थान्तरमित्यपास्तम्। द्रव्यत्वव्याप्यजातिराकाशाद्यवृत्तिः सत्ताद्रव्यत्वातिरिक्तजातित्वात् पृथिवीत्ववदित्यादितर्कविरुद्धत्वात्। संस्कारशून्यावृत्तित्वेन जातिर्विशेषणीयेत्यप्याहुः।

अत्र च जलत्वादिजातिभेदमादाय सिद्धसाधनवारणाय जलत्वाद्यतिरिक्तत्वं जातिविशेषणम्। घटत्वादिभेदमादाय तद्दोषवारणाय द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येति। द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं च द्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वे सति द्रव्यत्वव्याप्यत्वम्। घटत्वादिवारणाय सत्यन्तम्। द्रव्यत्वव्याप्यभूतत्वादिव्याप्यस्य पृथिवीत्वादेः सङ्ग्रहाय तत्र जातिपदम्। गुणत्वादिवारणाय विशेष्यदलम्। अथ व्याप्यत्वस्य तदभाववदवृत्तित्वरूपत्वेन द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वव्याप्यत्वसम्भवात्तद्भेदमादाय सिद्धसाधनम्। यत्तु द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यत्वरूपजातिव्याप्यतया न द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वमिति। तन्न। तथासति पृथिवीत्वादेरपि द्रव्यत्वव्याप्य-

द्रव्यत्वरूपजातिव्याप्यतया द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यसिद्ध्यापत्तेः। द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यत्वभिन्नजात्यव्याप्यत्वविवक्षणे तु द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वाक्षतेः। एवं द्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यजात्यभाववद्वृत्तित्वरूपतया पृथिवीत्वादेरसङ्ग्रहः। पृथिव्यां द्रव्यत्वव्याप्यजातिसत्त्वेन तदभावासम्भवात्। द्रव्यत्वव्याप्ययत्किञ्चिज्जात्यभाववद्वृत्तित्वविवक्षणे च घटत्वादेरपि सङ्ग्रहप्रसङ्ग इति चेन्मैवम्। न्यूनवृत्तित्वरूपव्याप्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। न्यूनवृत्तित्व च तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति तत्समानाधिकरणत्वम्। सत्तागुणत्वयो द्रव्यत्वव्याप्यत्ववारणाय सत्यन्तविशेष्यभागयोः प्रवेशः। द्रव्यत्वस्य च द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्न द्रव्यत्वव्याप्यत्वम्। द्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वशरीरे च द्रव्यत्वव्याप्यत्वं द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमात्रम्। अधिकस्य वैयर्थ्यात्। तदव्याप्यत्वं च तत्समानाधिकरणत्वे सति तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तदन्यत्वम्। स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वसमानाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन तादृशजातिविशिष्टान्यत्वमिति यावत्। पृथिवीत्वादेर्द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तथाविधघटत्वादिसमानाधिकरणत्वाच्चासङ्ग्रहापत्तिरतो दलद्वयनिवेशः। इत्थं च द्रव्यत्वव्याप्यं पृथिवीत्वादि। तद्व्याप्य घटत्वादि। तदन्यत्वं च पृथिवीत्वादेरिति तत्सङ्ग्रहः। गगनावृत्तिविशेषगुणवत्त्वादिधर्मभेदमादाय सिद्धसाधनवारणाय जातिपदम्।[१]

---

[१] विभुत्वादिजात्यन्तरसिद्ध्याऽर्थान्तरत्ववारणाय जातौ सस्कारशून्यावृत्तित्व निवेशनीयमित्युक्त प्राक्। तथाच 'जलत्वतेजस्त्ववायुत्वमनस्त्वेतरद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मभिन्न' इति साध्यबोधकपदे जातिपदस्थाने धर्मपदनिवेशे केवलविशेषगुणवत्त्वरूपधर्ममादाय सिद्धसाधनता न वक्तु शक्या। विशेषगुणवत्त्वरूपधर्मस्य सस्कारशून्याकाशवृत्तित्वेन तद्ग्रहणासम्भवात्। अतो गगनावृत्तिविशेषगुणवत्त्वरूपधर्मभेदमादाय सिद्धसाधनवारणाय जातिपदमित्युक्तम्।

तरत्वमुपाधि· । तस्य पक्षेतरत्वात् । अनुकूलतर्काणां वक्ष्यमाणत्वाच्च
एवं जलत्वतेजस्त्ववायुत्वमनस्त्वपक्षीकारेणानुमानचतुष्टयमूहनीयम्
द्रव्यत्वं पृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्ववायुत्वमनस्त्वेतरजातिं प्रा

यद्यपि तादृशजातिनिष्ठप्रतियोगिताकस्य पृथिवीत्वघटोभयभेदस्य पृथिवीत्वेऽपि सत्त्वात्सिद्धसाधनम्। तादृशजातित्वानधिकरणत्वसाधने च पृथिवीत्वस्यापि तादृशजातित्वाधिकरणत्वाद्बाधः । तथापि तादृशजाति प्रतियोगिकप्रतियोग्यवृत्तिभेदसाधनाददोषः । उभयभेदस्य प्रतियोगि वृत्तित्वात् । जातित्वं चाखण्डोपाधिः । अतो गुरुधर्मस्य हेतुतान वच्छेदकत्वे नित्यानेकसमवेतत्वस्य हेतुत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः। आधेयत्व मात्र वा हेतुत्वेन विवक्षितम् । प्रमेयत्वाद्बेत्यत्र प्रशब्दः प्रकृतसाधनस्य प्रामाणिकत्वद्योतनार्थः ।

॥ न चेति ॥ यद्यपि पक्षे साध्यसन्देहान्न पक्षेतरत्वे साध्य व्यापकत्वनिश्चयः सम्भवति । तथापि तस्य संदिग्धोपाधित्वमव्याहतम् न च तस्य न प्रतिपक्षोन्नायकत्वं, तदधीनप्रतिपक्षसन्देहस्य च साध्य सन्देहतया न विरोधित्वमिति वाच्यम् । स्वारसिकसन्देहस्याविरोधित्वे ऽप्याहितसन्देहस्यानुमानविरोधित्वादिति भावः । पक्षेतरत्वस्य सन्दिग्धो पाधित्वेऽपि न दूषकत्वम् । अन्यथाऽनुमितिमात्रोच्छेदापत्तेरित्याशयेनाह ॥ तस्येति ॥ नन्वनुकूलतर्कसत्त्व एव सन्दिग्धोपाधेरदूषकत्वम् अन्यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ वह्नीतरत्वोपाधेर्दूषकत्वानुपपत्ते रित्यत आह ॥ अनुकूलतर्काणामिति ॥ विपक्षे गौरवप्रसङ्गरूपाणा मित्यादिः ।

॥ एवमिति ॥ जलत्वं पृथिवीत्वतेजस्त्ववायुत्वमनस्त्वेतरद्रव्यत्व साक्षाद्व्याप्यजातिभिन्नं जातित्वात् पृथिवीत्ववदित्यादिप्रकारेणे यर्थः ।

इदमुपलक्षणम् । [१]पृथिवीत्वं जलाद्यवृत्तिद्रव्यवृत्तिकिञ्चिज्जातिमदवृत्ति, द्रव्यत्वव्याप्यजातित्वाज्जलत्वादिवत् । [२]पृथिवीत्वं गन्धज्ञानान्यतरवद्वृत्ति-द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभिन्नं, मेयत्वाद्घटत्ववदित्यादिकमप्यात्मत्वजाति-साधकमूहनीयम् ।

॥ द्रव्यत्वमिति ॥ अत्र रूपत्वादिजातिमादाय दृष्टान्ते, आत्मत्व-जातिमादाय पक्षे साध्यसत्त्वं बोध्यम् । द्रव्यत्वस्य पृथिवीत्वादि-साक्षाद्व्यापकतया सिद्धसाधनवारणायेतरान्तम् । अष्टद्रव्यवृत्त्युपाधि-व्यापकत्वमादाय तद्दोषवारणाय जातिपदम् । तादृशजातित्वावच्छिन्नव्याप-कत्वं जातेर्बाधितमतस्तादृशयत्किञ्चिदेकजातिव्यापकत्वलाभाय समासमु-पेक्ष्य जातिं प्रतीत्येकवचनान्तं पृथगुपात्तम् । पृथिवीत्वादिभिन्नघटत्व-व्यापकत्वमादाय सिद्धसाधनमतः साक्षात्पदम् ।

साक्षाद्व्यापकत्वं च तद्व्यापकजात्यव्यापकत्वम् । व्यापकत्व चाधि-करणवृत्तित्वम् । तच्च तदवच्छिन्नभेदवद्वृत्तित्वे सति तद्वद्वृत्तित्वम् । पृथिवीत्वादिभिन्नं यद्रूपत्वादि तद्वद्वृत्तिरूपत्वादिकं प्रति तदवच्छिन्नभेदव-

---

[१] जलाद्यवृत्तिकिञ्चिज्जातिमदवृत्तित्वमात्रसाधने तादृशगुणत्वजाति-मदवृत्तित्वमादाय सिद्धसाधनता । अतो जातौ द्रव्यवृत्तित्व विशेषणम् । जलत्वादिजातिमदवृत्तित्वमादाय सिद्धसाधनतावारणाय जलाद्यवृत्तीति ।

जातित्वमात्रस्य हेतुत्वे द्रव्यत्वे व्यभिचार । जातित्वरूपहेत्वधिकरणे तस्मिन् जलाद्यवृत्तिद्रव्यवृत्तिपृथिवीत्वरूपजातिमद्वृत्तित्वस्यैव सत्त्वेन साध्या भावात् । अतो द्रव्यत्वव्याप्येति विशेषणम् ।

[२] गन्धज्ञानान्यतरवद्वृत्ति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्या च या पृथिवीत्व-जाति तद्भेदमादाय दृष्टान्ते घटत्वे साध्यपर्यवसानम् । पक्षे च पृथिवीत्वे तदसम्भवेन आत्मत्वजातिमादायैव साध्यपर्यवसान कार्यमित्यात्मत्वजाति-सिद्धि । घटत्वरूपजातिभेदमादाय सिद्धसाधनतावारणाय द्रव्यत्वसाक्षा-द्व्याप्येति जातिविशेषणम् ॥

वृत्तिरसत्वादिकं प्रति च गुणत्वस्य व्यापकत्वात् दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तिरतः सत्यन्तविशेष्यदलयोर्निवेशः। तादृशधर्माव्यापकत्वस्य साध्यत्वे गुणत्वस्य विशेषगुणत्वादिरूपतादृशधर्मव्यापकतया साध्यवैकल्यमतस्तादृशजात्यव्यापकत्वमनुसृतम्। न च पृथिवीत्वादिव्यतिरिक्तरूपत्वादिव्यापकगुणत्वाव्यापकत्वस्य द्रव्यत्वे सिद्धत्वात्सिद्धसाधनमिति वाच्यम्। तदव्यापकत्वस्य तदवच्छिन्नभेदवदवृत्तित्वरूपतया तादृशगुणत्वाव्यापकत्वस्य द्रव्यत्वे बाधितत्वात्। न च पृथिवीत्वादिव्यतिरिक्तगुणत्वव्यापकसत्ताजात्यवच्छिन्नभेदवदवृत्तित्वमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यम्। तदवच्छिन्नभेदवदसमवेतत्वस्य विवक्षितत्वात्। सत्ताजात्यवच्छिन्नभेदवत्समवेतत्वस्यैवाप्रसिद्ध्या सिद्धसाधनानवकाशात्। एवं च स्वाधिकरणवृत्तित्वस्वावच्छिन्नभेदवद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन पृथिवीत्वादिव्यतिरिक्तकिञ्चिज्जातिविशिष्टजात्यवच्छिन्नभेदवदसमवेतत्व साध्यमिति निष्कर्षः। उभयसम्बन्धप्रवेशात् पृथिवीत्वादिव्यतिरिक्तरूपत्वाद्यवच्छिन्नभेदवद्वृत्तिस्तादृशरसत्वादिमद्वृत्तिश्च या रसत्वादिजातिः तद्व्यापकत्वेऽपि गुणत्वरूपदृष्टान्तस्य न साध्यवैकल्यम्। तेन रूपत्वव्यापकगुणत्व प्रति गुणत्वस्य स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वेन व्यापकत्वादव्यापकत्वरूपसाध्यवैकल्यं दृष्टान्तस्येति निरस्तम्। अधिकदेशवृत्तित्वरूपव्यापकत्वस्यैव विवक्षितत्वादिति।

हेतौ जातित्वमात्रस्य सत्तायामनैकान्त्यात् सत्ताव्याप्येति। व्याप्यत्वं च पूर्ववन्न्यूनवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्। अतः स्वस्य स्वव्याप्यत्वमादाय न दोषः। घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय साक्षात्पदम्। यद्यपि घटत्वादौ पृथिवीत्वादिभिन्नघटत्वादिव्यापकत्वरूपसाध्यसत्त्वान्न व्यभिचारावकाशः। तथापि पृथिवीत्वादिभिन्नद्रव्यत्वव्यापकद्रव्यगुणान्यतरत्वरूपधर्मान्तराव्यापकत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरवारणाय तद्व्यापकजात्यव्यापकत्वे सति तद्व्यापकत्वमेव साक्षाद्व्यापकत्वपदेन विवक्षणीयमित्याशयेन तदुपादानात्। अन्यथा तु

साक्षाद्व्यापकं, सत्तासाक्षाद्व्याप्यजातित्वात्। गुणत्ववत्। सर्वाणि मनांसि

नोपादेयमेव साक्षात्पदमित्यवधेयम्। गगनावृत्तिधर्मसमवायित्वे व्यभिचारवारणाय जातित्वनिवेशः। एतच्चोपलक्षणम्। द्रव्यत्व मूर्तावृत्तिजातिमद्वृत्ति, सत्तासाक्षाद्व्याप्यजातित्वादमूर्तवृत्तिजातित्वाद्वा गुणत्वादिवत्। द्रव्यत्वमात्मवृत्तिजातिव्यापकम्, आत्मानात्मवृत्तिजातित्वात् सत्तावदित्यादिकमप्यूह्यम्।

॥ सर्वाणि मनांसीति ॥ दृष्टान्ते मनस्त्वजातिमद्व्यतिरिक्तत्वेन पक्षे चात्मत्वजातिमद्व्यतिरिक्तत्वेन साध्यपर्यवसानं बोध्यम्। अत्र यत्किञ्चिन्मनसः पक्षत्वे मनोऽन्तरव्यतिरिक्तत्वमादाय सिद्धसाधनात् सर्वाणीत्युक्तमिति केचित्। तच्चिन्त्यम्। सर्वेषामपि मनसां चालिनीन्यायेन तादृशजातिमन्मनःप्रतियोगिकभेदवत्त्वेन सर्वपदोपादानेऽपि सिद्धसाधनानुद्धारात्। तादृशजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्य साध्यार्थत्वे च सर्वपदवैयर्थ्यात्। न च तादृशजातिमत्प्रतियोगिकयत्किञ्चिदेकभेदस्य साध्यत्वान्न दोषः। एकमनोभेदस्य सर्वमनस्स्वभावादिति वाच्यम्। तादृशभेदप्रतियोगिन्यनैकान्त्यात्। साध्ये साक्षात्पदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। मनस्त्वावान्तरजातिमत्प्रतियोगिकैकभेदस्य सर्वमनस्स्वभावादेव सिद्धसाधनानवकाशात्। यत्तु द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यत्ववद्गगनादिभेदमादाय सिद्धसाधनवारणाय साक्षात्पदम्। द्रव्यत्वस्य च द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वाभावान्न दोष इति। तन्न। द्रव्यत्वसाधारणद्रव्यत्वव्याप्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वे सति द्रव्यत्वव्याप्यजात्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः। यदप्यात्मत्वस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वसिद्ध्यर्थं साक्षात्पदमिति। तदपि न। तत्सिद्धेः प्रकृतानुपयुक्तत्वात्। तस्मात्तादृशजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव साध्यः। सर्वपदं त्ववच्छेदकावच्छेदेन साधनस्यापि साधुत्वज्ञापनार्थम्।

स्पर्शानधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमद्व्यतिरिक्तानि द्रव्यत्वात्, सत्ताधिकरणत्वात्, प्रमेयत्वाद्वा पृथिवीवत्। दिग्भेदवादिना त्वत्र सर्वत्र दिक्त्वानधिकरणग्रहणं कार्यम्।

सर्वा पृथिवी जलत्वतेजस्त्ववायुत्वमनस्त्वानधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमद्व्यतिरिक्ता द्रव्यत्वात्, सत्ताधिकरणत्वाद्वा जलवत्।

पृथिव्यादिव्यतिरिक्तत्वमादाय सिद्धसाधनवारणाय स्पर्शानधिकरणेति। जातिगुणादिव्यतिरिक्तत्वेन सिद्धार्थतानिरासाय द्रव्यत्वव्याप्यजातिमदिति। मनस्त्वावान्तरचित्तत्वादिजातिमद्व्यतिरिक्तत्वमादाय तद्दोषभङ्गाय साक्षात्पदम्। एतत्सूचनार्थं सर्वाणि मनांसीत्युक्तम्। चित्तादिभेदेन नानाजातीयानीत्यर्थः। तेन मनस्त्वावान्तरजातेरप्रामाणिकत्वात् साक्षात्पदवैयर्थ्यमिति शङ्कानवकाशः। यद्यप्यत्रात्मपृथिव्यादिसाधारणजात्यन्तरसिद्ध्याऽर्थान्तरसम्भवः। तथापि स्पर्शानधिकरणेत्यनेन स्पर्शासमानाधिकरणत्वस्य जातौ विवक्षितत्वान्न दोषः। पृथिवीत्वादिकं द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यं, द्रव्यविभाजकजातित्वात् मनस्त्ववदित्यनुमानविरोधेन तादृशजात्यन्तरासिद्धेश्च। आत्माकाशादिमात्रसाधारणजात्यन्तरसिद्धिस्तु प्रागेव दूषितेति।

नन्वेवमपि स्वाभाविकदिग्भेदवादिनां मते दिक्त्वजातिमद्व्यतिरिक्तत्वमादाय सिद्धसाधनमत आह ॥ दिग्भेदवादिनामिति ॥ अत्र द्रव्यपक्षकानुमाने। उपलक्षणमेतत्। द्रव्यत्वादिपक्षकोक्तानुमानेष्वपि दिक्त्वेतरत्वग्रहणं कार्यम्।

॥ सर्वा पृथिवीति ॥ जलतेजोवायुमनसां त्वप्रत्ययेनान्वयः। अन्यत्पूर्ववत्। अनयैव रीत्या प्रत्येकं जलादिपक्षकानुमानान्यूह्यानि। एवं पृथिव्यादिद्रव्याणि आत्मवृत्तिजातिमद्व्यतिरिक्तानि अनात्मत्वात् गुणादिवदित्यप्यनुमानं बोध्यम्।

सत्ता द्रव्यत्वान्यात्मनिष्ठजात्यन्या जातित्वात्, प्रमेयत्वाद्वा घटत्ववत्। द्रव्यत्वं सत्तान्यात्मनिष्ठजात्यन्यत् जातित्वात् घटत्ववत्। आत्माणुत्ववादिनां तु आत्मा द्रव्यत्वव्याप्यजात्यधिकरणं अविभुद्रव्यत्वात् पृथिवीवदित्याद्यनुमानान्यात्मभेदं साधयन्ति। न चात्र द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्पदार्थान्तरसिद्ध्याऽर्थान्तरत्वम्। कृप्ते धर्मिणि

॥ सत्तेति ॥ अत्र दृष्टान्ते सत्तान्यत्वमादाय पक्षे चात्मत्वान्यत्वमादाय साध्यसत्त्वं द्रष्टव्यम्। द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिभेदमादाय सिद्धसाधनवारणाय द्रव्यत्वान्यत्वात्मनिष्ठत्वयो॰ जातौ, जातेश्च गुणभेदमादाय तद्दोषनिरासाय निवेश॰। यद्यप्यात्मत्वसिद्धेः प्रागात्मनिष्ठत्वस्य निवेशासंभव॰। जातिं विना व्यक्तिभानायोगात्। तथापि तद्व्यक्तित्वेनाष्टद्रव्यान्यद्रव्यत्वेन वा तन्निवेशान्न दोष। न चैवमप्यात्मपृथिव्युभयानुगतजात्यन्तरसिद्ध्यार्थान्तरमिति वाच्यम्। तस्य विनिगमनाविरहेण यावद्द्रव्यवृत्तित्वे तुल्यव्यक्तिकतया द्रव्यत्वानतिरेकात्। एतेन द्रव्यत्वं वेत्यादिकं व्याख्यातप्रायम्।

॥ आत्मेति ॥ जीवात्मेत्यर्थ। तेन नेश्वरे भागासिद्धि॰। अत्र द्रव्यत्वादिजात्या सिद्धार्थतावारणाय द्रव्यत्वव्याप्येत्युक्तार्थकम्। एकत्वादिना तद्दोषवारणाय जातीति। गगनादौ व्यभिचारवारणायाविभ्विति। विभुत्वं च सर्वमूर्तसंयोगित्वं परममहत्त्ववत्त्वं वा। तच्छून्यत्वरूपाविभुत्वस्य गुणादावनैकान्त्यात् अद्रव्येति। एतादृशहेतोरसिद्धिपरिहारायैवात्माणुत्ववादिनामित्युक्तम्। नत्वात्मविभुत्वपक्षे हेत्वन्तरासम्भवात्। प्रत्यक्षद्रव्यत्वादेर्हेतुत्वसम्भवात्। एवं पटो पटात्मान्यतरवृत्तिजातिशून्यो मेयत्वाद्घटवत्। सत्ताद्रव्यत्वाभ्यामनेन ज्ञायमानमिदमिदानीमात्मवृत्तिजात्या न ज्ञायते, वस्तुत्वाद्वस्त्वन्तरवदित्यादिकमात्मत्वजातिसाधकमनुमानं द्रष्टव्यम् ॥ द्रव्यत्वव्याप्यजातीति ॥ तादृशजात्यन्तरविशिष्ट-

धर्मविशेषसाधनमात्रेणानुमानपर्यवसानसम्भवे तद्विशिष्टधर्मिणि अनुमानपर्यवसाने गौरवात् । न च द्रव्यत्वासिद्ध्याऽसिद्ध्यादिः आत्मनि निर्गुणे रूपादिगुणाभावेऽपि अयावद्द्रव्यभाविद्वित्वादीन गुणानां व्यावहारिकाणामङ्गीकारे बाधकाभावात्, गुणाद्यन्तर्भाव प्रसङ्गाच्च द्रव्यत्वसिद्धेः ।

दशमद्रव्यसिद्ध्या पृथिवीत्वादिपक्षकानुमानेष्वर्थान्तरमित्यर्थः ॥ गौरवादिति ॥ धर्मधर्म्युभयकल्पनातो धर्ममात्रकल्पनाया लघुत्वादिति भावः । न चैकव्यक्तौ जातिकल्पनायोगाद्व्यक्त्यन्तरकल्पनमावश्यकमेवेति वाच्यम् अक्लृप्तानेकव्यक्तिकल्पनापेक्षया क्लृप्तव्यक्त्यन्तर्भावेन जातिकल्पने लाघवानपायात् ।

मायिनामाशङ्कां मायिरीत्यैव निरस्यति ॥ न चेति ॥ निर्गुणश्रुतिविरोधेनात्मनि गुणवत्त्वासिद्ध्या तद्व्याप्यद्रव्यत्वजातिरप्यसिद्धेत्यर्थः ॥ असिद्ध्यादिरिति ॥ अव्यवहितपूर्वानुमाने स्वरूपासिद्धिर्बाधश्च । तत्पूर्वानुमाने साध्याप्रसिद्धिः । तत्पूर्वानुमाने द्रव्यत्वान्येति विशेषणवैयर्थ्यम् । तत्पूर्वानुमानेष्वात्मनि द्रव्यत्वव्याप्यजातिसिद्धिमादाय साध्यपर्यवसानायोगादुद्देश्यासिद्धिरित्यर्थः ॥ आत्मनीति ॥ अय भावः । निर्गुणश्रुत्या पारमार्थिकगुणनिषेधेऽपि व्यावहारिकगुणाङ्गीकारे बाधकाभावः । न च गुणानां यावद्द्रव्यभावित्वेन पारमार्थिकत्वापत्तिः । यावद्द्रव्यभाविरूपादिगुणाऽङ्गीकारायोगेऽप्यपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वाद्यङ्गीकारे बाधकविरहादिति । नन्वत्र साधकाभाव एव बाधक इत्यत आह ॥ गुणाद्यन्तर्भावेति ॥ अवृत्तित्वेन गुणाद्यनंतर्भूतस्य परिशेषाद्द्रव्यत्वसिद्धेरित्यर्थः । ननूक्तानुमानेषु हेतुरस्तु साध्यं माऽस्त्वित्यप्रयोजकशङ्कावारकतर्काभावादसाधकत्वम् ।

एवं पृथिवीत्वं जलत्वादिक्लृप्तजातिव्यतिरिक्तद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभिन्नं जातित्वात्, सत्ता द्रव्यत्वान्याकाशनिष्ठजात्यन्या जातित्वा-

न चानुकूलतर्काभावादप्रयोजकत्वाभाससमानयोगक्षेमत्वे। आत्मपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यात्मत्वस्य जातित्वाङ्गीकारे लाघवम्, औपाधिकधर्मत्वाङ्गीकारे तस्योपाधिज्ञानसापेक्षत्वेन गौरवमित्यनुकूलतर्कसनाथत्वात्। तुल्यव्यक्तिकत्वादीनां च बाधकानामभावात्। व्यक्त्य-

---

द्धटत्ववदित्याद्याभाससाम्यं चेत्याशङ्कां निराह ॥ न चेति ॥ आभाससमानेति ॥ योगक्षेमयोः साधकबाधकभावाभावयोराभाससमानत्वमित्यर्थः। तथाचोक्तानुमानस्याभासत्वादस्याप्याभासत्वमविशेषादिति भाव। आभाससाम्य विघटयिष्यन्ननुकूलतर्कमुपपादयति॥ आत्मपदेति॥ आत्मपदशक्यतावच्छेदकस्येत्यर्थः ॥ लाघवमिति ॥ जातेरखण्डत्वेन विशेषणज्ञानाद्यनपेक्षत्वादिति भावः ॥ औपाधिकत्वेति ॥ विशिष्टधर्मस्वरूपत्वेत्यर्थः। अनेकवस्तुघटितस्वप्रकाशत्वादेरात्मपदप्रवृत्तिनिमित्तत्व इति यावत् ॥ गौरवमिति ॥ यद्यपि स्वप्रकाशत्वादेरात्मपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेऽपि स्वघटकोपाधिज्ञानसापेक्षज्ञानकत्वमस्त्येवेति न लाघवावकाश। प्रत्युत जात्यन्तरकल्पनादेव गौरवम्। तथाप्यात्मपदशक्तिज्ञानादेरनेकोपाधिज्ञानाधीनत्वकल्पनादनेकोपाध्यन्तर्भावेन शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनाच्च गौरवं बोध्यम्।

एवमात्मत्वजातौ साधकसत्त्वमुपपाद्य बाधकासत्त्वमप्युपपादयति ॥ तुल्यव्यक्तिकत्वादीनामिति ॥ घटत्वकलशत्वयोर्भिन्नजातित्वे जातिसमनैयत्यरूपतुल्यव्यक्तिकत्वं बाधकम्। भूतत्वमूर्तत्वयोर्जातित्वे परस्पराभावसमानाधिकरणत्वे सति परस्परसमानाधिकरणत्वरूपसाङ्कर्यम्। जातेर्जातिमत्त्वे जातिपरम्परया अनवस्था। विशेषस्य जातिमत्त्वे जातेरेव व्यावर्तकतया स्वतो व्यावृत्तत्वरूपतत्स्वरूपस्य, जात्यन्यत्वे जातिशून्यत्वे च सति समवेतत्वरूपतल्लक्षणस्य वा हानिः। अभावस्य जातिमत्त्वे समवायवैधुर्यं बाधकम्। आत्मत्वजात्यङ्गीकारे चैतेषामभावादित्यर्थः। ननु तथापि व्यक्त्य भेदो बाधकः। यथोक्तम्। व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः।

मेदोऽपि न बाधकः । तथाहि । आत्मत्वजातिसाधनद्वाराऽऽत्मभेदः साध्यः । स च सन्दिग्धः । न च साध्याभावसन्देहोऽनुमानविरुद्धः । अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । एवं तर्हि गगनत्वादिकमपि जातिः स्यादिति चेन्न । तेषां धर्मिग्राहकमानेन लाघवानुगृहीतेनैकत्वसिद्धौ

रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रह इत्यत आह ।। व्यक्त्यभेद इति ।। आत्मत्वस्य जातित्वे व्यक्त्यभेदः स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदवदवृत्तित्व विरोधीति न वाच्यम् । तस्य साक्षाज्जातित्वानुमितिविरोधित्वे मानाभावात् । फलीभूतात्मभेदानुमितौ च तन्निश्चयस्यैव बाधविधया विरोधित्वात्, तस्य च प्रकृतेऽभावादित्याह ।। आत्मत्वेति ।। आत्मभेदः आत्मत्वस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदवद्वृत्तित्वम् । स च सन्दिग्ध इति । तत्सन्देहस्य च व्यक्त्यभेदसन्देहतया न विरोधित्वमिति भावः । ननु तत्सन्देह एवानुमितिप्रतिबन्धको भविष्यतीत्यत आह ।। न चेति ।। अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति ।। सर्वत्र साध्यसंदेहसत्त्वादिति भावः। एतच्च साध्यसन्देहः पक्षतेति मतेनोक्तम् । सिद्ध्यभावपक्षतापक्षे तु साध्यसन्देहस्यानुमित्यव्यवहितपूर्वमनावश्यकत्वात् सन्दिग्धसाध्यकानुमानोच्छेदप्रसङ्गो द्रष्टव्यः ।

ननु संशयसाधारणव्यक्त्यभेदज्ञानमात्रस्य जातित्वानुमितौ मणिमन्त्रादिवत् स्वातन्त्र्येणैव विरोधित्वम् । अन्यथोक्तक्रमेण गगनत्वादिजातिसिद्धिप्रसङ्गात् । तथाच नात्मत्वजातिसिद्धिरित्याशङ्कते ।। एवमिति ।। व्यक्त्यभेदसन्देहस्य जातित्वानुमित्यविरोधित्व इत्यर्थः । स्यादेवं यदि प्रकृत इव गगनव्यक्त्यभेदः सन्दिग्धः स्यात्। न चैवम्। अपि तु प्रमित एव। तथाच तत एवातिप्रसङ्गवारणादुक्तविरोधित्वे मानाभाव इति भावेन समाधत्ते ।। धर्मिग्राहकेति ।। शब्दो द्रव्याश्रितो गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमानेन शब्दस्यैकद्रव्याश्रितत्वे लाघवमिति लाघवग्रहसहकृतेन पृथिव्याद्यष्टद्रव्याश्रितत्वबाधे सत्यष्टद्रव्यातिरिक्तैकद्रव्याश्रितत्वस्यैव सिद्ध्या

बाधात्। न चैवं प्रकृते। धर्मिग्राहकप्रत्यक्षस्य भेदग्राहकत्वेनोपपादनात्। न चापारमार्थिकभेदेनाप्यात्मत्वजात्युपपत्त्याऽर्थान्तरत्वम्। जातेर्धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवद्व्यक्त्याश्रितत्वात्। अन्यथा गगनत्वस्यापि जातित्वापत्तेः।

नन्वेतावता आत्मत्वजातिमात्रं सिद्ध्यति। नात्मभेदः। न च तथात्वे व्यक्त्यभेदो बाधकः। स ह्यनुगतव्यवहाराभावेनानुगत-

---

गगनत्वादेर्जातित्वाभावनिश्चयादित्यर्थः। धर्मिग्राहकेत्यनेनोपजीव्यतया प्राबल्यं सूचितम्। तेन वैपरीत्यशङ्कानवकाशः॥ प्रत्यक्षस्येति॥ साक्षिणो नाहं निर्दुःख इत्यादिरूपस्य भेदग्राहकत्वेनैव पूर्वमुक्तत्वादित्यर्थः। एवं च नोक्ताभाससाम्यमित्याशयः।

आत्मत्वं नानाव्यक्तिनिष्ठं जातित्वादिति फलीभूतानुमाने साध्यशरीरे भेदसामान्यप्रवेशादारोपितभेदसिद्ध्याऽप्यनुमानपर्यवसानादर्थान्तरमित्याशङ्क्य निराचष्टे॥ न चेति॥ आत्मत्वजात्युपपत्त्या आत्मत्वस्य जातित्वोपपत्त्या॥ जातेरिति॥ तथाच धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदस्यैव साध्यघटकत्वादात्मनि पारमार्थिकभेदं विना साध्यापर्यवसानान्नार्थान्तरत्वमिति भावः। ननु जातेर्भेदवद्व्यक्त्याश्रितत्वमित्येव नियमो न तु धर्मिसत्तासमानसत्ताकत्वमपि तत्र निवेश्यत इत्यत आह॥ अन्यथेति॥ जातित्वापत्तेरिति॥ गगनेऽप्यौपाधिकभेदसत्त्वादिति भावः। एतच्च मायिमतेनोक्तम्। सिद्धान्तिभिरौपाधिकभेदानङ्गीकारात्।

ननूक्तानुकूलतर्कसहकृतेनोक्तानुमानजातेनात्मत्वजातिसिद्धावपि नात्मभेदसिद्धिः। न च तत एव तदनुमानसंभवः। अप्रयोजकत्वात्। उक्तनियमस्य निर्मूलत्वादित्याशयेन दर्शयति॥ नन्विति॥ तथात्वे आत्मभेदाभावे॥ बाधक इति॥ आत्मत्वजातिसिद्धिविरोधीत्यर्थः। तथा च विपक्षे बाधकतर्कसम्भवान्नाप्रयोजकत्वमित्यभिसन्धिः। व्यक्त्यभेदो हि न साक्षाज्जातिसिद्धिविरोधी। मानाभावात्। अपि तु कारणविघटनद्वारा।

व्यवहाररूपजातिविषयकप्रमाणविघटनेन दूषणम्। न चात्मत्वजाता- वनुगतव्यवहार, येन तद्विघटनेन जातिरेव न सिद्ध्येदिति व्यक्त्य- भेदो दूषणं स्यात्। किन्तु त्वदुक्तानुमानान्येव। तत कथं भेदसिद्धि- रिति चेत्। सत्यम्। नात्र व्यक्त्यभेदो जाते प्रमाणविघटनेन दूषणम्। येनैवमुपलभेमहि। कि तर्हि लक्षणविघटनद्वारा। नित्य- मेकमनेकानुगतमिति लक्षणम्। एवं च आत्मा धर्मिसत्तासमानसत्ता-

---

कारणं च क्वचिदनुगतव्यवहार क्वचिदनुमानम्। प्रकृते त्वनुमानमेव। न च तत्र तस्य व्यक्त्यभेदस्य विरोधित्वं मानाभावादित्याह ॥ स हीति ॥ अनुगतव्यवहारो नाम नानेकेष्वेकधर्मज्ञानम्। अनुगतधर्मसिद्धे पूर्वं तद- सिद्धे। कि त्वनेकेष्वेकाकारज्ञानम्। व्यक्त्यभेदश्च व्यक्तिभेदघटिततादृशा- प्रमाणविरहसम्पादकत्वेन जातिसिद्धिविरोधीत्यर्थ ॥ न चेति ॥ अन्य- थाऽनुमानवैयर्थ्यमिति भाव।

यदुक्तं न चात्मत्वजातावित्यादि तत्सत्यमेव। किं तु व्यक्त्यभेदस्य जातिलक्षणविरोधितया तदभावधीसम्पादकत्वाज्जातिसिद्धिविरोधित्वमिति समाधत्ते ॥ सत्यमिति ॥ अत्र जाते प्रकृतसाधनविषयीभूतात्मत्वजाते- रित्यर्थ। यद्यपि व्यक्त्यभेदस्य जातित्वाभावव्याप्यतया साक्षादपि जातिसिद्धिविरोधित्वसम्भव। तथाप्यनुकूलतर्कास्फूर्तौ तादृशव्याप्यत्वस्य दुर्ग्रहत्वाल्लक्षणविघटनद्वारेत्युक्तम्। लक्षणस्य च लक्ष्यतावच्छेदकव्याप- कत्व, व्यापकाभावस्य व्याप्याभावसाधकत्वं च प्रसिद्धमेव। तथाच व्यक्त्य- भेदे लक्षणाभावापत्त्या जातित्वानुपपत्तिरूपानुकूलतर्कसत्त्वादुक्तजातित्व- हेतुकानुमानेनात्मभेदसिद्धिरावश्यकीत्याशय।

ननु कथं व्यक्त्यभेदस्य जातिलक्षणविघटकत्वमिति चेत्तस्य व्यक्तिभेदघटितत्वादित्याशयेन तार्किकोक्तं जातिलक्षणमाह ॥ नित्य- मिति ॥ संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय नित्यमिति। गगनपरिमाणादावति- व्याप्तिवारणायानेकानुगतमिति। अनेकसमवेतमित्यर्थ। तेनात्यन्ताभावे

कात्मप्रतियोगिकभेदाधिकरणं द्रव्यत्वात् घटवदित्यादीन्यपि सुस्थानि।

चैत्रशरीरं वस्तुतो मैत्रशरीरस्वामिभिन्नस्वामिकं तद्विरुद्धचेष्टाकशरीरत्वादित्यत्रापि मैत्रशरीरं व्यतिरेकदृष्टान्तः ।

नातिव्याप्तिः । अनेकसमवेतत्वं च न पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण । तथासत्यनेकवृत्तितावच्छेदकपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वरूपस्य तस्य विशेषेऽपि सत्त्वादतिव्याप्तेः । किं तु प्रत्येकं स्वसमवायिप्रतियोगिकभेदवत्समवेतत्वपर्यवसितमेव विवक्षितमिति ज्ञापनायैकमित्युक्तम् । एकमिति क्रियाविशेषणम् । तेनैकसम्बन्धेन समवायेनानेकवृत्तित्वलाभ इत्यप्याहुः ।

॥ एवं चेति ॥ उक्तरीत्या प्रथमानुमाने व्यवस्थापिते चेत्यर्थः । अपारमार्थिकभेदेन सिद्धसाधनवारणाय धर्मिसत्तासमानसत्ताकेति । इत्यादीत्यादिना सुखं नानाव्यक्तिनिष्ठं गुणत्वादित्यादीनामुपसङ्ग्रहः । आदिपदेनात्मत्वं नानाव्यक्तिनिष्ठं जातित्वादित्यस्य ग्रहणमिति तु मन्दम् । एतावता प्रबन्धेन तस्यैव व्यवस्थापितत्वात् । प्राथमिकत्वेन तस्यैव कण्ठत उपादातुमुचितत्वाच्च ॥ सुस्थानीति ॥ उक्तविधया द्रव्यत्वस्यात्मनि सिद्धत्वेनोक्तासिद्ध्यनवकाशात् । भेदे धर्मिसत्तासमानसत्ताकत्वनिवेशेन सिद्धसाधनस्य चानवकाशादिति भावः । नन्वेतावता सुखादिपक्षकानुमाने कथं पूर्वोक्तदोषपरिहार इति चेदित्थम् । सुखादीनामप्ययावद्द्रव्यभावित्वेनात्मन्यङ्गीकारे बाधकाभावात् । तेषां प्रत्यक्षत्वेन तत्प्रयोजकमहत्त्वशून्यमनोगुणत्वासम्भवाच्च । सुखं मनोभिन्ननानाव्यक्तिनिष्ठं गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमीयते । तथाच न सिद्धसाधनम् । न चैवमपसिद्धान्तः । तार्किकरीत्यैतत्प्रयोगात् । आश्रयत्वानुसन्धातृत्वान्यतरसम्बन्धस्य साध्यघटकत्वाद्वा दोषाभावात् । मनोवृत्तेर्मनोभिन्नाश्रितत्वानुपपत्त्या मनोभिन्नानुसन्धातृकेनैव साध्यपर्यवसानादुद्देश्यसिद्धेरिति । अस्यार्थस्य द्वित्वादीनामिति ग्रन्थेनैव लाभान्न पृथगुक्तिः ।

जीवेशौ धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदाधिकरणौ विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् ममतवत् । विरोधश्च न सहानवस्थाननियमलक्षणः । ऐक्यवादिनोऽसिद्धेः । किं तर्हि नित्यत्वानित्यत्वादाविव वध्यघातुक-

---

ननु चैत्रशरीरमित्याद्यनुमाने प्रागुक्तदोषापरिहारात् कथमस्य सुस्थत्वमत आह ॥ चैत्रशरीरमिति ॥ उक्तरीत्या सिद्धसाधनवारणाय वस्तुत इति भेदविशेषणम् । धर्मिसत्तासमानसत्ताकेत्यर्थः । अय भाव. । तद्विरुद्धचेष्टाकत्व तत्क्रियाजनकप्रयत्नानुसन्धात्रननुसहितप्रयत्नजन्यक्रियावत्त्वम् । अतो नोक्तव्यभिचार· । घटादौ प्रयत्नजन्यक्रियाविरहात् । एतदर्थमेव चेष्टापदम् । न चैवं घटादेर्दृष्टान्तत्वासम्भव इति वाच्यम् । व्यतिरेकेण मैत्रशरीरस्यैव दृष्टान्तत्वसम्भवादिति । यत्तु तद्विरुद्धचेष्टावत्त्व तत्क्रियाकार्यप्रतिबन्धकक्रियावत्त्वम् । शरीरत्वेन हेतुविशेषणान्न घटादौ व्यभिचार इति । तन्न । इन्द्रार्जुनयो खाण्डवदाहादौ विरुद्धकार्यक्रियावतोर्व्यभिचारात् । न चोभयसम्प्रतिपन्नैकस्वामिकत्वाभावे सतीति विशेषणान्न दोष इति वाच्यम् । विशेषणवैयर्थ्यादप्रयोजकत्वाच्च ।

विमतौ भिन्नौ विरुद्धधर्माधिकरणत्वाद्दहनतुहिनवदित्यस्योक्तदोषवारणाय विवक्षितार्थमाह ॥ जीवेशाविति ॥ ननु विरुद्धधर्माधिकरणत्वस्य परस्परधर्मवदवृत्तिधर्मवत्त्वरूपस्य हेतोरसिद्धि· । मायिमते जीवेश्वरधर्मयोरेकाधिकरणकत्वादित्याशङ्कावारणाय विरोधं विवृणोति ॥ विरोधश्चेति ॥ सहानवस्थाननियम परस्पराधिकरणावृत्तित्वम् । वध्यघातुकभावश्च न नाश्यनाशकभावरूप· । सर्वज्ञत्वासर्वज्ञत्वादीना तदभावात् । किंतु भावाभावत्वरूप इति ज्ञापनाय नित्यत्वानित्यत्वादाविवेत्युक्तम् ।

अथ सिद्धान्ते अत्यन्ताभावस्याप्रामाणिकप्रतियोगिकत्वनियमात् कथमीशवृत्तिसर्वज्ञत्वात्यन्ताभावरूपत्वमसर्वज्ञत्वस्य, कथं वा जीवगतासर्वज्ञत्वात्यन्ताभावरूपत्वं सर्वज्ञत्वस्येति चेत् इत्थम् । जीवे आरोपित-

*

भावलक्षणः । तादृशश्च धर्मः सर्वज्ञत्वासर्वज्ञत्वादिः । न चोपाधिभेदमात्रेणैव तद्व्यवस्थोपपत्तिः । योगिनि तददर्शनात् ।

सर्वज्ञत्वप्रतियोगिकात्यन्ताभाव एवासर्वज्ञत्वम् । स च मतान्तरे प्रतियोगिनेव सिद्धान्ते प्रधानेन विरुद्धयते । सर्वज्ञत्ववतीश्वरे सर्वज्ञत्वं नास्तीत्यप्रतीते । ईशगतसर्वज्ञत्वस्यासर्वज्ञत्वं प्रति प्रधानत्वादेव प्रतियोगित्वव्यवहारः । एवमसर्वज्ञत्वं सर्वज्ञतादात्म्यनिषेधः । सर्वज्ञतादात्म्यं च सर्वज्ञत्वमेवेति तत्प्रतियोगिकत्वमसर्वज्ञत्वस्य । अन्योन्याभावस्य प्रामाणिकप्रतियोगिकत्वोपपत्तेः । तदभावश्च सर्वज्ञत्वमेव । भावभिन्नात्यन्ताभावस्यैव प्रामाणिकप्रतियोगिकत्वनिषेधात् । निषेधस्य निषेधश्च भाव एव बलाद्भवेदिति वचनात् । अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

॥ सर्वज्ञत्वेति ॥ ननु किमिदं सर्वज्ञत्वम् । न तावत् सर्वविषयकज्ञानवत्त्वम् । मेयत्वादिना सामान्यतः सर्वविषयकज्ञानस्य जीवसाधारण्यात् । नापि यावन्तः पदार्थाः तत्तद्व्यक्तित्वेन तावद्विषयकज्ञानवत्त्वम् । असर्वज्ञादीनां विशिष्य तावद्विषयकज्ञानाभावेन दुर्ज्ञेयत्वापत्तेः । उच्यते । विषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानधिकरणज्ञानवत्त्वं सर्वज्ञत्वम् । मेयत्वेन सर्वविषयकेऽपि ज्ञाने घटत्वेन घटाभानाद्विषयितासम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । असर्वज्ञस्याप्येतादृशसर्वज्ञत्वज्ञानसम्भवान्न दुर्ज्ञेयत्वम् । आदिपदेन स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यादिपरिग्रहः ।

नन्वप्रयोजको हेतुः । धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदाभावेऽपि तन्न्यूनसत्ताकभेदेनैव विरुद्धधर्मवत्त्वोपपत्तेरित्याशङ्कां निराचष्टे ॥ न चेति ॥ जीवेशयोरविद्याद्युपाधिकृतभेदेनैवोक्तविरुद्धधर्मवत्त्वोपपत्तिरित्यर्थः । योगिनि योगोपात्तनानादेहवति । तददर्शनात् उक्तविधविरुद्धधर्मवत्त्वादर्शनात् । तथाचौपाधिकभेदस्य विरुद्धधर्मवत्त्वनिर्वाहकत्वे योगिनोऽपि

एवं देवदत्तान्तःकरणं यज्ञदत्तान्त·करणावच्छिन्नचैतन्याद्वस्तुतो भिन्नचैतन्यावच्छेदकम् । तद्वृत्त्यनिवर्त्यनिवर्तकत्वात् । व्यतिरेकेण यज्ञदत्तान्त करणवत् । एवं देवदत्तस्मरणं न वस्तुतो यज्ञदत्तीयं यज्ञदत्तानुभवाजन्यत्वात् व्यतिरेकेण यज्ञदत्तस्मरणवदित्याद्यूह्यम् । न चासिद्धि । देवदत्तानुभूते यज्ञदत्तस्मरणानुदयात् । आत्मनां

तत्प्रसङ्ग इति भाव । पूर्वमौपाधिकभेदस्य विशिष्य दुःखानुसन्धातृत्व तदभावोभयनिर्वाहकत्वं निराकृतम् । इदानीं तु सामान्यतो विरुद्धधर्मद्वय-निर्वाहकत्वमिति न पुनरुक्ति· ।

मिथो जीवभेदकानुमानान्तरमाह ॥ एवमिति ॥ अत्र यज्ञदत्तान्तः-करणावच्छिन्न चैतन्यप्रतियोगिक-धर्मिसत्तासमानसत्ताक-भेदविशिष्टस्यैव साध्यत्वम् । चैतन्यावच्छेदकपदं तु चैतन्यनिरूपितस्य स्वभोग्यवृत्तिकत्व-रूपावच्छेदकत्वस्य सम्बन्धत्वलाभार्थम् । नात साध्याप्रसिद्धिः । तादृश-भेदविशिष्टस्य घटादे· प्रसिद्धत्वात् । तस्य चोक्तसम्बन्धेन वृत्त्यसम्भवा-च्चैतन्यावच्छेदकत्वमादायैव साध्यपर्यवसानादुद्देश्यसिद्धि· ॥ तद्वृत्त्यनिवर्त्य-निवर्तकत्वादिति ॥ यज्ञदत्तान्त करणवृत्तिरूप यज्ज्ञान तदनिवर्त्य यदज्ञानादि तन्निवर्तकवृत्त्यारम्भकत्वादित्यर्थः ॥ देवदत्तस्मरणमिति ॥ देवदत्तकर्तृकस्मरणं यज्ञदत्तप्रतियोगिकवास्तवतादात्म्यापन्नकर्तृकस्मरणान्यत् यज्ञदत्तकर्तृकानुभवाजन्यत्वादित्यर्थः । अत्र यद्यपि घटादेरन्वयदृष्टान्तत्वं सम्भवति । तथापि यज्ञदत्तीयस्मृतेस्तदीयानुभवजन्यत्वेन व्यतिरेकव्याप्तेः सुग्रहत्वात्तदनुसरणम् । अत्र च फलतो देवदत्तयज्ञदत्तयोर्भेदसिद्धिः । आदिपदेन देवदत्तानुभवो न वस्तुतो यज्ञदत्तीयो यज्ञदत्तस्मरणाजनकत्वा-द्व्यतिरेकेण यज्ञदत्तानुभववदित्यादेः संग्रह· । देवदत्तस्मरणस्य यज्ञदत्तानु-भवजन्यत्वादसिद्धिरित्याशङ्कां वारयति ॥ न चेति ॥ न च मायिमते देवदत्तानुभवस्यैव यज्ञदत्तीयत्वादसिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । चैतन्यमात्रा-भेदेऽपि विशिष्टभेदेन तव तदीयत्वासम्भवात् । अन्यथा देवदत्तानुभूते

स्वाभाविकभेदे सुखदु:खादिव्यवस्थानुपपत्तिर्बाधिका मन्दारमञ्जर्या-मस्माभिरुपपादिता द्रष्टव्या ।

श्रुतयश्च द्वा सुपर्णेत्याद्याः । व्यावहारिकभेदपरास्ता इति चेत् । स किं बाध्यः । बाढमिति चेत् न । तर्हि श्रुतेः प्रामाण्यं न स्यात् । बाध्यार्थग्राहित्वात् । शुक्तिरूप्याध्यक्षवत् । प्रामाण्यं च व्यावहारिक-मिति चेत् । किं तर्ह्यप्रामाण्यं पारमार्थिकम् । कः सन्देहः । अस्ति

यज्ञदत्तस्मरणप्रसङ्गात् । उक्तानुमानेषु विपक्षे बाधकमाह ॥ आत्मना-मिति ॥ सुखदुःखव्यवस्थानुपपत्ति. ॥ तत्सुखं तेनैवानुभूयत इत्यादि-नियमानुपपत्तिः । चैत्रादेर्मैत्रादिसुखाद्यनुभवस्यापत्तिरिति यावत् ।

ननु सुखादिव्यवस्थायाः पारमार्थिकत्वे भवेत्स्वाभाविकभेदापेक्षत्वम् । न चैवम् । तस्याः काल्पनिकत्वादित्याशङ्कापनोदाय मन्दारमञ्जर्यामुपपादिते-त्युक्तम् । तथाहि । काल्पनिकी व्यवस्था किं व्यवस्थापकमेव नापेक्षते । किं वा पारमार्थिकम् । आद्ये काल्पनिकजीवत्वादिव्यवस्थानिर्वाहाया-विद्यादिकल्पनानर्थक्यप्रसङ्ग । द्वितीये काल्पनिकस्यापि व्यवस्थापकस्य स्वाभाविकभेदं विनाऽनुपपत्तेरित्यादिकं तत्र द्रष्टव्यम् ।

एवं जीवेशभेदे प्रत्यक्षानुमाने अभिधायागममप्याह ॥ श्रुतयस्त्विवति ॥ न श्रुतय. पारमार्थिकभेदे प्रमाणमित्याशङ्कते ॥ व्यावहारिकेति ॥ श्रुत्युक्तो भेदो बाध्योऽबाध्यो वेति विकल्पेन दूषयितुं पृच्छति ॥ स किमिति ॥ प्रामाण्यं अबाध्यार्थकत्वम् । नन्वारोपितमेव श्रुते. प्रामाण्य । किं त्वब्रह्म-ज्ञानाबाध्यत्वात् व्यवहारार्हमित्याशङ्कते ॥ प्रामाण्यमिति ॥ अप्रामाण्यं प्रामाण्याभाव· ॥ पारमार्थिकमिति ॥ भावाभावयोरेकस्य बाधेऽन्यस्या-बाध्यत्वनियमादिति भाव· । अत्रेष्टापत्तिमाशङ्कते ॥ कः सन्देह इति ॥ तर्हि बौद्धमतप्रवेशप्रसङ्ग इत्याह ॥ अस्तीति ॥ तथागतो बौद्ध स्वस्य तदनुयायित्वमनभ्युपगच्छत इत्यर्थ· ।

महान् सन्देहस्तथागतचरणशरणत्वमजानतः । ननु श्रुत्युपस्थितार्थानङ्गीकारे श्रुतेरप्रामाण्यं स्यात् । न चास्माभिः श्रुतिप्रतिपादितभेदो नाङ्गीक्रियते । नाप्यस्माभिरनङ्गीकृतं तत्सत्यत्वं श्रुतिप्रतिपाद्यं, श्रुतौ सत्यपदाश्रवणादिति चेन्नैष दोषः । स्वगोचरार्थाबाधो हि प्रामाण्यम् । तद्बाधश्चाप्रामाण्यम् । तत्कथं श्रुतिवेद्यस्य भेदस्य बाधे श्रुतेः प्रामाण्यप्रसङ्गः । सत्यपदाश्रवणात्तदनङ्गीकारे एकमेवाद्वितीयमित्यादौ सत्यपदाभावात् अद्वैतमपि पारमार्थिकं न स्यात् । अथाद्वैतश्रुतेः षड्विध-

---

शुक्तिरूप्याध्यक्षवदित्युक्तदृष्टान्ताभिप्रायमविज्ञाय शङ्कते ।। नन्विति ।। सत्यपदाश्रवणात् ।। भेदे सत्यत्वसमर्पकपदाश्रवणात् । अबोधकत्वमेव ह्यप्रामाण्यप्रयोजकम् । श्रुतीनां च भेदस्वरूपबोधकत्वान्न तदंशेऽप्रामाण्यम् । तस्य पारमार्थिकत्वं तु न श्रुतिबोधितम् । अतस्तदंशे तदप्रामाण्यमिष्यत एवेति भावः ।। स्वगोचरेति ।। अबाध्यार्थबोधकत्वमित्यर्थः । अयं भावः । अबोधकत्ववद्बाध्यार्थबोधकत्वमप्यप्रामाण्यप्रयोजकम् । अन्यथा शुक्तिरजतग्राहकदुष्टेन्द्रियादेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् । तच्च श्रुतेरप्यविशिष्टमिति तदप्रामाण्यं दुर्वारमेव । न च ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यबोधकत्वमेव प्रामाण्यम् । तच्च श्रुतिसाधारणमिति वाच्यम् । शुक्तिज्ञानेतराबाध्यबोधकत्वमेव प्रामाण्यं, तच्च दुष्टेन्द्रियसाधारणमित्यस्यापि सुवचत्वात् । किञ्च यच्छ्रुते प्रामाण्यं तद्बाध्यमेवेति तदभावलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेति ।

भेदसत्यत्वं न श्रुत्युक्तमित्येतद्दूषयति ।। सत्यपदाश्रवणादिति ।। द्वा सुपर्णेत्यादावित्यादिः । तदनङ्गीकारे भेदसत्यत्वानङ्गीकारे ।। न स्यादिति ।। अयमाशयः । सत्त्वासत्त्वोदासीनप्रतीत्यभावादुक्तश्रुत्याऽपि सत्त्वेनैव भेदप्रतीतेः सम्भवति श्रुतेस्तत्सत्यत्वे प्रामाण्यम् । अन्यथा श्रुतेरद्वैतस्वरूपमात्रग्राहकत्वापत्त्या सत्यत्वाग्राहकत्वादद्वैतमपि तव बाध्यं स्यादिति ।

तात्पर्यलिङ्गयुक्तत्वात्तदर्थः पारमार्थिक इति चेत् न। उपक्रमादीनि हि स्वार्थे तात्पर्यं ज्ञापयन्ति। एवं चाद्वैतमात्रपरमस्तु, तात्पर्यलिङ्गवशान्न तत्सत्यत्वपरम्। तस्यातदर्थत्वात्। भेदे षड्विधतात्पर्यलिङ्गयुक्तत्वमन्यत्रोपपादितमस्माभिः।

ननु श्रुतेरद्वैतस्वरूपमात्रग्राहकत्वेऽपि तत्सत्यत्वमुपक्रमादितात्पर्यलिङ्गैरवसीयते। न तु भेदसत्यत्वमित्याशङ्कते ॥ अथेति ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रमः। ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्युपसंहारः। तत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासः। ऐक्यस्य मानान्तराप्राप्तत्वादपूर्वता। अथ सम्पत्स्यत इति फलम्। येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यर्थवाद इति षड्विधतात्पर्यलिङ्गयुक्तत्वादित्यर्थः। यद्यप्युपपत्त्या सह तात्पर्यलिङ्गानि सप्तविधानि। अस्ति चाद्वैतेऽपि श्रौतोपपत्तिर्यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादित्यादिः। तथाप्युपक्रमादेः सर्वस्यापि उपपत्तिरूपत्वेनार्थसिद्धत्वात् सा न पृथगुक्ता। स्यादेवम्। यद्युपक्रमादिप्रतिपाद्यमैक्यसत्यत्वं स्यात्। न चैवम्। अपि त्वैक्यमात्रम्। अतो न तत्सत्यत्वसिद्धिरित्याह ॥ उपक्रमादीनीति ॥

ननूपक्रमादीनामैक्यसत्यत्वाप्रतिपादकत्वेऽपि तद्व्याप्यतया तत्साधकत्वमव्याहतमित्यत आह ॥ भेद इति ॥ द्वा सुपर्णेत्युपक्रमः। परमं साम्यमुपैतीत्युपसंहारः। तयोरन्यः अनश्नन्नन्यः अन्यमीशमित्यन्यशब्दाभ्यासः। शास्त्रैकसमधिगम्येश्वरभेदपरत्वादपूर्वता। पुण्यपापे विधूयेति फलम्। अस्य महिमानमित्यर्थवादः। अनश्नन्नित्युपपत्तिश्चेत्युपपत्तिसहितषड्विधतात्पर्यलिङ्गयुक्तत्वं भेदविषयश्रुतेरपि न्यायामृते उपपादितम्। ततश्च भेदसत्यत्वसिद्धिरित्याशयः। यद्वा भेदविषय एव श्रुते षड्विधतात्पर्यलिङ्गयुक्तत्वमित्यर्थः। तथाहि। एकमेवाद्वितीयमिति सजातीयद्वितीयराहित्येनैवोपक्रमः। कालादेः सत्त्वश्रवणेन द्वितीयमात्रनिषेधायोगात्। ऐतदात्म्यमित्येतत्स्वामिकत्वेनोपसंहारो न त्वेतत्स्वरूपत्वेन।

यदि पुनरबाध्य स भेदस्तर्ह्यविवाद. । कुतश्च व्यावहारिक-भेदपरत्वम् । अद्वैतश्रुतिविरोधादिति चेत् । तर्ह्यद्वैतश्रुतेः प्राति भासिकाद्वैतपरत्वमस्तु । विरोधपरिहारसाम्यात् । ननु न श्रुत्युपपादितस्य बाधादप्रामाण्यम् । किन्तु तदभिप्रेतस्य । अन्यथा मीमांसकमतेऽर्थवादादिभागस्याप्रामाण्यप्रसङ्ग. । न चात्र भेद. श्रुतितात्पर्यगोचर. । श्रुतीनां नेह नानाऽस्तीति निषेधाय प्रत्यक्षप्राप्तभेदानुवाद-

तद्धितवैयर्थ्यात् । तत्त्वमसीत्यनेनापि तत्सदृशत्वादिकमेवाभ्यस्यते । तत्त्वपदमुख्यार्थविशिष्टाभेदबाधेन पदद्वयस्य चिन्मात्रलक्षणापेक्षया सामानाधिकरण्यमात्रस्य गौणत्वौचित्यात् । अतत्त्वमसीति च्छेदे तु स्फुटमेव भेदपरत्वम् । मानान्तरागम्येश्वरभेदपरत्वादपूर्वत्वम् । अथ सम्पत्स्यत इति ब्रह्मप्राप्ति फलनुच्यते । येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यर्थवादश्च सादृश्यादिनोपपद्यते । तथैव मृत्पिण्डादिदृष्टान्तैरुपपादनात् । सर्वमृन्मयानामेकमृत्पिण्डविकारत्वाभावेन तदभेदे तात्पर्यायोगादित्यादि द्रष्टव्यम् ।

अस्तु तर्ह्यबाध्य एव श्रुत्युक्तो भेद इत्यत आह ॥ यदि पुनरिति ॥ अविवाद इति ॥ अबाध्यत्वस्यैव पारमार्थिकत्वरूपतयाऽस्मदभिमतसिद्धेरिति भाव । भेदश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वे बाधकमभिधाय साधकाभावमाह ॥ कुतश्चेति ॥ अद्वैतस्य व्यावहारिकत्वासम्भवात् प्रातिभासिकेत्युक्तम् । नन्वेवमद्वैतश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत् त्वन्मते द्वैतश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गेन तुल्यत्वादिति भावः । स्यादेवम् । यद्यबाध्यार्थप्रतिपादकत्वं प्रामाण्यं स्यात् । न चैवम् । अपि त्वबाध्यार्थपरत्वम् । द्वा सुपर्णेत्यादीना च भेदानुवादकानां तन्निषेधपरत्वादेव प्रामाण्योपपत्तिः । अत एव तत्प्रतिपाद्यभेदस्य बाध्यत्वमपीत्याशयेन शङ्कते ॥ नन्विति । अर्थवादभागस्येति ॥ तस्य प्रतिपाद्यार्थाबाधनियमाभावेऽप्यबाध्यविध्यर्थकार्यपरत्वेनैव प्रामाण्याङ्गीकारादिति भावः । मतान्तरे प्रतिपाद्यार्थेऽपि प्रामाण्यात् मीमांसकमत इत्युक्तम् । एवं सत्यद्वैतश्रुतीनां

कत्वादिति चेन्न। नेह नानाऽस्तीत्यादिवाक्यानि विमता आत्मानः परमात्मनः परमार्थतो न भिद्यन्ते आत्मत्वात्परमात्मवदिति अनुमानप्राप्तमभेदं द्वा सुपर्णेति निषेधायानुवदन्तीति वैपरीत्यप्रसङ्गात्। भेदस्य तादात्म्यनिषेधात्मकतया भेदप्रतिपादकानां तादात्म्यनिषेधरूपत्वात्।

एतेन निषेधवाक्यत्वादद्वैतवाक्यं प्रबलमिति प्रत्युक्तम्। न हि प्रत्यक्षेण प्राप्तिरनुवादे प्रयोजिका। तथासति अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यग्नेः

प्रातिभासिकाद्वैतपरत्वेऽपि नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशयेनाह ॥ नेहेति ॥ वाक्यान्यनुवदन्तीत्यन्वयः। भेदवदभेदस्य प्रत्यक्षेण प्राप्त्यभावादाह ॥ विमता इति ॥ ननु द्वा सुपर्णेत्यादीनां कथमभेदनिषेधपरत्वम्? तदर्थकपदाभावादत आह ॥ भेदस्येति ॥ तादात्म्यनिषेधरूपत्वात् अभेदाभावरूपत्वात्। तथाच भेदार्थस्यैव तदर्थकत्वान्नोक्तदोष इति भावः।

एवं भेदश्रुतेरभेदनिषेधकत्वसमर्थनेन वाचस्पत्युक्तमपि प्रत्युक्तमित्याह ॥ एतेनेति ॥ प्रबलमिति ॥ तथाच तेन भेदश्रुतेरेव बाधः। अन्यथा नेदं रजतमिति प्रत्यक्षस्यापि प्राबल्यासिद्धेरिदं रजतमिति प्रत्यक्षबाधकत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ प्रत्युक्तमिति ॥ भेदश्रुतेरपि निषेधकत्वसाम्ये दुर्बलत्वायोगादिति भावः। अथ भेदस्याभेदनिषेधरूपत्वेऽप्यभेदनिषेधत्वेन भेदाप्रतिपादकत्वात् द्वा सुपर्णेत्यादेर्दुर्बलत्वमेवेति चेदत्र वक्तव्यम्। किमभेदज्ञानं प्रति अभेदनिषेधत्वेनैव भेदज्ञान विरोध्युत भेदत्वेनापि। आद्येऽनुभवविरोधः। घटः पटभिन्न इत्यादिज्ञानदशायां जात्वपि तदभेदज्ञानानुदयात्। द्वितीये तु कथं द्वा सुपर्णेत्यादेर्दुर्बलत्वम्? विरोधित्वाविशेषात्। न चैवमुक्तातिप्रसङ्गः। निश्चितप्रामाण्यकत्वेन प्राबल्यात्। परीक्षया च तन्निश्चयात्। निषेधकत्वमात्रस्याप्रयोजकत्वात्। अन्यथा न हिंस्यादित्यादेरग्नीषोमीयमित्यादिश्रुतिबाधकत्वप्रसङ्गात्। न चैवं भेदाभेदवाक्ययोः प्राबल्यदौर्बल्यानिर्णयः। निरवकाशत्वादिना तन्निर्णयात्। निरवकाशत्वं च भेदवाक्यानामेवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्।

शीतनिवृत्तिं प्रति कारणत्वमन्वयव्यतिरेकरूपानुमानप्राप्तं प्रतिपादयत् सर्वसंमतमनुवादकं न स्यात्। यद्वा तत्त्वमसीति श्रुत्यर्थापरिज्ञानादद्वैतप्राप्तिरस्तु। अस्ति च श्रुत्यर्थापरिज्ञानप्राप्तं श्रुत्यन्तरेणेष्टापूर्तयोः परमपुरुषार्थत्वं निषिद्ध्यत इति। अथवा दुःशास्त्रपरम्परया प्रवाहतोऽनादि-

---

नन्वभेदश्रुतीनां नानुवादकत्वसम्भवः। अभेदस्य प्रत्यक्षेणाप्राप्तत्वात्। न च प्राप्तिमात्रमनुवादप्रयोजकम्। सर्वस्याप्यनुमानतः प्राप्तिसम्भवेन श्रुतिमात्रस्याप्यनुवादकत्वप्रसङ्गादित्यत आह ॥ न हीति ॥ इति वाक्यमनुवादकं न स्यादित्यन्वयः। इष्टापत्तिनिरासार्थमनुवादकत्वेन सर्वसंमतमिति। प्रत्यक्षप्राप्तप्रतिपादकत्वे दोषाभावादन्वयव्यतिरेकरूपानुमानप्राप्तं कारणत्वमर्थं प्रतिपादयदिति। कारणत्वस्य कालादिघटितत्वेन प्रत्यक्षासम्भवादिति भावः। यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमित्यन्वयमात्रस्य प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोः व्यभिचरितत्वात् व्यतिरेकनिवेशः। यदभावे यदभाव इति व्यतिरेकस्य नरशृङ्गशशशृङ्गयोर्व्यभिचारित्वादन्वयनिवेशः। न चैवमप्यन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवति व्यभिचारः। अनन्यथासिद्धत्वेनापि विशेषणीयत्वात्। वस्तुतस्तु अन्वयव्यतिरेकवत्त्वस्य नियतपूर्ववृत्तित्वव्याप्यतया तेन तस्मिन् साध्यमाने हिमनिवृत्तिं प्रत्यग्नेरन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वबाधात् अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वसिद्धिरित्यवधेयम्।

एवमनुमानादद्वैतप्राप्तिमभिधायागमादपि तामाह ॥ यद्वेत्यादि ॥ श्रुतिप्राप्ताद्वैतस्य श्रुत्यन्तरेण प्रतिषेधे श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिरतः ॥ श्रुत्यर्थापरिज्ञानादिति ॥ श्रुतितात्पर्यविषयार्थापरिज्ञानात्। तत्साद‍ृश्यादिरूपार्थे श्रुतितात्पर्यापरिज्ञानादिति यावत् ॥ यथेष्टापूर्तयोरिति ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यादि-श्रुतितात्पर्यविषयस्वर्गपदार्थपरमात्मज्ञानसाधनत्वापरिज्ञानप्राप्तस्य नित्यसुखस्वरूपस्वर्गसाधनत्वस्य इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढा इत्यादौ प्रतिषेध इत्यर्थः। इष्टं यजनं पूर्तमन्नदानादि।

सयुक्तिकशब्दाभासादप्यद्वैतप्राप्तिमाह ॥ अथवेति ॥ दुःशास्त्रपरम्परया पूर्वपूर्वोपजीव्युत्तरोत्तरमायिशास्त्रेण। ननु आधुनिकशास्त्र-

*

प्रासाद्वैतं कथमनादिवेदेन निषिद्ध्यत इत्यत आह ॥ प्रवाहतोऽनादिरूपयेति ॥ [१]प्रवाहतोऽनादित्वं चैकप्रवाहमध्यपतितानेकप्रवाहिप्रतियोगिकप्रागभावावच्छिन्न-कालावृत्तित्वानधिकरणध्वंस-प्रतियोगि-प्रवाहित्वमिति मन्दारमञ्जर्यामुक्तम् । तत्र च सादिप्रवाहघटकघटादिक्रियायामतिव्याप्तिवारणाय कालावृत्तित्वानधिकरणेति कालत्वव्यापकार्थकम् । सादिप्रवाहघटकवस्तुध्वसस्य च न कालत्वव्यापकत्वम् । तस्य तत्प्रवाहोत्तरयावत्कालवृत्तित्वेऽपि तत्प्रवाहघटकानेकवस्तुप्रागभावावच्छिन्नयावत्कालवृत्तित्वा-

---

[१] कर्मणा प्रवाहतोऽनादित्व चेत्थम्—कर्मणा य एक प्रवाह तन्मध्यपतिता अनेके प्रवाहिण कर्माणि । तादृशकर्मणा प्रागभावाश्च इदानीं विनष्टाना वर्तमानाना तथा भाविना च कर्मणा प्रागभावा॰ भवन्ति । एते च प्रागभावा विनाशिनोऽपि स्वरूपतोऽनादय । तथा च तादृशप्रागभावविशिष्ट यो य कालो भवति तत्र सर्वत्र कस्यचन कर्मण ध्वसो विद्यते । अत एव च तादृशकर्मप्रवाह-घटक-प्रवाहिप्रतियोगिक-ध्वसस्य तादृशप्रागभावावच्छिन्नकालावृत्तित्वानधिकरणत्वम् । एव च तादृशप्रागभावविशिष्टकालत्वव्यापकत्व कर्मध्वसानामस्तीति तादृशध्वसप्रतियोगिप्रवाहित्वस्य कर्मसु भावात् कर्मणा प्रवाहतोऽनादित्वम् ॥

सादिप्रवाहघटकाना च प्रवाहिणा न प्रवाहतोऽनादित्वम् । तत्प्रवाहघटकप्रवाहिध्वसाना तत्प्रवाहोत्तरयावत्कालवृत्तित्वेऽपि तत्प्रवाहप्राक्काले अभावात् । एव सादिप्रवाहघटकप्रवाहिध्वसाना कालत्वव्यापकत्व नास्तीति सूचयितुमेव तादृशप्रागभावावच्छिन्नेति कालविशेषणम् । वस्तुतस्तु कालत्वव्यापकध्वसप्रतियोगिप्रवाहित्वमात्र प्रवाहतोऽनादित्वमिति काशिकाया स्पष्टम् । यद्यपि प्रवाहतोऽनादित्वेन स्वीकृतस्य कस्यापि प्रवाहिण ध्वस न कालत्वव्यापक । उत्पत्ते प्राक् तद्ध्वसस्याभावात् । अथापि तत्प्रवाहघटकस्य कस्यचन प्रवाहिणो ध्वस सर्वस्मिन् काले वर्तत इति तत्प्रवाहघटकप्रवाहिध्वसत्वेन सर्वेषा तादृशप्रवाहिध्वसाना कालत्वव्यापकत्वसिद्धिरिति भाव ।

भावादित्येतल्लाभार्थमवच्छिन्नान्तोपादानम् । न त्वस्य लक्षणघटकत्वमनर्थकत्वात् । [१]कालत्वव्यापकप्रवाहित्वमित्येवोक्तौ अनित्यानादिप्रवाहघटकमनोवृत्तीनामसंग्रहात्तादृशध्वसप्रतियोगित्वपर्यन्तनिदेश । यद्यप्यनादिप्रवाहघटककामकर्मादिध्वंसानामपि न प्रत्येकं कालत्वव्यापकत्वसम्भव । तथापि तत्प्रवाहघटकवस्तुध्वसत्वेन व्यापकत्वं विवक्षणीयमिति ज्ञापनाय प्रवाहिपदम् । यद्यप्येवं न कामकर्मादिध्वंसप्रवाहसङ्ग्रह । तद्घटकवस्तुध्वंसाप्रसिद्धे । तथाप्यत्र भावानामेव लक्ष्यत्वान्न दोष । अभावानामपि लक्ष्यत्वे [२]तत्प्रवाहघटकप्रवाहिप्रागभावावच्छिन्नकालत्वव्यापकप्रवाहित्वं

[१] अत्र मनोवृत्तीनामिति कामकर्मादीनामप्युपलक्षणम् । मनोवृत्तिप्रवाहस्येव कामकर्मादिप्रवाहस्यापि अनादित्वे सत्यनित्यत्वात् । कालत्वव्यापकप्रवाहित्वमात्रस्य प्रवाहतोऽनादित्वरूपत्वे चरममनोवृत्त्याद्यनन्तर कस्यापि मनोवृत्त्यादे प्रवाहिणोऽभावात् तस्य प्रवाहतोऽनादित्वानुपपत्ति । प्रवाहिध्वसस्य कालत्वव्यापकताविवक्षणे च प्रवाहतोऽनादित्व अनित्यानादिप्रवाहघटकाना सुघटमिति स्पष्टम् ।

[२] अनादिप्रवाहघटकध्वसाना तत्प्रवाहघटकप्रवाहित्वेन कालत्वव्यापकताऽस्तीति तेषा सग्रहाय कालत्वव्यापकप्रवाहित्वमित्येवालम् । अथापि अनित्यानादिप्रवाहघटकाना प्रवाहिणा प्रवाहतोऽनादित्वसिद्ध्यर्थं तत्प्रवाहघटकप्रवाहिप्रागभावावच्छिन्नत्वस्य कालविशेषणत्वम् आवश्यकम् । अन्यथा तादृगप्रवाहघटकचरमव्यक्तिनाशानन्तर कस्यापि प्रवाहिणोऽभावात तादृशप्रवाहघटकाना प्रवाहतोऽनादित्वानुपपत्ति । तादृशप्रागभावावच्छिन्नत्वस्य कालविशेषणत्वे तु अनित्यानादिप्रवाहघटकप्रवाहिण तत्प्रवाहघटकप्रवाहिप्रागभावविशिष्टकालावृत्तित्वाभावेन तादृशकालत्वव्यापकप्रवाहित्वोपपत्ति । तत्प्रवाहघटकचरमव्यक्तिनाशानन्तरकाले कस्यापि प्रवाहिणोऽवृत्तित्वेऽपि तस्य कालस्य तत्प्रवाहघटकप्रवाहिप्रागभावावच्छिन्नत्वाभावान्न कश्चिद्दोष ।

रूपयाऽद्वैतप्राप्तिः । अस्ति च कुमतप्राप्तस्य निषेधः । तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सदजायतेति । कुतस्तु

प्रवाहतोऽनादित्व बोध्यम् । एतेन यथाश्रुतलक्षणस्यानादिप्रवाहघटकचरमव्यक्तावव्याप्तिः। तद्ध्वंसस्य तत्प्रवाहघटकवस्तुप्रागभावावच्छिन्नकालावृत्तित्वात् । एवं तादृशकालावृत्तित्वानधिकरणत्वस्य तादृशकालवृत्तित्वरूपतया तस्य च सादिप्रवाहघटकवस्तुसाधारणत्वादतिव्याप्तिः । तादृशयत्किञ्चित्कालावृत्तित्वानधिकरणत्वस्य तादृशयावत्कालवृत्तित्वपर्यवसितस्य विवक्षायामसम्भवः। कस्यापि ध्वंसस्य तादृशयावत्कालावृत्तित्वात् अवच्छिन्नान्तवैयर्थ्यं चेत्यादिकमपास्तम् ।

केचित्तु एकप्रवाहेत्यादिनैकप्रवाहघटकाः यावन्त प्रवाहिणस्तत्तत्प्रागभावावच्छिन्नकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं विवक्षितम्। तत्र च सादिप्रवाहवारणायावच्छिन्नान्तोपादानम् । तद्घटकवस्तुध्वसानां च तद्घटकप्रथमव्यक्तिप्रागभावावच्छिन्नकालवृत्तित्वमित्यदोषः । यद्यपि सामान्यतो यावत्प्रागभावावच्छिन्नकालवृत्तित्वनिवेशेऽपि तद्दोषवारणसम्भवः। तथापि अव्यावर्तकानन्तप्रागभावनिवेशवैयर्थ्यात् तत्प्रवाहघटकप्रवाहिप्रागभावानामेव निवेशः । न चानादिप्रवाहघटकवस्तुध्वंसानामपि प्रत्येक तादृशयावत्प्रागभावावच्छिन्नकालवृत्तित्वाभावादसम्भव इति वाच्यम् । तत्तत्प्रागभावावच्छिन्नकालवृत्तिवृत्तितत्प्रवाहघटकवस्तुध्वंसत्वाश्रयीभूतध्वंसप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवं तत्तत्प्रागभावावच्छिन्नकालवृत्तिवृत्तितत्प्रवाहघटकत्वस्यैव सम्यक्त्वात् ध्वंसप्रतियोगित्वपर्यन्तनिवेशो निष्फल इति वाच्यम् । यथासन्निवेशेन वैयर्थ्यानवकाशादित्याहुः । एवं च दुःशास्त्राणामप्युक्तरूपानादित्वादनादित एवाद्वैतस्य प्राप्तिसम्भवाद्वेदनिषेध्यत्वोपपत्तिरिति भावः ।

॥ निषेध इति ॥ असदेवेत्यादिना परमतमनूद्य कुतस्त्वित्यादिना निषेध इत्यर्थः । कस्य मतेन प्राप्तं किमत्र निषिध्यत इत्याकांक्षायामाह

सोम्येवं स्यादिति होवाच । कथमसतः सदजायेतेत्यादौ । अत्र हि बौद्धमतप्राप्तमसत्कारणत्वं निषिद्ध्यते । तस्माद् द्वा सुपर्णेत्याद्याः श्रुतयो जीवेश्वरभेदे प्रमाणम् ।

परमं साम्यमुपैति, सह ब्रह्मणा विपश्चिता, मम साधर्म्यमागता-इत्याद्यास्तु न व्यावहारिकभेदपरत्वेन शङ्कितुमपि शक्याः । मुक्त्यनन्तर भेदप्रतिपादकत्वात् ।

घटपटभेदे तु प्रत्यक्षं प्रमाणं सुलभमेव । अनुमानं च घटः पटप्रतियोगिकतात्त्विकतादात्म्याधिकरणं न भवति । प्रतियोगिसामा-

---

॥ अत्र हीति ॥ द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुतेः पारमार्थिकभेदपरत्वमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अद्वैतश्रुतीनामुक्तरीत्या बाधोपपत्तेरित्यर्थः । व्यावहारिकभेदपरत्वशङ्कानिराससौकर्यात् श्रुत्यन्तराण्यप्याह ॥ परममिति ॥ यदा पश्य पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जन परमं साम्यमुपैति । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता इत्याद्या इत्यर्थः ॥ मुक्त्यनन्तरमिति ॥ तद्भिन्नत्वे सति तद्धर्मजातीयधर्मवत्त्वस्यैव साम्यादिशब्दार्थत्वात्तद्भिन्नतत्समानदेशत्वस्यैव तत्सहभावरूपत्वात्तस्य च ब्रह्मदर्शनफलत्वेनोक्तस्याविद्यानिवृत्त्युत्तरभावित्वेनाविद्यकत्वासम्भवादिति भावः ।

एवमात्मभेदं प्रसाध्यानात्मभेदमपि व्यवस्थापयति ॥ घटपटादीति ॥ सुलभमेवेति ॥ धर्मिप्रतियोगिनोः प्रत्यक्षत्वेनोक्तशङ्कानवकाशादिति भावः । अतीन्द्रियभेदे तु पूर्ववदीश्वरप्रत्यक्षमुदाहर्तव्यम् । न च प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकविषयकत्वम् । मानाभावात् । अस्यैवार्थस्य व्यावहारिकत्वाव्यावहारिकत्वयोर्व्याघाताच्च । न च भेदस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य परमार्थसत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् । सत्त्वेनैव भेदस्य प्रतीयमानत्वात् । तस्य च बाधाभावेन परमार्थत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

अत्रैवानुमानान्याह ॥ अनुमानं चेति ॥ पटेत्यादेः पटप्रतियोगिकतादात्म्याधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवानित्यर्थः । तात्त्विकतादात्म्येति पाठे पटत्वविशिष्टतादात्म्यावच्छिन्नभेदमादाय सिद्धसाधनवारणाय तात्त्विकपदं तदुपलक्षिततादात्म्यनिवेशलाभार्थम् । तदवच्छिन्नव्यावहारिकभेदसिद्धयाऽर्थान्तरत्व त्वात्मभेदसाधकानुमानरीत्या परिहरणीयम् ॥ प्रतियोगीति ॥ [१]अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिकं व्याप्यवृत्तिपटत्वादिकं चादाय पटे व्यभिचारवारणायानवच्छिन्नान्तनिष्ठान्तयोरभावविशेषणत्वेन निवेशः । न च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वविशेषणेनैव संयोगाभावादिव्यावृत्तेरनवच्छिन्नान्तव्यावृत्त्यभाव इति वाच्यम् । गुणादौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्यैव संयोगाभावस्य पटनिष्ठत्वेन तदव्यावृत्तेः । अनवच्छिन्नान्तनिवेशे च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकं यत्संयोगाभावत्वं तदनवच्छिन्नत्वाभावेन तद्व्यावृत्तेः । न चैवं घटत्वाभावादेरपि

---

[१] पटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्माधिकरणत्वमात्रस्य हेतुत्वे पटनिष्ठस्य सयोगस्य योऽत्यन्ताभाव तत्प्रतियोगिसयोगरूपधर्माधिकरणत्वेन हेतुमति पटे पटप्रतियोगिकतात्विकतादात्म्याधिकरणत्वाभावरूपसाध्याभावेन व्यभिचार । अत प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकानवच्छिन्नेति पटनिष्ठात्यन्ताभावविशेषणम् । पटनिष्ठश्च सयोगाभाव प्रतियोगिसमानाधिकरण । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदक सयोगाभावत्वम् । पटनिष्ठस्य सयोगाभावस्य च तदनवच्छिन्नत्वाभावात् न तमादाय पटे व्यभिचार ।

अत्यन्ताभावे पटनिष्ठत्वाविशेषणेऽपि पटे व्यभिचार । तथाहि—पटत्वात्यन्ताभाव. न प्रतियोगिसमानाधिकरण इति पटत्वाभावत्व न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकम् । किन्तु सयोगाभावत्व तादृशम् । तदनवच्छिन्नपटत्वात्यन्ताभावप्रतियोगिपटत्वरूपधर्माधिकरणे पटे साध्याभावाद् व्यभिचार । पटत्वात्यन्ताभावस्य पटनिष्ठत्वाभावात् पटनिष्ठत्वविशेषणेन व्यभिचारपरिहार ।

नाधिकरण्यावच्छेदकानवच्छिन्नपटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्माधिकरणत्वात्। व्यतिरेकेण पटवत्। अप्रसिद्धविशेषणत्वं चात्मभेदसाधकानुमान इव परिहर्तव्यम्। व्यावहारिकभेदमात्रेण पक्षदृष्टान्तभावश्च घटपटयोरुपपादनीयः।

नन्वथापि घटपटयोरपारमार्थिकभेदं वदता मया घटत्वादेरपि पटनिष्ठत्वाङ्गीकारेण पटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्माधिकरणत्वं घटस्य नास्तीत्यसिद्धिरिति चेत्। किं पटे घटत्वं तथ्यमतथ्यं वा। नाद्यः। अपसिद्धान्तात्। द्वितीये तु कथं पटे घटत्वात्यन्ताभावानङ्गीकरणम्। "सर्वेषामेव भावानां स्वाश्रयत्वेन संमते। प्रतियोगित्व-

---

घटत्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नत्वादसिद्धिरिति वाच्यः। स्वनिरूपकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकं यद्यत्तदनवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात्, प्रमेयत्वादिनिरूपकप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या स्वपदेन तदुपादानायोगात्। संयोगभावत्वादेरेव च तथात्वात्।

ननु सर्वस्यैव पटतादात्म्याधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नभेदरूपसाध्याप्रसिद्धिरत आह ॥ अप्रसिद्धेति ॥ परिहर्तव्यमिति ॥ प्रकृतानुमित्यविरोधित्वेन ज्ञेयमित्यर्थ। अभावसाध्यकव्यतिरेक्यनुमाने तददोषत्वस्योपपादितत्वादिति भाव ॥ पटनिष्ठत्वाङ्गीकारेणेति ॥ घटपटयोः स्वरूपैक्यादिति भाव। यद्यप्येवं पटे घटव्यवहारापत्तिरिति वक्ष्यमाणदूषणमत्र शक्यते वक्तुम्। तथापि पटे घटत्वात्यन्ताभावस्यैव प्रकृतोपयुक्तत्वात्तमेव तावदङ्गीकारयति ॥ पट इति ॥ अङ्गीक्रियमाणमिति शेषः। ननु पटे घटत्वस्य मिथ्यात्वेऽपि तत्र तदत्यन्ताभावाङ्गीकारः कुत इत्यत आह ॥ सर्वेषामिति ॥ घटादीनां तत्त्वतः स्वाधिकरणाप्रसिद्धेः स्वाधिकरणत्वेन संमत इत्युक्तम्। स्वप्रकारकधीविशेष्ये यावतीत्यर्थः। इति वदता त्वयेति सम्बन्धः। तथाच घटत्वादेरेतादृशमिथ्यात्वानुरोधादेव पटादौ तदत्यन्ताभावाङ्गीकार इति भाव।

मत्यन्ताभावं प्रति मृषात्मता ” इति वचनात् त्वया स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमित्यङ्गीकारात्। पटस्य घटत्वं प्रत्याश्रयत्वमेव नास्तीति तत्र तदत्यन्ताभावाभावेऽपि तत्र तस्य मिथ्यात्वं न विरुद्धमिति चेत्तर्हि पटस्य घटत्वं प्रत्यनाश्रयत्वे घटत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वं सुप्रसिद्धमिति कथमसिद्धिः । ननु तर्हि घटेऽपि घटत्वस्य मिथ्यात्वेन घटस्यापि घटत्वाश्रयत्वं नास्तीत्यसिद्धिरिति चेत् न। घटत्वात्यन्ताभावं प्रत्याश्रयस्य घटस्य घटत्वं प्रत्याश्रयत्वस्याप्यङ्गीकार्यत्वात्। अन्यथा घटत्वादेर्निरधिकरणत्वेन स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वरूपमिथ्यात्वं घटत्वादेर्न स्यात्।

ननु तथापि पटे व्यभिचारः । पटे साध्याभावसद्भावेऽपि साधनाभावाभावात्। पटे पटत्वस्यापि मिथ्यात्वेन पटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिपटत्वं प्रति पटस्याश्रयत्वादिति चेत् । अत एव

ननु स्वाश्रयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम्। स्वाश्रयत्वं च न वास्तवम् । नापि प्रातिभासिकसाधारणम् । येन विरोध सिद्धार्थता वा स्यात्। अपि तु व्यावहारिकमेवेत्याशयेन शङ्कते ।। पटस्येति ।। सुप्रसिद्धमेवेति ।। परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिव्याप्तत्वनियमादिति भाव । हेतुघटकचरमाधिकरणत्वं वास्तवमेव निविष्टमित्याशयेन शङ्कते ।। नन्विति ।। व्यावहारिकसाधारणमधिकरणत्वमेव हेतुघटकमित्याशयेन समाधत्ते ।। घटस्येति ।। प्रातिभासिकानैकान्त्यं तु न दूषणमिति भाव । अन्यथा घटस्य घटत्वं प्रति व्यावहारिकाधिकरणत्वानङ्गीकारे ।। निरधिकरणत्वेनेति ।। घटातिरिक्ते तादृशाधिकरणत्वस्यासम्भावितत्वादिति भावः। स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वयोरविशेषादाह ।। स्वात्यन्ताभावेति ।। अनवच्छिन्नान्तविशेषणमव्याप्यवृत्त्यभावमात्रवारकमिति मन्वानो दर्शयति ।। नन्विति ।। न च पटे पटत्वाधिकरणत्वस्यापि मिथ्यात्वेन तदभावसत्वान्न व्यतिरेक

हेतुविशेषित. प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकानवच्छिन्नेति । पटे पटत्वात्यन्ताभावसद्भावेऽपि तस्य पटत्वरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नतया साधनाभावसद्भावात् ।

व्यभिचार इति वाच्यम् । व्यतिरेकिणि प्रतियोगिव्यधिकरणसाधनाभावनिरूपितव्याप्तेरेव प्रयोजकत्वात् । पटे पटत्वाधिकरणत्वाभावस्य च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । अन्यथा पृथिवीत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगिसंयोगवत्त्वेन जलादौ पृथिवीत्वसिद्धिप्रसङ्गात् । अनवच्छिन्नान्तदानादेव नायं दोष इति समाधत्ते ॥ अत एवेति ॥ एतादृशदोषप्रसङ्गादपीत्यर्थ. । हेतुर्हेतुघटकाभाव ॥ प्रतियोगीति ॥

अथैवं घटत्वाद्यभावस्यापि घटादौ प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकानवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरिति चेद्-त्राहु. । [१]प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य निरूपकतया यदवच्छेदक तद-नवच्छिन्नपटवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मवत्त्व विवक्षितम् । घटत्वाद्य-

---

[१] प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकानवच्छिन्नेत्यत्र प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदक नाम प्रतियोग्यधिकरणवृत्तितानिरूपितावच्छेदकतावत् । अत्र चावच्छेदकता निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्ना विवक्षिता । तादृशवृत्तिताया निरूपक प्रतियोग्यधिकरण तादृशनिरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावद्भवति । एव च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदक यत् प्रतियोग्यधिकरण तदनवच्छिन्नत्व पटनिष्ठात्यन्ताभावे विशेषणतयाऽभिप्रेतम् । पटनिष्ठस्य घटत्वात्यन्ताभावस्य यत्प्रतियोगि घटत्व तदधिकरण घट एव । आधेयतासम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वात्मक तदवच्छिन्नत्व घटनिष्ठघटत्वात्यन्ताभावे । पटवृत्तिघटत्वात्यन्ताभावे च तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकानवच्छिन्नत्व प्रसिद्धमिति भाव ।

भावश्च पटादौ तादृश इति नाप्रसिद्धिरिति। तदसत्। प्रतियोग्यधिकरणस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वेन निवेशने वीजाभावात्। यत्तु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकानवच्छिन्नेत्यस्य प्रतियोग्यनधिकरणत्वेन पटविशेषणे तात्पर्यान्नाप्रसिद्धिरिति। तच्चिन्त्यम्। तथासति प्रतियोग्यनधिकरणेत्यनुक्त्वा प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकानवच्छिन्नेत्युक्तौ वीजाभावप्रसङ्गात्। अव्याप्यवृत्त्यधिकरणत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वे संयोगमादायानैकान्त्याच्च। [१]वस्तुतस्तु परमते अभावानामधिकरणात्मकत्वात् घटनिष्ठघटत्वाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वेऽपि पटनिष्ठाभावस्य तदनवच्छिन्नत्वमव्याहतमेव। न च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकीभूतघटत्वाभावत्वस्यैक्यान्न पटनिष्ठाभावस्य तदवच्छिन्नत्वसम्भव इति वाच्यम्। अनुयोगिताविशेषरूपाभावत्वस्याभावभेदेन भिन्नत्वात्। अथवा प्रतियोगिसामानाधिकरण्यरूपं यदवच्छेदकं विशेषणं तदनवच्छिन्नत्वं तद्विशिष्टभिन्नत्वमिति यावत्।

---

[१] अभावानामधिकरणात्मकत्वे घटनिष्ठघटत्वात्यन्ताभाव घटात्मको भवति। पटनिष्ठस्तु पटात्मक। तथाच घटपटनिष्ठौ घटत्वात्यन्ताभावौ भिन्नौ। घटत्वरूपप्रतियोग्यधिकरणीभूतघटनिष्ठघटत्वात्यन्ताभावे अनुयोगिताविशेषरूप प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकीभूत यद् घटाभावत्व तदनुयोगिभेदन भिन्नमिति तदनवच्छिन्नत्व पटनिष्ठघटत्वात्यन्ताभावे प्रसिद्धमिति भाव।

वस्तुतस्तु अभावानामधिकरणात्मकत्वेऽपि घटपटयोरभेदवादिमते अधिकरणैक्यात् घटनिष्ठघटत्वात्यन्ताभावात् पटनिष्ठो घटत्वात्यन्ताभावो न भिन्न। तथाच प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकीभूत घटात्यन्ताभावत्व घटनिष्ठघटत्वात्यन्ताभाव इव पटनिष्ठघटत्वात्यन्ताभावेऽप्यस्तीति प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकानवच्छिन्नाभाव अद्वैतमते अप्रसिद्ध एव। अत एव अथवेत्यादिप्रकारान्तरानुसरणम्।

ननु तर्ह्यसिद्धिः । घटपटयोरभेदं वदता पटेऽपि घटत्वस्यांगीकारेण पटे घटत्वात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति चेत् न । त्वयापि घटपटयोरभेदं वदता पटे घटव्यवहारप्रसंगविरोधपरिहाराय व्यावहारिकभेदमात्रेण बिम्बप्रतिबिम्बत्वसत्त्वासत्त्वादिव्यवस्थावत् पटे घटत्वाद्यभावस्यांगीकार्यत्वात् । घटत्वस्य सर्वत्राविशेषेऽप्यविद्यावशात् प्रतिनियतो व्यवहार इति चेत् । न ह्यविद्या आरोपितरजताभावेऽपि शुक्त्यादौ रजतमिति व्यवहारं जन-

---

तदुपलक्षितभिन्नत्वस्य परमते पटवृत्तित्वविशिष्टघटत्वाभावादावभावेऽपि तद्विशिष्टभिन्नत्वमक्षतमेव । पटवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाद्यभावे च न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशिष्टभिन्नत्वमिति न कश्चिद्दोष ।

परमते प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकानवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ ननु तर्हीति ॥ घटपटयोरभेदं वदताऽपि त्वया पटे घटत्वात्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वाभावस्याङ्गीकार्यत्वादिति सम्बन्ध । ननु घटपटयोरभेदे घटत्वाभावस्य पटे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमेव कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्योक्तं ॥ घटपटयोर्व्यावहारिकभेदमात्रेणेति ॥ अत्र दृष्टान्त ॥ बिम्बेति ॥ यथा बिम्बप्रतिबिम्बयो स्वरूपैक्येऽपि व्यावहारिकभेदबलाद् बिम्बस्यैव बिम्बत्वं सत्त्वं च, प्रतिबिम्बस्यैव प्रतिबिम्बत्वमसत्त्व चेति व्यवस्था तथा घटस्यैव घटत्वं न तु पटस्येत्यङ्गीकार्यमिति भावः । ननु घटवत् पटेऽपि घटत्वमङ्गीक्रियत एव । न चैव घट एव घटव्यवहारो न पट इति व्यवस्थानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अविद्यासामर्थ्येन तदुपपत्तेरित्याशङ्कते ॥ घटत्वस्येति ॥ तथा चोक्तहेत्वप्रसिद्धितादवस्थ्यमिति भावः । विषयनिरपेक्षाऽविद्याया. साक्षात्तादृशव्यवहारनियामकत्वमसिद्धमित्याह ॥ न हीति ॥ अन्यथाऽऽविद्यकविषयवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । विषयसंपादनद्वारैव तस्यास्तादृशव्यवहारनियामकत्वमङ्गीकार्यमिति भावः । ततः प्रकृते किमित्यत आह

यति । तथात्वे घटेऽपि तं जनयेदिति । घटपटयोस्तादात्म्यस्य च पारमार्थिकत्वांगीकारे जीवब्रह्मणोरिव घटपटयोः स्वरूपं पारमार्थिकं स्यादिति प्रपञ्चमिथ्यात्ववाचोयुक्तिरयुक्ता स्यादित्यनुकूलतर्को द्रष्टव्यः॥

किंच घटः घटसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकपटादिधर्मिकत्रैका-

॥ तथात्व इति ॥ विषयसंपादनद्वारा व्यवहारनिर्वाहकत्वे चेत्यर्थः ॥ घटेऽपि तं जनयेदिति ॥ पटे घटत्वरूपविषयसत्त्वादविद्या तद्व्यवहार जनयेदित्यर्थः ।

यत्तु तथात्वे आरोपितरजताभावेऽप्यविद्यायाः रजतव्यवहारजनकत्वे पटेऽपि रजतव्यवहार जनयेदिति व्याख्यानं तदसत्। अविद्यासामर्थ्यात् पटे घटव्यवहार परिहरन्त प्रति पटे रजतव्यवहारापादनायोगात्। घटरजतयोरविशेषात्। अथ शुक्तौ रजतारोपदशाया शुक्तित्वरूपविषयसत्त्वेऽपि तद्व्यवहारवत् पटे घटत्वसत्त्वेऽपि तद्व्यवहार उपपद्यतामिति चेन्न। शुक्तौ विरोध्यारोपेण शुक्तित्वव्यवहारप्रतिबन्धसम्भवात् । पटे च विरोध्यारोपाभावदशाया घटत्वव्यवहारस्यापादनीयत्वात् । न च अविद्यासामर्थ्यादेव तत्र तत्प्रतिबन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । पटे घटत्वकल्पकाविद्यायास्तद्व्यवहारविरोधित्वायोगात् । पटे घटत्वं परिकल्प्याविद्यायास्तद्व्यवहारविरोधित्वकल्पनस्य प्रक्षालनाद्धीति न्यायेनानुचितत्वाच्च ।

स्यादेतत् । उक्तानुमानेऽसिद्ध्यादिवारणेऽपि विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वं दुर्वारमत आह ॥ घटपटयोरिति ॥ यदि घटपटयोर्भेदः पारमार्थिको न स्यात्तदा तद्भेदः पारमार्थिकः स्यात् । ततश्च तयोरपि पारमार्थिकत्वप्रसङ्गः । अन्यथा घटपटनिवृत्तौ तदभेदस्यापि निवृत्त्यापत्तिरिति भावः ।

॥ किञ्चेत्यादि ॥ घटसंसर्गेणानवच्छिन्ना प्रतियोगिता यस्य तादृशो यः पटादिधर्मिकः त्रैकालिकोऽभावस्तत्प्रतियोगीत्यर्थः । दृष्टान्ते पटा-

लिकाभावप्रतियोगी द्रव्यत्वात् पटवत्। घटात्यन्ताभावो वा घटप्रति-

त्यन्ताभावमादाय साध्यसत्त्वं, पक्षे च तत्प्रतियोगित्वबाधाद्घटपटभेद-मादायैव साध्यपर्यवसानादुद्देश्यसिद्धिः। घटात्यन्ताभावप्रतियोगिता-मादाय सिद्धसाधनवारणाय घटसंसर्गानवच्छिन्नेति। तत्र घटपद दृष्टान्ते साध्यवैकल्यवारणाय। न च सयोगेन पटो नास्तीति प्रतीत्या सयोग-सामान्यस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनात् कथं पटाभावस्य घट-संसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति वाच्यम्। लाघवेन प्रतियोगि-संसर्गस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। घटत्वसहितसंसर्गानवच्छिन्न-त्वविवक्षणाद्वा दोषाभावात्। आत्मानात्मभेदसिद्ध्याऽर्थान्तरवारणाय पटादिधर्मिकेति। पटे घटभेदसिद्धेरुद्देश्यत्वे पटधर्मिकत्वमभाव-विशेषणम्। दण्डादौ तत्सिद्धेरुद्देश्यत्वे च तद्धर्मिकत्वमेव तथेत्या-वेदयितुमादिपदम्। घटध्वंसप्रागभावप्रतियोगितामादाय सिद्धसाधन-वारणाय त्रैकालिकेति। न च तयोः प्रतियोगिसमवायिमात्रवृत्तित्व-नियमेन पटादिधर्मिकत्वाभावादेव वारणसम्भव इति वाच्यम्। तादृशनियमे मानाभावात्। ध्वंसप्रागभावयो प्रतीतिबलेन प्रतियोगि सम्बन्धिमात्रवृत्तित्वौचित्यात्। पटादेरपि संयोगादिना प्रतियोगि सम्बन्धित्वात्। यत्तु घटध्वंसप्रागभावयो संसर्गाभावत्वेन घटसंसर्गा-नवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावादेव वारण सम्भवतीति। तच्चिन्त्यम्। ध्वंसप्रागभावयोः संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानङ्गीकर्तृतार्किकैक-देशिमतेनैतत्प्रयोगात्। अत एव सिद्धान्ते पटादिधर्मिकभेदस्य धर्मि-स्वरूपत्वेन त्रैकालिकत्वानुपपत्तावपि न बाधप्रसङ्गः। यस्त्वतद्गुण-संविज्ञानबहुव्रीहिणा पटादिपदस्य नित्यमात्रपरत्वान्न दोष इति। तद-सङ्गतम्। तथा सति प्रक्रान्तघटपटभेदासिद्धिप्रसङ्गात्। पटादिधर्मिक-समवायादिप्रतियोगित्वसिद्ध्याऽर्थान्तरवारणायाभावपदम्। एवमग्रे-ऽपि।

॥ घटात्यन्ताभावो वेति ॥ अत्र घटात्यन्ताभावान्यत्वमादाय दृष्टान्ते साध्यसत्त्वम्। पक्षे तद्बाधादन्योन्याभावान्यत्वमादायैव साध्य-

योगिकपटधर्मिकत्रैकालिकाभावान्यः । अभावत्वात् । पटाभाववत् । घटसंसर्गो वा पटधर्मिकत्रैकालिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटनिष्ठधर्मान्य. संसर्गत्वात् । पटनिष्ठसंसर्गवत् । घटप्रागभावो वा घट-

---

पर्यवसानादुद्देश्यसिद्धिः । पटात्यन्ताभावादन्यत्वमादाय सिद्धसाधनवारणाय घटप्रतियोगिकेति विशेषणं पूर्ववत् । यद्यपि घटात्यन्ताभावस्यापि घटप्रतियोगिकपटादिधर्मिकत्रैकालिकाभावत्वेन तदन्यत्वासम्भवाद्बाध. । तथापि यादृशाभावादन्य इत्येकवचनान्तेन समासात् । तादृशयत्किञ्चिदभावान्यत्वस्यैव साध्यत्वलाभान्न दोषः । न चैवं तादृशघटपटोभयाभावान्यत्वमादाय सिद्धसाधनम् । घटात्यन्ताभावत्वावच्छेदेन तदन्यत्वसाधनात् ।

॥ घटसंसर्गो वेति ॥ अत्र घटात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदको यो घटसंसर्गस्तदन्यत्वमादाय दृष्टान्ते साध्यं बोध्यम् । पक्षे च तद्योगात् पटधर्मिकभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूततादात्म्यान्यत्वमादाय साध्यपर्यवसानादुद्देश्यसिद्धिः । न च घटात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वान्यत्वमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । पटधर्मिकत्रैकालिकयत्किञ्चिदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य साध्यत्वात् । यत्किञ्चिदभावपदेन घटात्यन्ताभावपरिग्रहे तत्प्रतियोगिताच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य पक्षे बाधितत्वेन भेदसिद्धेरावश्यकत्वात् । न च घटस्यैकसंसर्गे अपरसंसर्गावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य सिद्धत्वात् सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । घटसंसर्गत्वावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेन दोषाभावात् । पटसंसर्गावच्छिन्नपटात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदमादाय सिद्धसाधनभङ्गाय घटनिष्ठेति । अन्यत् पूर्ववत् । संसर्गत्वं च मिथो भिन्नप्रतियोग्यनुयोगिकसम्बन्धत्वं, तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धत्वं वेति ध्येयम् ॥

॥ घटप्रागभावो वेति ॥ घटस्य य. संसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकपटादिधर्मिकानाद्यभावस्तदन्य इत्यर्थः । दृष्टान्ते घटप्रागभावान्यत्व-

मादाय साध्यसत्त्वम्। पक्षे च तदनुपपत्त्या पटधर्मिकभेदभिन्नत्वमादायैव साध्यपर्यवसानादुद्देश्यसिद्धिः। घटध्वंसान्यत्वेन सिद्धसाधनवारणायानादीति। अन्यधर्मिकभेदसिद्ध्यार्थान्तरवारणाय पटादिधर्मिकेति। घटात्यन्ताभावान्यत्वेन सिद्धार्थताभङ्गाय संसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकेति। पटादिधर्मिकरूपादिप्रागभावान्यत्वमादाय तद्दोषवारणाय घटेति। तस्य च घटप्रतियोगिकत्वाभावान्न दोषः। अत्राभावान्तरस्य दृष्टान्तत्वसम्भवेऽपि पटधर्मिकानाद्यभावान्यत्वस्य पटध्वंसे स्फुटत्वात्तस्यैव दृष्टान्तीकरणमिति ज्ञातव्यम्॥

केचित्तु घटसंसर्गेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताको यः पटादिधर्मिकानाद्यभावस्तदन्यत्वं साध्यार्थः। घटात्यन्ताभावान्यत्वमादाय सिद्धसाधनवारणाय घटसंसर्गेत्यादि। तत्र घटपद तु दृष्टान्ते पटात्यन्ताभावान्यत्वमादाय साध्यसत्त्वनिर्वाहार्थम्। घटपटभेदरूपोद्देश्यसिद्ध्यर्थं पटादिधर्मिकेति। पटीयरूपादिध्वंसान्यत्वमादाय सिद्धार्थत्वनिरासायानादीति। प्रथमदलस्य घटससर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यपरतया तथाविधपटत्वाद्यन्यत्वमादाय तद्दोषवारणायाभावपदम्। नन्वेव दृष्टान्तवत् पक्षेऽपि पटात्यन्ताभावान्यत्वमादाय सिद्धसाधनम्। न च घटप्रतियोगिकत्वेनाभावो विशेषणीयः। दृष्टान्ते साध्यवैकल्यापत्ते.। न च घटप्रागभावान्यत्वमादाय दृष्टान्ते साध्यसत्त्वनिर्वाह इति वाच्यम्। तस्य घटसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपटादिधर्मिकत्वशून्यत्वात्। घटपटयोरित्यग्रिमग्रन्थविरोधाच्च। तस्य पटात्यन्ताभावान्यत्वमादाय दृष्टान्ते साध्यसत्त्वोपपादनपरत्वादिति चेन्न। स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेनाभावविशेषणात्। स्वपदस्य प्रतिज्ञायां पक्षपरत्वादुदाहरणे च दृष्टान्तपरत्वात् न कोऽपि दोष इत्याहु·। तच्चिन्त्यम्। अनादिपदवैयर्थ्यापत्तेः। अनुमानपञ्चकेऽप्यत्यन्ताभावमादायैव दृष्टान्ते साध्यसत्त्वोपपादने त्रैकालिकत्वानादित्वनित्यत्वरूपविभिन्नविशेषणोपादानस्य

संसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकपटादिधर्मिकानाद्यभावान्यः । अभावत्वात् पटध्वंसवत् । घटध्वंसो वा घटसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकपटादिधर्मिकनित्याभावान्यः । अभावत्वात् । पटप्रागभाववत् । घटपटयोरभेदवादिना पटे घटप्रतियोगिकान्योन्याभावाभावेऽपि पटप्रति-

---

निर्बीजत्वप्रसङ्गाच्च । एतेन व्यावहारिकभेदसिद्ध्याऽर्थान्तरवारणमनादिपदप्रयोजनमित्यपास्तम् । तावन्मात्रस्य तत्प्रयोजनत्वे पूर्वानुमानेऽप्यनादित्वस्यैव लाघवेन निवेशनौचित्यात् । अग्रिमग्रन्थस्त्वनुकूलतयैव व्याख्यास्यते । तस्माद्घटध्वंसप्रागभावयो. संसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपटादिधर्मिकत्वाभ्युपगमाभिप्रायक एवायं ग्रन्थ इति युक्तमुत्पश्यामः ।

॥ घटध्वंसो वेति ॥ घटस्य यः संसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकपटादिधर्मिकनित्याभावस्तदन्य इत्यर्थः । दृष्टान्ते घटध्वंसान्यत्वमादाय पक्षे च घटभेदान्यत्वमादाय साध्यमुपपादनीयम् । घटप्रागभावान्यत्वमादाय सिद्धसाधनवारणाय नित्येति । उद्देश्यसिद्ध्यर्थं पटादिधर्मिकेति । घटात्यन्ताभावान्यत्वमादाय सिद्धार्थताभङ्गाय संसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकेति । पटीयरूपध्वंसान्यत्वमादाय तद्दोषनिरासार्थं घटेति । अत्रापि पटध्वंसादेर्दृष्टान्तत्वसम्भवेऽपि पूर्ववत् स्फुटप्रतिपत्तये प्रागभावग्रहणम् ।

नन्वत्र घटपक्षकानुमाने दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यम् । घटपटयोरभेदमते पटात्यन्ताभावस्यापि घटसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तदन्याभावप्रतियोगित्वस्य पटादावभावात् । एव घटात्यन्ताभावादिपक्षकानुमानेषु सिद्धसाधनम् । पटात्यन्ताभावस्यापि घटप्रतियोगिकतया पटसंसर्गस्यापि घटनिष्ठधर्मतया पटप्रागभावध्वंसयोरपि घटप्रतियोगिकत्वपटधर्मिकत्वसम्भवेन च तत्तदन्यत्वरूपसाध्यस्य घटात्यन्ताभावादिरूपपक्षे सिद्धत्वादित्यत आह ॥ घटपटयोरिति ॥

योगिकात्यन्ताभावादेर्घटसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादेरङ्गीकार्यत्वात् न साध्यवैकल्यादि दृष्टान्तस्य। तयोः पारमार्थिकाभेदेऽपि व्यावहारिकभेदमात्रेण पटप्रतियोगिकात्यन्ताभावादेर्घटसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वादेरङ्गीकार्यत्वात्। अन्यथा पटार्थिनो घटे प्रवृत्तिप्रसङ्गः। सिद्धघटस्य पुंसः पटसामग्र्याद्यनुपादानदोषप्रसङ्गश्च। न च व्यावहारिकान्योन्याभावसिद्ध्याऽर्थान्तरत्वम्। त्रैकालिकत्वादिनाऽन्योन्याभावस्य विशेषितत्वात्। व्यावहारिकत्वे च तदयोगात्।

पटात्यन्ताभावादेरित्यादिपदेन पटसंसर्गपटप्रागभावपटध्वंसानां परिग्रहः। घटसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादेरित्यादिपदेन घटप्रतियोगिकत्वघटनिष्ठधर्मत्वपटधर्मिकत्वानां राहित्यपरिग्रहः। दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यादीत्यादिपदेन सिद्धसाधनपरिग्रहः। यत्त्वत्यन्तान्योन्याभावयोरैक्यमते घटान्योन्याभावस्य घटसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वायोगाद् बाधस्यादिपदेन संग्रह इति तन्न। उभयसिद्धप्रमाणविरोधाभावेन बाधानवकाशात्। अत्यन्ताभावस्य सत्यत्वेन मिथ्याभूतान्योन्याभावैक्यायोगाच्च। अन्यथा पटात्यन्ताभावस्य त्रैकालिकत्वायोगेन दृष्टान्तवैकल्यस्य दुरुद्धरत्वप्रसङ्गात्। तस्माद्भावाद्वैतनिरासपरोऽसौ ग्रन्थ इत्यवधेयम्॥

॥ अन्यथेति ॥ उक्तव्यवस्थानिर्वाहकव्यावहारिकभेदानङ्गीकार इत्यर्थः। सिद्धघटस्य लब्धघटस्य पटसामग्र्यां प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। कारणीभूतपटेच्छानुपपत्तेरिति भावः। त्रैकालिकत्वादिनेत्यादिनाऽनादित्वनित्यत्वपरिग्रहः ॥ तदयोगादिति ॥ त्रैकालिकत्वाद्ययोगादित्यर्थः। व्यावहारिकस्याविद्याकार्यत्वादिति भावः। नन्वेतावताऽप्यर्थान्तरत्वं दुर्वारमेव। यावत्कालवृत्तित्वरूपत्रैकालिकत्वस्य व्यावहारिकभेदेऽपि सम्भवात्। कालस्याप्यविद्याकार्यत्वेन तदभावे तदभावावश्यम्भावात्। एवं पूर्वोत्तर-

अनुकूलतर्कस्यात्रैवोक्तत्वात् नोपाध्याभाससमानयोगक्षेमत्वाप्रयोजकत्वानि च ॥

यदुक्तमभेदे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति तदसत्। अहङ्कारस्य चिदचित्संवलनात्मकस्य त्वया भिन्नत्वाङ्गीकारेणाहंप्रत्ययस्य तदभेदेऽप्रमाणत्वात् ॥

कालराहित्यरूपानादित्वनित्यत्वयोरपि सम्भवो द्रष्टव्यः। मैवम्। प्रागभावाप्रतियोगित्वमनादित्वम्। ध्वंसाप्रतियोगित्वं नित्यत्वम्। तदुभयशालित्वं च त्रैकालिकत्वम्। न चैतद् व्यावहारिके सम्भवति। न च व्यावहारिकेऽप्यविद्यावदनादित्वमिष्यत इति वाच्यम्। स्वरूपतोऽनादित्वेऽविद्याकार्यत्वानुपपत्तेः। अन्यथा नित्यस्य निवृत्तिरित्यपि स्यात्। प्रतियोगितादात्म्याविद्यानधीनप्रतीतिकत्वरूपानादित्वविवक्षायामर्थान्तरशङ्कानवकाशाच्चेति दिक्।

नन्वक्तानुमानेषु पक्षेतरत्वादिकमुपाधिः। अनुकूलतर्काभावे पक्षेतरत्वस्याप्युपाधित्वसम्भवात्। अत एव तादात्म्यानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणादाभाससमानयोगक्षेमत्वमप्रयोजकत्वं चेत्यत आह ॥ अनुकूलतर्कस्येति ॥ घटपटाद्यभेदस्य पारमार्थिकत्वे घटपटादिस्वरूपं पारमार्थिकं स्यादित्यतिप्रसङ्गरूपस्यात्रैवोक्तत्वात्। अन्यत्रेति पाठे जडभेदाभावे मुक्तिसाङ्कर्यादिप्रसङ्गरूपस्य न्यायामृतादौ चोक्तत्वादित्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। 'आत्मन आकाशः सम्भूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः' इत्यादयः श्रुतयोऽपि जडभेदे उदाहर्तव्याः।

एवं भेदे प्रमाणमुपपाद्य परोक्तमभेदप्रमाणं खण्डयति ॥ यदुक्तमिति ॥ ॥ अहङ्कारस्येति ॥ अहंप्रत्ययविषयस्यान्तःकरणावच्छिन्नचिद्रूपस्य शुद्धचिद्रूपत्वाभावान्न तत्प्रत्ययस्य शुद्धचिदैक्यप्रमाणत्वमिति भावः। यदप्युक्त-

आद्यानुमानेऽवेद्यत्वरूपस्वयंप्रकाशत्वस्याऽस्माभिरनङ्गीकाराद - सिद्धिः । अबाध्यत्व तर्ह्यात्मत्व चेत् तर्ह्यस्माभिर्देहादेः स्वरूपेणाबाधितत्वाङ्गीकारात् व्यभिचारः । न च तदपि पक्षतुल्यमिति वाच्यम् । त्वयाऽपि देहात्माभेदस्याध्यस्तत्वाङ्गीकारेण तदभेदस्यापारमार्थिकतया परमार्थतो न भिद्यन्त इति साध्याभावात् । भेदाभावस्यैवाभेदत्वात् ।

मनुमानानि चेत्यादि तदप्यसदित्याह ॥ आद्यानुमान इति ॥ विमता आत्मान. परमात्मन परमार्थतो न भिद्यन्ते । आत्मत्वात् । परमात्मवदित्यनुमान इत्यर्थ· । अत्र हेतुभूतमात्मत्वं स्वप्रकाशत्वमित्युक्तम् । तद्दूषयति ॥ अवेद्यत्वेति ॥ प्रकाशाविषयत्वरूपस्य स्वेतरप्रकाशविषयत्वरूपस्य वेत्यर्थः । अस्माभिरनङ्गीकारादित्यनेन स्वात्मकप्रकाशविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वस्य क्रियाकर्मविरोधेन परैरनङ्गीकारादसिद्धिरिति सूचितम् । इतोऽतिरिक्तस्वप्रकाशत्व तु दुर्वचमेवेति भाव· । तर्हि न स्वप्रकाशत्वमात्मत्वम् । अपि तर्ह्यन्यदेवेत्याशङ्कते ॥ अबाध्यत्वमिति ॥ ननु देहादेरारोपितकर्तृत्वाद्याकारेण बाध्यत्वात् कथमबाध्यत्वमित्याशङ्कापरिहाराय स्वरूपेणेत्युक्तम् । अयं भाव । सर्वथाऽबाध्यत्वस्य हेतुत्वेऽसिद्धि· । आत्मनोऽप्यारोपिताकारेण बाध्यत्वात् । अत सत्त्वेनाबाध्य वं वाच्यम् । तच्च सत्त्वप्रकारकप्रमितिविषय वपर्यवसित देहेन्द्रियादौ साध्यशून्येऽप्यस्तीत्यनैकान्त्यमिति ।

ननु देहादावप्यात्माभेदसाधनान्न दोष इत्याशङ्कां निराह ॥ न चेति ॥ पक्षतुल्यं प्रकृतधर्मितुल्य सन्दिग्धसाध्यकमिति यावत् । निश्चितसाध्याभाववति व्यभिचारस्यैव दोषत्वादिति भावः । देहादेः पक्षतुल्यत्वमसिद्धम् । तत्रात्माभेदाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तापत्तेरित्याह ॥ त्वयाऽपीति ॥ अध्यस्तत्वेति ॥ अन्यथा देहात्मनोरितरेतराध्याससमर्थनानुपपत्तेरिति भाव· । तदभेदस्य देहपरमात्माभेदस्यापारमार्थिकतया पारमार्थिकभेदाभावरूपसाध्याभावादित्यर्थः । नन्वभेदस्यापारमार्थिकत्वेऽपि कुत-

ज्ञानत्वं चेदात्मत्वं तदा नैयायिकं प्रत्यसिद्धेः । ज्ञानाधारत्वमात्मत्वमिति चेत् तर्हि तवैवासिद्धेः । उपाधेर्बाधव्यभिचारोद्भावनद्वारा

स्तादृशसाध्याभाव इत्यत आह ॥ भेदाभावस्येति ॥ न चाभेदस्तादात्म्यम् । तच्च स्वरूपमेव न भेदाभाव इति वाच्यम् । आत्मस्वरूपस्याप्यध्यस्तत्वेन मिथ्यात्वापातात् । न चाध्यस्तमपि देहादिस्वरूपमेव मिथ्या, नात्मस्वरूपमिति वाच्यम् । इतरेतराध्यासे वैचित्र्यकल्पनस्यायुक्तत्वात् । देहात्मनोः पारमार्थिकभेदाभावे तत एव तदुभयस्वरूपैक्यापत्तेश्च । इदमुपलक्षणम् । देहादे पक्षतुल्यत्वेऽपि सन्दिग्धानैकान्त्य दुर्वारमेव । अनुकूलतर्काभावे तस्यापि दोषत्वादित्यपि बोध्यम् ॥

॥ असिद्धेरिति ॥ नैयायिकेनात्मनो ज्ञानाधारत्वस्यैवोपगमात् पक्षदृष्टान्तयोः साधनस्य व्याप्तेश्चासिद्धेरित्यर्थः । यद्यपि वृत्तिज्ञाने व्यभिचारः सिद्धान्तेऽपि शक्यते वक्तुं । तथापि नित्यज्ञानत्वस्य हेतुत्वे न तथेत्याशयः । ॥ तवैवासिद्धेरिति ॥ आत्मनो ज्ञानमात्रत्वाङ्गीकारादिति भावः । न चाजडत्वमात्मत्वमिति वाच्यम् । जडत्वस्यानात्मत्वरूपतया परस्पराश्रयात् । न च पृथिव्यादिद्रव्यान्यत्वे सति गुणाद्यन्यत्वमात्मत्वमिति वाच्यम् । मां प्रति गुणाद्यन्यत्वासिद्धेः । तदनुक्तौ तार्किकमते गुणादौ व्यभिचारात् ।

कथञ्चित् हेतुनिर्वचनेऽप्यनुकूलतर्काभावादुपाध्यादिग्रस्तत्व दुर्वारमित्याह ॥ उपाधेरिति ॥ अत्र परमात्माननुसंहितानुसन्धातृत्वमात्रं दुःखाननुसन्धातृत्वमात्रं वोपाधिः । प्रथमे दुःखेति स्वरूपकीर्तनम् । द्वितीये परमात्माननुसंहितेत्युपाधेः साध्यव्यापकत्वोपपादनमित्यवगन्तव्यम् । ननूपाधेर्बाधव्यभिचाराद्यनात्मकत्वाददूषणत्वमित्यत उक्तम् ॥ दूषणत्वपक्ष इति ॥ साक्षादनुमित्यविरोधित्वेन दूषणत्वायोगाद्बाधव्यभिचारोद्भावनद्वारेति । परार्थप्रसङ्गादुद्भावनेत्युक्तम् । बाधोन्नयनद्वारा व्यभिचारोन्नयनद्वारा वेत्यर्थः । प्रकृते चोपाध्यभावेन पक्षे साध्याभावानुमानस्योपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानस्य च सम्भवादिति भावः ।

दूषणत्वपक्षे परमात्मानानुसंहितदुःखाननुसंधातृत्वमुपाधिश्च । विमता आत्मानः परमात्मनः अपरमार्थतो न भिद्यन्ते । आत्मत्वात् परमात्मवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वं च । अनुकूलतर्काभावादप्रयोजकता च ।

द्वितीये देवदत्तशब्देन देवदत्तशरीरावच्छिन्नचैतन्यविवक्षायां यज्ञदत्तादिशरीराणां देवदत्तशरीरावच्छिन्नचैतन्याधीनत्वासंभवेन तद्भोगायतनत्वे साध्ये बाधः । अनवच्छिन्नचैतन्यविवक्षायां तस्या-

---

यद्वा ननु पक्षे साध्यसन्देहेन विपक्षे च हेत्वभावेन क्वचिदुपाधेर्व्यभिचारोन्नायकत्वासम्भवात्कथं दूषणत्वमित्यत उक्तम् ॥ बाधव्यभिचारोद्भावनद्वारेति ॥ बाधोन्नीतव्यभिचारोन्नयनद्वारेत्यर्थः । तथा चोपाधेः पक्षे साध्याभावनिश्चयसम्पादनद्वारा व्यभिचारोन्नायकत्वं सम्भवतीत्याशयः । अत्र च बाधोन्नायकत्वेनापि दूषणत्व बोध्यम् ।

॥ विमता आत्मान इति ॥ यद्यप्यत्र व्यावहारिकभेदस्य पर प्रत्यसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धि । तथापि व्यवहारगोचरभेदशून्यत्वस्य साध्यत्वान्न दोषः । परमते पारमार्थिकस्यैव व्यवहारगोचरत्वात् । यद्वा ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यभेदशून्यत्वं साध्यम् । न च प्रत्यक्षविरुद्धत्वान्नैवमनुमानसम्भव इति वाच्यम् । परमार्थतो न भिद्यन्त इत्यस्य प्रमाणत्रयविरुद्धत्वात् । तच्च व्युत्पादितम् ॥ अनुकूलतर्काभावादिति ॥ न चैक्ये लाघवमेवानुकूलतर्क इति वाच्यम् । लाघवस्य प्रमाणबाधितत्वात् । अन्यथा परमलाघवात् शून्यवादमेवाङ्गीकुर्याः । ब्रह्मातिरिक्तवियदाद्यशेषप्रामाणिकप्रपञ्चस्यात्यन्तानुपपन्नाविद्याकल्पितत्वकल्पन एव गौरवाच्च ।

॥ तद्भोगायतनत्व इति ॥ देवदत्तशरीरावच्छिन्नचैतन्यभोगावच्छेदकत्वे साध्ये बाध इत्यर्थः । अन्यथा यज्ञदत्तशरीरसुखादौ देवदत्तस्य ममेदमित्याद्यनुसन्धानापत्तेरिति भावः ॥ बाध इति ॥ साध्याप्रसिद्ध्या पक्षे साध्यसत्त्वानिर्वाह इत्यर्थः । अथ देवदत्तप्रतियोगिकपारमार्थिकभेदाभाववद्भोगावच्छेदकत्वस्य साध्यघटकत्वान्नायं बाधः । यज्ञदत्तादेस्तादृश-

भोक्तृत्वेन बाधः। सुषुप्तमूर्च्छितादिशरीरे व्यभिचारः। तेषामपि पक्षत्वे बाधः। न च वाच्यं भोगायतनत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं साध्यमिति। त्वया भोगायतनत्वस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारेण तदधिकरणस्य शरीरस्य तदत्यन्ताभावाधिकरणत्वाङ्गीकारादिति।

भेदाभाववत्त्वसम्भवात्। अथवा देवदत्तभिन्नभोगानवच्छेदकत्वे सति भोगावच्छेदकत्वमात्रं साध्यमस्तु। भोक्तुर्देवदत्तत्वमर्थात् सेत्स्यतीति चेदेवमपि देवदत्तयज्ञदत्तादीनां पारमार्थिकभेदग्राहकोक्तविधप्रत्यक्षादिप्रमाणबाधो दुर्वारः। न च तेषामप्रामाण्यम्। प्रामाण्ये बाधकाभावात्। बलवद्विरोधिप्रमाणानुपलम्भादिति। एवमत्र देवदत्तकर्मनिर्मितत्वमुपाधिरित्यादिकं च द्रष्टव्यम्। अत्र प्रागुक्तदोषे परोक्तसमाधानं दूषयितुमाह॥ सुषुप्तमूर्च्छितेति॥ विवृतमेतदधस्तात्॥ त्वयेत्यादि॥ तथा च पुनर्बाध एवेति भावः।

अथ देवदत्तभोगायतनत्वस्य पारमार्थिकत्वेनाभावेऽपि व्यावहारिकत्वेन तत्सत्त्वाभ्युपगमात्तेन रूपेण तदभावानधिकरणत्वस्य साध्यत्वान्न बाधावकाशः। न च परं प्रति व्यावहारिकत्वाप्रसिद्धिः। सप्रकारकज्ञानाबाध्यत्वेन भोगायतनत्वस्य योऽभावस्तदनधिकरणत्वस्यैव साध्यत्वात्। सप्रकारकज्ञानाबाध्यत्वस्य च परमते पारमार्थिक एव प्रसिद्धेरिति चेन्न। सप्रकारकज्ञानाबाध्यत्वेन भोगायतनत्वाभावस्यैवाप्रसिद्धेः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानङ्गीकारिभिः सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युपगमात्। न च सप्रकारकज्ञानाबाध्यत्वविशिष्टभोगायतनत्वत्वेन भोगायतनत्वाभावस्य विवक्षितत्वान्न दोष इति वाच्यम्। तस्य केवलभोगायतनत्वत्वापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। एतेन भोगायतनत्वस्य मिथ्यात्वे तदत्यन्ताभाववत्तदधिकरणत्वस्यापि मिथ्यात्वेन तदनधिकरणत्वमप्यव्याहतमेवेति नोक्तबाधावकाश इत्यपास्तम्। व्यावहारिकत्वादिना तदधिकरणत्वाभावस्याप्रसिद्धेः। तदधिकरणत्वाभावमात्रस्य साध्यत्वे तु प्रातिभासिकत्वादिना तदभावमादायार्थान्तरतादवस्थ्यादिति दिक्।

तृतीये साध्यानिरुक्तिः । न चाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञाननिवर्त्यत्वं तत् । निवृत्तिशब्देन प्रध्वंसविवक्षामिथ्यात्वासंभवात् । अत्यन्ताभावविवक्षाया च बाध. । त्वयापि व्यवहारदशायां भेदाङ्गीकारे तदयोगात् । पारमार्थिकत्वाकारेण तथात्वमिति चेत् न । अबाध्यत्वरूपपारमार्थि-

---

॥ तृतीय इति ॥ भेदो मिथ्या भेदत्वात् चन्द्रभेदवत् इत्यनुमाने निर्दुष्टमिथ्यात्वनिर्वचनासम्भव इत्यर्थः । सम्भवन्निर्वचनस्य दुष्टत्वादिति भाव । तदेवाह ॥ न चेति ॥ बाध्यत्वरूपं मिथ्यात्वमिति शेष । ॥ मिथ्यात्वासम्भवादिति ॥ सत्यत्वप्रतिक्षेपासम्भवादित्यर्थ· । प्रध्वंसप्रतियोगित्वस्य मन्मते सत्यत्वव्याप्यत्वादिति भावः । अत्र दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमपि बोध्यम् । न चाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानजन्यध्वसप्रतियोगिज्ञानविषयत्वविवक्षणात् न दोष इति वाच्यम् । तद्धि भ्रमविषयत्वपर्यवसितम् । तथा च मया सतोऽपि भ्रमविषयत्वाङ्गीकारेणार्थान्तरतादवस्थ्यात् ॥ तदयोगादिति ॥ अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वासम्भवादित्यर्थः । अन्यथाऽत्यन्तासत्त्वापत्तिरिति भाव । केचित्तु अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानजन्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमित्यङ्गीकारे जीवन्मुक्तिकालीनव्यवहारदशायां त्वया भेदानुवृत्त्यङ्गीकारेणासम्भवप्रसङ्गादिति व्याचक्षते । व्यवहारसतोऽपि भेदस्य पारमार्थिकत्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वोपगमान्न दोष इत्याशङ्कते ॥ पारमार्थिकत्वेति ॥ तथात्वमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति शेषः ॥ अबाध्यत्वेति ॥ पारमार्थिकत्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्वज्ञानस्य पारमार्थिकत्वज्ञानाधीनत्वात्तस्य चैतादृशबाध्यत्वाभावरूपस्य बाध्यत्वज्ञानाधीनत्वेनान्योन्याश्रयादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । दृष्टान्ते साध्यवैकल्य च । पारमार्थिकत्वेन चन्द्रभेदाभावाप्रसिद्धेः । असतः सद्रूपेण प्रतियोगित्वानुपगमात् । न चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमात्रं मिथ्यात्वम् । तच्च सद्रूपेण असद्रूपेण वा मतद्वयसिद्धमेवेति वाच्यम् । भेदस्य सत्त्वेऽप्यसत्त्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसम्भवादर्थान्तरप्रसङ्गात् ।

कत्वस्य त्वयोच्यमानबाधज्ञानाधीनज्ञानत्वेनान्योन्याश्रयत्वात् । भेदत्वेन प्रतीयमानत्वादित्यत्र किमिदं प्रतीयमानत्वम् ? प्रमाविषयत्वमप्रमाविषयत्वं वा ? प्रतीतित्वसामान्यावच्छिन्नविषयत्वं वा ? नाद्यः, तवासिद्धेः । न द्वितीयः, ममासिद्धेः । न तृतीयः, चन्द्रभेदप्रत्यक्षप्रतीतेरपि मिथ्यात्वेनाप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकाप्रामाणिकयोश्चानुगतसामान्याभावेनासिद्धेः । भेदाभेदयोर्भेदेऽनैकान्त्यं च । तस्यापि पक्षत्वे बाधः । भेदाभेदयोर्भेदस्यापारमार्थिकत्वे तु अनेनैवानुमानेनाभेदस्यापि मिथ्यात्वं स्यात् । व्यावहारिकभेदसद्भावेऽपि परमार्थतो ब्रह्मा-

---

परोक्तहेतुमपि दूषयति ॥ भेदत्वेनेति ॥ इदम्प्रतीयमानत्वमित्येकपदम् । इदं वक्ष्यमाणविशेषसामान्याकारबोधौपयिकं प्रतीयमानत्वपदं यत्परं तत्प्रतीतिविशेषणं किमित्यर्थः । तेन न वक्ष्यमाणविकल्पानुपपत्त्यवकाशः ॥ तवासिद्धेरिति ॥ भेदमात्रस्य मिथ्यात्वेन तत्प्रतीतेः प्रमात्वायोगात् पक्षदृष्टान्तयोर्हेत्वसिद्धेरित्यर्थः ॥ ममासिद्धेरिति ॥ घटपटादिभेदस्यारोपितानारोपितचन्द्रभेदस्य च सत्यत्वादिति भावः । न च चन्द्रान्तरस्यारोपितत्वे गौरवम् । चन्द्रसमीपदेशे चन्द्रान्तरारोपं विना तत्प्रतीत्यनुपपत्तेः । मिथ्यैव चन्द्रान्तरं प्रत्यभादित्यनुस्मृतेश्च । एतेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं च सूचितम् ।

॥ चन्द्रभेदप्रत्यक्षप्रतीतेरिति ॥ तन्मते चन्द्रभेदप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वेन प्रातिभासिकत्वात् व्यावहारिकप्रातिभासिकयोरनुगतसामान्याभावेन हेत्वसिद्धेरित्यर्थः । अन्यथा बाष्पारोपितधूमादिमति वह्न्याद्यभावादनुमानोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः । अभ्युपेत्यापि दोषमाह ॥ भेदाभेदेति ॥ भेदाभेदयोर्यो भेदस्तत्रेत्यर्थः ॥ तस्यापि पक्षत्व इति ॥ तत्साधारणविमतेः पक्षतावच्छेदकत्वात् पक्षे व्यभिचारस्य चादोषत्वादिति भावः । ननु भेदाभेदभेदस्यापि मिथ्यात्वाङ्गीकारात् न बाध इत्यत आह ॥ भेदाभेदयोरिति ॥ मिथ्यात्वं स्यादिति ॥ अभेदस्यापि भेदत्वेन

भिन्नस्य जीवस्य पारमार्थिकत्ववत् परमार्थत. पारमार्थिकाभेदाभिन्नो भेदोऽपि पारमार्थिकः स्यादिति मिथ्यात्वसाधने बाधः। पारमार्थिकापारमार्थिकब्रह्मप्रपञ्चभेदे व्यभिचारश्च। तस्यापि पक्षत्वे बाधो वा। ब्रह्मणि धर्मिसत्तासमानसत्ताको भेदो नास्तीति पारमार्थिकत्वं, घटादौ चास्तीत्यपारमार्थिकत्वमिति चेत् तर्हि ब्रह्मणः प्रपञ्चात् धर्मिसत्तासमानसत्ताको भेदो नास्तीति तदपारमार्थिकत्वं प्रपञ्चवत् स्यात्। चन्द्रभेदे प्रातिभासिकत्वमुपाधिश्च। न च तत् पक्षे साधयितुं शक्यम्। व्यावहारिकत्वाङ्गीकारविरोधात्। अभेदो मिथ्या

पक्षत्वात् हेतुमत्त्वाच्चेति भाव॰। अत्रैव दोषान्तरमाह ॥ व्यावहारिकेति ॥ पारमार्थिकः स्यादिति ॥ अभेदस्य पारमार्थिकत्वे तदभिन्नभेदस्य मिथ्यात्वायोगादिति भावः। भेदाभेदयोः व्यावहारिकभेदसत्त्वात् कथमभेद इत्यत उक्तम् ॥ परमार्थतोऽभिन्न इति ॥ व्यावहारिकभेदश्च न पारमार्थिकाभेदविरोधीत्याशय। अत्र दृष्टान्तो व्यावहारिकेत्यादिः। स्थलान्तरे व्यभिचारमाह ॥ पारमार्थिकेति ॥ पारमार्थिकं ब्रह्म अपारमार्थिकश्च प्रपञ्च इत्यनयोर्भेदस्य पारमार्थिकत्वात् तत्रापि व्यभिचार इत्यर्थ॰ ॥ तस्यापीति ॥ ब्रह्मप्रपञ्चभेदस्यापीत्यर्थः। तस्यापारमार्थिकत्वे च ब्रह्मवत् प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वापत्त्या तदन्तर्गतभेदे पुनर्बाध एवेत्यर्थः।

स्यादेवं यदि ब्रह्मप्रतियोगिकपारमार्थिकभेदशून्यत्व ब्रह्मधर्मापादकं स्यात्। न चैवम्। अपि तु ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमसत्ताकभेदशून्यत्वमेवातो नोक्तदोष इत्याशङ्कते ॥ ब्रह्मणीति ॥ भेदो ब्रह्मभेद॰ ॥ प्रपञ्चवत् स्यादिति ॥ तुल्यन्यायेन प्रपञ्चप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदशून्यत्वस्य प्रपञ्चधर्मापादकत्वप्राप्तेरिति भाव। चन्द्रभेद इति साध्यव्यापकत्वप्रदर्शनार्थम्। यद्यपि मिथ्यात्ववति घटादौ न प्राति-

अभेदत्वात् । देहात्माभेदवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वं च । न च दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं शङ्क्यम् । तथात्वेऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकता-मन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येति भाष्यस्योन्मत्तप्रलापत्वप्रसङ्गात् । गौरोऽहं कृशोऽहमित्यादिज्ञानस्य तत्त्वावेदकत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गः ।

चतुर्थे तु नानापदार्थानामेव सेनावनादिवदुपाधिभेदेन जग-च्छब्दवाच्यतया पदार्थान्तरत्वाभावेन घटादीनां तदभेदसाधने बाधः ।

भासिकत्वम् । तथापि भेदत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादुपाधित्वमिति । नन्वस्य साधनव्यापकत्वात् नोपाधित्वम् । भेदत्वेन पक्षेऽप्युपाध्यनुमाना-दित्याशङ्कां वारयति ॥ न चेति ॥ तथा चापसिद्धान्त इति भाव· । शंकरभाष्यविरोधमेव विवृणोति ॥ गौरोऽहमिति ॥ देहात्माभेदस्य मिथ्यात्वानङ्गीकारे तद्विषयस्य गौरोऽहमित्यादिज्ञानस्याबाधितविषयत्वेन प्रमात्वापत्त्या तद्भ्रमत्ववर्णनपरभाष्यविरोध इति भाव· । प्रामाण्यप्रसङ्गा-च्चेति पाठे तु दूषणान्तराभिधानमेतदिति ज्ञातव्यम् । यत्तु जीवेशाभेद-स्यापि मिथ्यात्वमिष्टमेवेति नोक्ताभाससाम्यापत्ति । न चैवं भेदस्य सत्यत्वापत्तिः । श्रुत्या दृश्यत्वावच्छेदेनैव मिथ्यात्वावधारणादिति तत् तुच्छम् । भेदाभेदोभयमिथ्यात्वस्य व्याहतत्वेन श्रुत्यापि प्रतिपादयितु-मशक्यत्वात् । उपपन्नस्यैव श्रुत्यर्थत्वात् । अन्यथाऽभिमान्यधिकरण-विरोधादिति ।

चतुर्थानुमाने विमतं जगत् तत्त्वतः स्वान्तर्भेदहीनं मेयत्वात् गगनवत् इत्यत्र गगनादिवत् जगतः स्वतन्त्रपदार्थत्वे तदवयवरूपतदेक-देशप्रसिद्ध्या तदभेदरूपसाध्यसिद्धिः स्यात् । न चैवम् । नानावस्तूनामेव सेनावनादिपदार्थत्ववत् समूहत्वविशेषोपाधिना जगत्पदार्थत्वात् । तद-वच्छिन्ने च साध्यस्य विशेषणाप्रसिद्ध्या बाध इत्याह ॥ चतुर्थे त्विति ॥ नन्वस्तु तर्हि गगनादिवत् जगत् पदार्थान्तरमेव । न चैतावता पृथिव्या-

पृथिव्यादीनां जगदाख्यपदार्थान्तरारम्भकत्वे तु तदारब्धे जगति पृथिवीत्वादिजातिसाङ्कर्यप्रसङ्गः । गुणादीनां च जगदन्तर्भूतानां तदारम्भकत्वे तेषां द्रव्यत्वापत्तिश्च । निरवयवानां गुणादीनां द्रव्यारम्भकत्वप्रसङ्गश्च । घटादीनामन्त्यावयवित्वहानिश्च स्यात् । घटादिपदार्थानामेव पक्षत्वे तु स्वान्तर्भेदहीनशब्देन स्वप्रतियोगिकभेदाभावेऽभिमते सिद्धसाधनम् । भेदमात्राभावसाधने तु साध्यविकलो दृष्टान्तः । आकाशभेदसाधनं त्वस्माभिरन्यत्र कृतम् । ग्रन्थगौरवभयान्नेह तन्यते । तस्मान्नाभेदेऽनुमानं प्रमाणम् ।

दीनां कथमभेदसिद्धिरिति वाच्यम् । पृथिव्यादीनां जगदुपादानत्वेन तदेकदेशत्वादित्याशङ्क्याह ॥ पृथिव्यादीनामिति ॥ जातिसाङ्कर्यप्रसङ्ग इति ॥ पृथिव्याद्यारब्धस्य पृथिव्यादित्वनियमादिति भाव· ॥ जगदन्तर्भूतानामिति ॥ जगदारम्भकत्वे हेतुः ॥ द्रव्यत्वापत्तिरिति ॥ उपादानत्वरूपारम्भकत्वस्य द्रव्यधर्मत्वादिति भाव. । निरवयवानां विभुद्रव्याणां जगदाख्यद्रव्यारम्भक वे ततोऽपकृष्टपरिमाणत्वप्राप्त्या विभुत्वव्याघात इति द्रष्टव्यम् ॥ अन्त्यावयवित्वहानिश्चेति ॥ अन्त्यावयवित्वस्य द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वरूपत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । पृथिव्यारब्धस्य जगतोऽपि जगदन्तर्गतत्वेन जगदारम्भकत्वावश्यम्भावेन जगदन्तरस्वीकारापत्त्याऽनवस्था च बोध्या । ननु विशिष्य घटादि· स्वान्तर्भेदहीन इति साधनान्नोक्तदोष इत्याशङ्क्य साध्यविकलपेन दूषयति ॥ घटादिपदार्थानामिति ॥ साध्यविकल इति ॥ मया गगने घटादिप्रतियोगिकपारमार्थिकभेदाभ्युपगमादिति भाव । स्वैकदेशभेदाभावसाधनेऽप्याह ॥ आकाशेति ॥ आकाशैकदेशानामाकाशेन मिथश्च तात्त्विकभेदसाधनमन्यत्र न्यायामृतादौ कृतमतो दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमिति भाव ॥

एव विमतौ परमार्थतः परस्पराभिन्नौ प्रमेयत्वात् परस्परवत् इत्याद्यशेषाभिलषिताभेदसाधकानुमानेषु प्रत्यक्षादिप्रमाणबाध । सर्वत्र साक्षिण॰ पारमेश्वरस्य च भेदप्रत्यक्षस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । विमतौ न परमार्थतः परस्पराभिन्नौ परस्परविरुद्धधर्मवत्त्वात् व्यतिरेकेण परस्परवत् इत्यनुमानात्, द्वा सुपर्णेत्याद्यागमाच्च। परस्परविरुद्धधर्मानधिकरणत्वमन्ततः पक्षेतरत्वमप्युपाधिः । विमतौ व्यवहारतो परस्पराभिन्नौ मेयत्वात् परस्परवत् इत्याभाससाम्यम् । अनुकूलतर्काभावादेवाप्रयोजकत्वं चेत्येवमाद्यनन्तदोषदुष्टत्वात् नाद्वैतमुपादेयम् ॥

यदत्र केनचित्प्रलपितम् । सोऽयं भेद कि धर्मिस्वरूपस्तद्धर्मो वा। नाद्य॰ । भिन्नमिति प्रतीतौ प्रकारत्वानुपपत्ते॰ । घटभेदप्रतीत्योरविशेषप्रसङ्गाच्च । विषयवैलक्षण्याभावात् । ग्राहकसामग्रीवैचित्र्यानुपपत्तेश्च । घटप्रतीतौ भेदसन्देहानुपपत्तेश्च । अज्ञातांशाभावात् । भेदस्य सप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेश्च। धर्मिणो घटादेर्निष्प्रतियोगिकत्वात् । रूपादेरपि धर्मिस्वरूपत्वापत्तेश्च । भेदवद्भेदस्यापि धर्मिस्वरूपत्वेन भेदाभेदयोरभेदापत्तेश्च। तत्प्रतीत्योरविशेषप्रसङ्गाच्च। तत्पदयो॰ पर्यायत्वापत्तेश्च । एतेन कारणत्वादीनां धर्मिस्वरूपत्वमप्यपास्तं वेदितव्यम् । द्वितीये भावोऽभावो वा ? नाद्यः। जात्यादिरूपत्वे सप्रतियोगिकत्वाद्यनुपपत्ते । पृथक्त्वादिरूपत्वे च गुणादौ भेदप्रत्ययानुपपत्तेः। अन्योन्याभावेनैवोपपत्तौ पृथक्त्वरूपगुणान्तरानङ्गीकाराच्च । नान्त्य॰ । भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वे कपिसंयोगवति वृक्षे तद्भेदसत्त्वप्रसङ्गात्। मूले वृक्षो न कपिसंयोगीति प्रतीते । अत्यन्ताभावरूपत्वे च नास्ति न भवतीति प्रतीत्योरविशेषप्रसङ्गात् । स्वस्मिन्नपि स्वात्यन्ताभावसत्त्वेन स्वभेदबुद्ध्यापत्तेश्च। तद्भेदस्य तद्धर्मात्यन्ताभावरूपत्वे च प्रथमदोषानिस्तारात्।

किञ्च प्रतियोगिप्रमाणयोरभावान्न भेदसिद्धि । तथाहि । न तावत् घटभेदस्य घट प्रतियोगी । घटवति घटभेदानुपपत्ते । लाघवादभावत्वावच्छेदेनैव प्रतियोगिविरोधावधारणात् । किञ्च भेदस्याभेदाभावत्वेनाभेदस्यैव तत्प्रतियोगित्वं स्यात् । न चाभेदो घटादिस्वरूप एवेति वक्तुं शक्यम् । घटवति घटभेदानुपपत्ते । न चाभेदस्यापि भेदप्रतियोगित्वं सम्भवति । तज्ज्ञानस्य भेदज्ञानाधीनत्वात् भेदज्ञानस्य च प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वेनान्योन्याश्रयात् । अत एव न तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम् । अन्योन्याश्रयात् । एव घटे पटभेदाभेदयोः संशयनिश्चयदशायां पटे घटभेदनिश्चयादर्शनात् घटभेदनिश्चये पटभेदनिश्चयस्य हेतुत्व वाच्यम् । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यत्र प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तद्धेतुरिति नियमात् । एवं पटभेदनिश्चये घटभेदनिश्चयस्य हेतुत्वमित्यन्योन्याश्रय । किञ्च प्रतियोगित्वग्राहकसन्निकर्षाभावान्न प्रतियोगित्वविशेषितभेदप्रत्यक्षसम्भव । ज्ञानमेव सन्निकर्ष इति चेत् हन्त तर्हि तज्ज्ञानं प्रतियोगित्वविषयं भेदज्ञानापेक्षमित्यन्योन्याश्रय । नाप्यनुमानम् । देवदत्तो यज्ञदत्तभेदवान् तद्दुःखानुसन्धातृत्वादित्यादेरौपाधिकभेदेनाप्युपपत्ते । अत एव नागम । पारमार्थिकभेदासाधकत्वात् । तस्मात् सर्वाऽपि भेदप्रतीतिरनिर्वचनीयाविद्याविलास एवेति युक्तम् । तदुक्तमसम्भावनीयावभासचतुरा हि सेति ।

तदेतत् सर्वमपि विशेषाङ्गीकारपराहतम् । तथाहि—भेदस्तावत् धर्मिस्वरूपस्तद्धर्मश्च भवति । अभेदेऽपि धर्मधर्मिभावो विशेषप्रभावात् । अत एव भिन्नमिति प्रतीतौ प्रकारत्वमपि । घटभेदप्रतीत्योर्वैलक्षण्यमपि विशेषादेव । न च विशेषस्य तटस्थस्य प्रतीतिवैचित्र्यनियामकत्वे विषयवैयर्थ्यात् विज्ञानवादप्रसङ्ग । विषयविधया तथात्वे चानुभवविरोध इति वाच्यम् । घटत्वभेदत्वरूपप्रकारवैचित्र्यादेव प्रतीतिवैचित्र्यम् । प्रकार-

योस्तु विशेषकृतं वैचित्र्यमित्यत्र दोषाभावात् । अत एव ग्राहकसामग्री-वैचित्र्यमप्युपपद्यते । ग्राह्यवैचित्र्यस्योपपादितत्वात् । एतेन घटप्रतीतौ भेदसन्देहानुपपत्तिरित्यपि निरस्तम् । घटत्वेन तत्प्रतीतावपि भेदत्वेन तदप्रतीतेः । घटत्वभेदत्वयोरभेदेऽपि विशेषसद्भावादेव तदुपपत्तेः । भेदस्य सप्रतियोगिकत्वमपि विशेषबलादेव । न चैवं घटो न सप्रतियोगिक इति व्यवहारानुपपत्तिः, सप्रतियोगिकभेदाभिन्नत्वादिति वाच्यम् । तदभिन्नत्वेऽपि तद्विशेषस्यैव तद्व्यवहारविषयत्वात् । अभेदे भेदकार्य-निर्वाहको विशेषः । रूपादेर्धर्मिस्वरूपत्व त्विष्यत एव । न चैवं रूप-प्रतीतौ रसादिप्रतीतिप्रसङ्गः । रसत्वादिना तदप्रतीतेर्विशेषत एवोपपत्तेः । भेदाभेदयोरभेदश्चेष्ट एव । परापेक्षया भेदस्य स्वापेक्षयाऽभेदत्वे बाधका-भावात् । न चैवं घटे स्वापेक्षयेव परापेक्षयाऽपि अभेदव्यवहारप्रसङ्गः । स्वरूपे विशेषाभावादिति वाच्यम् । विशेषाभावे स्वापेक्षयेत्यस्यैवानु-पपत्तेः । तद्भावे तु तत एव स्वाभेदो न पराभेदः । अत एव न भेदा-भेदप्रतीत्योरविशेषः । न वा तत्पदयोः पर्यायत्वम् । प्रतिपाद्यवैचित्र्य-स्योक्तत्वात् । एतेन कारणत्वादिकमपि व्याख्यातम् ।

यच्चोक्तं भावोऽभावो वेति, तत्र ब्रूमो यो भेदो यत्र प्रतीयते स तत्स्वरूप इति । न चैवं घटात्यन्ताभावे प्रतीयमानघटभेदस्य घटात्यन्ता-भावरूपतया तस्य च घटेऽपि सत्त्वात् घटभेदप्रतीतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । घटे घटभेदत्वेन तदसत्त्वात् । न च स्वरूपप्रतियोगिप्रतियोगिता-वच्छेदकाविशेषे भेदत्वात्यन्ताभावत्वयोरप्यविशेष इति वाच्यम् । घट-निषेधोऽत्यन्ताभावो घटतादात्म्यनिषेधोऽन्योन्याभाव इति विशेषात् । घटो न भवतीति साक्षाद्घटस्य प्रतियोगित्व भासत इति चेत् घटोऽपि प्रतियोग्येव । तादात्म्यं भेदप्रतियोगितावच्छेदकमित्यप्याहुः ।

एतेन संयोगेन संयोगयत्यन्ताभावस्य संयोगरूपसंयोगितादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्भेदत्वापत्तिरिति निरस्तम् । संयोगस्य संयोगयत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् । तदवच्छेदकत्वेऽपि संयोगत्वेनैव । न तु तादात्म्यत्वेनेति विशेषात् । वस्तुतोऽन्योन्यात्यन्ताभावयो सदसत्प्रतियोगिकत्वाभ्यामस्ति महान् विशेष॰ । एतेन नास्ति, न भवतीति प्रतीत्योरविशेषप्रसङ्गोऽपि निरस्त । यदपि मूले वृक्ष॰ कपिसंयोगी नेति प्रतीतेर्मूलावच्छिन्नवृक्षे कपिसंयोगिभेद॰ सिद्ध्येदिति तदिष्टमेव विशिष्टभेदवादिनाम् । न चैव प्रत्यभिज्ञाविरोध॰ । शाखामूलाद्यवच्छिन्नयोरभेदस्यापि सत्त्वात् । न च भेदाभेदयोर्विरोध । विशेषबलादविरोधोपपत्ते । न चैवं विशेष एवास्तु, किं भेदेनेति वाच्यम् । भेदस्य प्रमितत्वात् ।

यत्त्वभावत्वावच्छेदेन प्रतियोगिविरोधावधारणात् घटवति घटभेदानुपपत्तिरिति । तदसत् । घटवति घटप्रागभावादेरनुपपत्तेः । प्रागभावादेः प्रतियोगिदेशवृत्तित्वस्य प्रमितत्वात् । प्रतियोगिकालावृत्तित्वरूपो विरोधस्तत्रावधार्यत इति चेत्तर्हि भेदस्य प्रतियोगिदेशकालवृत्तित्वस्य प्रमितत्वात् प्रतियोगिवस्त्ववृत्तित्वरूपो विरोधोऽत्रावधार्यताम् । प्रतियोगिनैकदैकत्रानवस्थानरूपविरोध॰ प्रागभावाद्यनुगत इति चेत् स्वाभावेनैकदैकत्रानवस्थानरूपविरोधो भेदाद्यनुगत इत्यस्तु । वस्तुत॰ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिविरोध सर्वाभावसाधारणः । भेदस्यापि तादात्म्येन प्रतियोगिविरुद्धत्वात् ।

यदपि भेदस्याभेदाभावत्वान्न घटादेस्तत्प्रतियोगित्वमिति, तदपि न । प्रागभावादेरिव भेदस्य स्वाभावाभावत्वेऽपि घटादिप्रतियोगिकत्वाविरोधात् । अभेदस्य घटादिस्वरूपत्वेऽपि न दोषः । अभेदत्वेनाभेदस्य प्रतियोगित्येव सत्त्वात् । घटत्वघटाभेदत्वयोर्विशेषसद्भावादेव घटत्वेन घटवति घटाभेदत्वेन तदसत्त्वसम्भवात् । यदपि भेदाभेदयोः परस्परज्ञानाधीन

ज्ञानत्वादन्योन्याश्रय इति । तत्तुच्छम् । घटाभेदज्ञानहेतोर्घटभेदज्ञानस्य घटत्वेन घटज्ञानमात्राधीनत्वात् । अत एव भेदप्रत्यक्षमप्युपपद्यते । यदपि घटपटभेदयोरन्योन्यज्ञानाधीनज्ञानत्वादन्योन्याश्रय इति । तदपि न साधु । घटपटभेदयोरन्योन्यसंशयस्य ग्राह्यसंशयवदन्योन्यज्ञानाप्रतिबन्धकत्वेनान्योन्यज्ञानाधीनज्ञानत्वासिद्धेः । अन्यथा ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गेन वस्तुमात्रस्यैव स्वज्ञानाधीनज्ञानत्वापत्त्या ज्ञानमात्रापलापापत्तेः । विपक्षे बाधकाभावेन यत्संशयेत्यादिनियमस्याप्रयोजकत्वाच्च । यदपि प्रतियोगित्वांशे सन्निकर्षाभावात् प्रतियोगिविशेषितभेदप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति । तदतिमन्दम् । निर्विकल्पकोपस्थितेरेव सन्निकर्षत्वसम्भवात् । तस्याश्च भेदज्ञानानपेक्षत्वेनान्योन्याश्रयानवकाशात् । प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वेन तदुपस्थितेस्तत्सन्निकर्षत्वसम्भवाच्च ।

एवमनुमाने धर्मिसत्तासमानसत्ताकत्वेन भेदविशेषणादुद्देश्यसिद्धिः । न चाप्रयोजकत्वम् । विपक्षे चैत्रादेर्मैत्रादिदुःखानुसन्धानापत्तेर्बाधकत्वात् । चैत्रमैत्रयोरैक्याच्चैत्रचैतन्यस्य मैत्रीयदुःखाद्यनुसन्धानमिष्टमेवेति वाच्यम् । मैत्रशरीरोत्पन्नदुःखादेश्चैत्रशरीरेऽनुसन्धानस्यानिष्टत्वात् । न च तत्तच्छरीरगतान्तःकरणभेदादनुसन्धानाभाव इति वाच्यम् । योगिन्यनुपपत्तेरुक्तत्वात् । अत एवाऽऽगमोऽपि स्वाभाविकभेदमेव ग्राहयति । अत्त्यनश्नन् इत्युक्ताशनानशनयोः स्वाभाविकभेदेन विनानुपपत्तेः । मुक्तौ भेदश्रुतीनामुदाहृतत्वाच्च । न च भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वाङ्गीकारात् स्वरूपस्य च स्वाभाविकत्वे विवादाभावादर्थान्तरमिति वाच्यम् । यतो न भेदो वस्तुस्वरूपमात्रम् । धर्मधर्मिभावाद्यनुपपत्तेः । किन्तु तद्विशेष इत्युक्तम् । तथा च धर्मत्वपरप्रतियोगिकत्वादिविशेषितवस्तुस्वरूपविशेषस्य साध्यत्वान्न दोषः ।

अथ वस्तुस्वरूप एव विशेषसद्भावे किं मानमिति चेदिदं तावत्स्वरूपस्य वस्त्वभिन्नत्वेऽपि वस्तुनः स्वरूपमिति सम्बन्धानुभवादेव

स्वरूपस्य वस्तुतो विशेषसिद्धि । एवं—यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति, एकधैवानुद्रष्टव्यं, नेह नानास्ति इत्यादिश्रुतिभि' ब्रह्मणस्तद्धर्माणां चाभेदः सिद्ध । दृश्यते च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावादिना व्यवहार. । तदुभयविरोधादर्थादाक्षिप्यते विशेष' । एवं घटतद्धर्माणामपि पृथगनुपलम्भेनैकत्वे सिद्धे धर्मधर्मिभावादेर्विशेष एव शरणमिति ॥

यत्त्वनिर्वाच्याविद्यासामर्थ्यादेव सर्वलौकिकवैदिकव्यवहारोपपत्तौ किं विशेषेणेति । तत्तुच्छम् । अविद्याया विषयनिरपेक्षत्वे विज्ञानवादप्रसङ्गात् । तत्सापेक्षत्वे च तत्स्वभावभूतयोरभेदधर्मत्वयोर्विरोधध्रौव्यात् । अभेद एव स्वाभाविको धर्मत्वं तु मिथ्यैवेति चेत्तर्हि तत्प्रतिपादकश्रुतीनां अतत्त्वावेदकत्वादप्रामाण्यप्रसङ्गः । परमार्थतो निर्विशेषचैतन्यस्वरूपमात्रे सर्वश्रुतीनां तात्पर्यान्नायं दोष इति चेन्न । दृष्टादृष्टत्यागकल्पनाप्रसङ्गात् । प्रतीतविशेषपरित्यागेनाप्रतीतनिर्विशेषस्वीकारात् । शब्दतो निर्विशेषानुभवस्यादृष्टत्वाच्च । न च सोऽयमित्यादौ तत्तेदन्ताविशिष्टयोरभेदान्वयबाधेन स्वरूपमात्रबोधो दृष्ट एवेति वाच्यम् । तत्राप्यतीतसम्बन्धरूपतत्तोपलक्षितस्य तत्कालसम्बन्धध्वंसरूपतत्ताविशिष्टस्य वा वर्तमानकालसम्बन्धरूपेदन्त्वविशिष्टेनाभेदान्वयात् ॥

किञ्चाद्वैतवादे तावदविद्यैव नोपपद्यते । विकल्पदोषात् । सत्यत्वे द्वैतप्रसङ्गात् । मिथ्यात्वे कल्पकाभावः । स्वकल्पितत्वे आत्माश्रयात् । अविद्यान्तरकल्पितत्वे चानवस्था । तथा च कुतो धर्मत्वादेर्मिथ्यात्वपरिकल्पनावकाशः । नन्वेवमनुपपन्नत्व मिथ्यात्वे साधकमेव । उपपन्नत्वे हि सत्यत्वं स्यादिति चेत्तर्हि लाघवादात्मैवाविद्येति कल्प्यताम् । आत्मनोऽविद्यात्वमविद्यानिवृत्तावात्मनिवृत्त्यापत्त्यानुपपन्नमिति चेदत

यच्चेदमुच्यते विमतो घटः पटप्रतियोगिकतात्त्विकतादात्म्याधिकरणम्। अभिधेयत्वात्। प्रमेयत्वाद्वा। पटवत्। पटो वा घटान्न वस्तुतो भिद्यते। द्रव्यत्वात्। पृथिवीत्वाद्वा। घटवत्। तत्रेदं वक्तव्यम्। मुद्गरप्रहारादिना किं घटो नश्यति उत नेति। नेति चेत् अनित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधः। अपसिद्धान्तश्च। घटार्थं क्रियमाणव्यापारवैयर्थ्यं च स्यात्। आद्ये तदैव किं गगनादिरविद्याप्रपञ्चो नश्यत्युत नेति।

एव मिथ्येत्यस्य सुवचत्वात्। आत्मनोऽविद्यात्वमप्रामाणिकमिति चेत्तद्धर्मस्याविद्यात्वे किं प्रमाणमुपलब्धमायुष्मता प्रतीतप्रमाणानां निरस्तत्वादिति दिक्।

नन्वेवं विशेषोऽपि नोपपद्यते। विकल्पदोषात्। तथाहि। धर्मधर्मिणोर्विशेषो यदि धर्मधर्मिभ्यां भिन्नस्तर्हि भेद एवास्तु किमन्तर्गडुना विशेषेण। यद्यभिन्नस्तर्हि धर्मधर्मिणावेव स्तो न विशेषः। तथा च धर्मधर्मिभावोऽपि न स्यादिति चेन्मैवम्। अभिन्नत्वेऽपि विशेषस्य तन्मात्रत्वाभावेन दोषाभावात्। विशेषस्य विशेषित्वे विशेषानवस्था स्यादिति चेत् वस्त्वन्तरत्वाभावेनादोषत्वादिति। स्यादेतत्। भेदविशेषयोर्नित्यत्वे नानित्यघटादिस्वरूपत्वम्। अनित्यत्वे चोत्तरकालं निर्विशेषाभेदापत्तिरिति चेन्मैवम्। अनित्यगतस्यानित्यत्वेऽप्युत्तरकालं वस्तुन एवाभावेन निर्विशेषाभिन्नवस्त्ववशेषप्रसङ्गाभावात्। नित्यगतस्य नित्यत्वेन सर्वाभेदप्रसङ्गस्यात्यन्तमयुक्तत्वाच्च। तस्माज्जडजीवेश्वराणां मिथः स्वाभाविक एव पञ्चविधो भेदः। तथा हि श्रुतिः—

जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा।
जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा।
मिथश्च जडभेदोऽयं प्रपञ्चो भेदपञ्चकः॥
सोऽयं सत्यो ह्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात्।
न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः॥

आद्ये क्रियाभावः प्रसज्येत । गगनाविद्ययोर्नाशायोगाच्च । महाप्रलयमोक्षौ च स्याताम् । द्वितीये कथं घटस्य पटादिना पारमार्थिकाभेदः । न हि नष्टे रजतेऽनुवृत्तायाः शुक्तेः पारमार्थिकाभेदः । दूरस्थवनस्पत्योरभेदग्राहि च प्रत्यक्षं तत्त्वावेदकप्रमाणं स्यात् । वस्तुतस्तयोस्तादात्म्यादिति प्रतिकूलतर्का ऊह्याः । अभेदसाधकानुमानमात्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमबाधतर्कपराहतिसोपाधिकत्वाभाससमानयोगक्षेमत्वादीनि साधारणदूषणानीति ॥

कल्पितश्चेन्निवर्तेत न चासौ विनिवर्तते ।
द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ॥ इत्यादि ।

अत्र जीवेश्वरभेदत्वं नाम न जीवेश्वरोभयप्रतियोगिकभेदत्वम् । परस्परभेदस्योभयप्रतियोगिकत्वाभावेनासङ्ग्रहात् । अत एव नोभयानुयोगिकभेदत्वम् । एकस्योभयानुयोगिकत्वाभावात् । नापि जीवेश्वरान्यतरप्रतियोगिकभेदत्वमन्यतरानुयोगिकभेदत्वं वा । जडेश्वरभेदादेः पृथगुपादानवैयर्थ्यात् । नापि जीवेश्वरान्यतरप्रतियोग्यनुयोगिकभेदत्वम् । मिथो जीवभेदस्य पृथगुपादानानुपपत्तेः । किन्तु जीवेश्वरद्वित्वसमानाधिकरणप्रतियोगितानुयोगिताकभेदत्वम् । जीवेश्वरगतप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्जीवेश्वरद्वित्वसमानाधिकरणत्वाज्जीवेश्वरभेदसङ्ग्रहः । जडेश्वरगतप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरतथात्वान्न तत्सङ्ग्रहः । न चैवं मिथो जीवभेदसङ्ग्रहापत्तिः । तत्प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः प्रत्येकं जीवेश्वरद्वित्वसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यम् । स्वानुयोगिवृत्तिजीवेश्वरद्वित्वसमानाधिकरणप्रतियोगिताकभेदत्वस्य विवक्षितत्वात् । मिथो जीवभेदस्य च स्वानुयोगिवृत्ति यज्जीवेश्वरद्वित्वं तत्समानाधिकरणप्रतियोगिताकत्वाभावेनासङ्ग्रहात् । एतेन जडेश्वरभेदत्वं जडजीवभेदत्वं च व्याख्यातं वेदितव्यम् । मिथो जीवभेदत्वादिकं च जीवप्रतियोगिकजीवानुयोगिकभेदत्वादिरूपम् । जीवत्वं चात्र भगवत्प्रतिबिम्बत्वमेवेति सङ्क्षेपः ।

अद्वैतश्रुतयस्तु भगवत्पादैरेवान्यत्रान्यथा व्याख्याता इति समासः ॥

रमानाथाय हरये पूर्णानन्दशरीरिणे ।
निर्दोषगुणपूर्णाय सर्वयज्ञभुजे नमः ॥

इति श्रीमत्पद्वाक्यप्रमाणपारावारपारङ्गतश्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपाद-शिष्येण व्यासयतिना कृतं भेदोज्जीवनं समाप्तम् ॥

॥ श्रीमल्लक्ष्मीनृसिंहात्मकश्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीमदनन्तः प्रीयताम् ॥

नन्वेवमीश्वरस्य परब्रह्मत्वानुपपत्तिः । तस्य त्रिविधपरिच्छेदराहित्य-रूपत्वात् । देशकालपरिच्छेदातिरिक्तवस्तुपरिच्छेदस्य तद्भेदरूपत्वादिति चेन्मैवं अप्रामाणिकं भाषिष्ठाः । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा इत्यादिनिगमनिरुक्तनिरवधिकनिःशेषनिर्दोषकल्याणगुण-पूर्णत्वस्यैव परब्रह्मत्वरूपत्वात् । तस्मात् जडजीवेश्वराणां परस्परभेद-प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वात् परमेश्वरपरमप्रसादसिद्ध्ये सकलजगज्जन्मादि-कारणत्वाद्यनन्तकल्याणगुणाकरतया सर्वोत्तमत्वेन सर्वैदैव समुपास्य श्रीनारायण एवेति सिद्धम् ।

दुरन्तदुर्मतध्वान्तध्वंसकृन्मध्वभास्करः ।
बळित्थेत्यादिवेदोक्तगुणः प्रीतोऽस्तु मे सदा ॥

॥ इति श्रीमद्व्यासराजतीर्थश्रीपादकृतभेदोज्जीवनव्याख्यानं श्रीमहामहोपध्यायकाशीतिरुमलाचार्यकृतं समाप्तम् ॥